

وارليق

تۆركجه- فارسجا فرهنگى درگى
فصلنامه فرهنگى تركى- فارسى

۲۳- جۆ ايل، ياي و پاييز ۱۳۸۰، سايى ۲-۱۲۱ و ۳-۱۲۲، تۇپلام ۲۰۸ صحيفه

تۆركولوژى علمى نين آناسى كاشغرلى محمود

رسام: نازى اصغر نيا

ISSN 1023 7186

قيمت: ۸۰۰ تومن

يارادان تانرى نين آدى ايله

وارلىق

۲۳- جۆ ايل، ياي ۱۳۸۰، سايى ۲-۱۲۱

بۇ سايىمىزدا :

- ۱- باكىدا ايسلامين ترۇرا مۇناسىبىتى مۇوضوعسوندا بين الخالق كۇنفرانس، دۇكتور جواد هيئت ۳
- ۲- ادبى دىلیميزين طبيى، پروفسور نيظامى خۇدى يىف ۸
- ۳- اىروان مۇسلمان يۇردو اۇلموشدو، دۇچنت دۇكتور عين الله مددلى ۱۳
- ۴- ۳۵۰۰ ايللىك تبريز، بهرام آجرلو ۱۷
- ۵- ديوان لغات الترك، مشعلی از اعماق تاريخ، حسين پناهی ۲۳
- ۶- آذربايجانجا- آلمانجا سۆزلوك كىتابى ايله تانىشلىق، ابراهيم رفر ۳۳
- ۷- دده قۇرقد كىتابى نين درسدين نۆسخهسى ده كۇچورولمهدير «۲»، ح.م. گۇنئىلى ۴۱
- ۸- سۇمثر تاريخى نين ايشيق اوزونه چىخماسى، مير هدايت حصارى ۴۶
- ۹- سرهنگ كلب على خان، رحيم رئيس نيا ۶۰
- ۱۰- شعرلر ۶۷
- ۱۱- بير قاشقايلى وطنداشيمىزین اورتوقرافى سمينارى حاقيندا دۇكتور هيئته يازديغى مکتوب ۷۳
- ۱۲- محمد حسين شهر يارين شعرينده فلسفه، دۇكتور ى.ح. حؤسئينوف ۷۶
- ۱۳- خالق يازچىسى سليمان رحيموف، پروفسور ياووز آخوندلو، مصطفى قلى زاده ۸۱
- ۱۴- نقدى بر كتاب «روشنفكران آذرى و هویت ملی و قومى»، دۇكتور جواد هيئت (۱) ۸۵

وارلىق درگىسى اورتوقرافى قۇراللارى اساسيندا چىخيش اتدير.

آذر آیینین سۆن گۆنلرینده (۲۰-
 ۲۱ دسامبر ۲۰۰۱) باکیدا آذربایجان
 رسپوبلیکاسی نین دینی قۇرۇملارلا ایش
 اۆزره دۆولت کۆمیتەسی طرفیندن
 «ایسلامین ترۇرا مۇناسیبتی»
 مۇوضوعسوندا بین الخالق کۇنفرانس
 کئچیریلدی. بۇ کۇنفرانسدا آذربایجان
 جۇمہوریتی ایسلام شۇناسلاری و
 مۇختلیف اۆلكه لردن گلن
 ایسلام شۇناسلار ایشتیراک ائدیب
 معروضه لر سۇندولار و ایجلاساردا بۇ
 مۇوضوعدا دانیشیقلا و مۇباحیثه لر
 آپاریلدی. سمنارین و آذربایجانین دینی
 قۇرۇملارلا ایش اۆزره دۆولت
 کۆمیتەسی نین صدری پروفسور رافیق
 علی یشف و مۇعاوینی دۆکتور صمد
 بایرامزاده^۱ سمنارین ایجلاسارینی ایداره
 ائدیردیلر.

باش مقاله

باکیدا ایسلامین ترۇرا مۇناسیبتی مۇوضوعسوندا بین الخالق کۇنفرانس

^۱ - پروفسور رافیق علی یشف و دۆکتور
 صمد بایرامزاده نین معروضه لری الیمیزه
 چاتمادیغی اۆچون اۇنلارین متنینی بۇرادا چاپ
 ائتدیره بیلمه دیک. الیمیزه چاتارسا، گله جک
 ساییمیزدا چاپ ائتدیره جگیک.

دۆکتور جواد هیث

ایسلام و موعاصیر دوورون آکتوآل پروبلملری

بین الخالق علمی کونفرانسینا

حورمتلی کونفرانس ایشتیراکچیلاری:

سیزی، پایتاختیمیز باکی شهرینده تشکیل اولونموش بین الخالق کونفرانسین ایشتیراکچیلارینی آذربایجان تورپاغیندا صمیم - قلبدن سالاملاییرام.

کونفرانس سوْن واختلاردا باش قالدیرمیش ترؤر، تجاؤوزکارلیق، زؤراکیلیق کیمی منفی تظاهورلره قارشى موباریزه ده ایسلام دینی نین توتدوغو یئری و مؤوقعی نی اویبیکتیو شکیلده آراشدیریپ آیدنیلاشدیرماق، بعضی قووه لرین اؤز غرضلی سیاسی مقصدلرینی حیاتا کئچیرمک اؤچون دیندن بیر واسیطه کیمی ایستیفاده ائتمک جهدلری نین اصل ماهیتینی آجیب - گوستریمک مسأله لرینه حصر اولونموشدور. همیشه صولح، امن - امانلیق، قارداشلیق کیمی اومانیسیت پرینسیپلرین جارچیسى اولموش ایسلام دینی اونا اعتقاد ائدن اینسانلاردا یوکسک معنوی کیفیتلرین فورمالاشماسینا خوصوصی دیقت یئتیرمیشدیر. بو باخیمدان تام قطعیتله دئمک اولارکی، اؤز جینایتکار عمللرینی دینی شوْعارلارلا

سمینار رافیق علی یثف طرفیندن آچیلدی، رافیق بیگین چیخیشیندان سوْنرا دوکتور فاطمه خانیم عبدالله زاده پرزیدنت حیدرعلی یثفین سمینارا گوْندردیگی پیغامی اوْخودو، سوْنرا سمینارین علمی چیخیشلاری باشلادی. سمیناردا یابانچی اولکهلرین سفیرلری ده ایشتیراک ائتمیشدیلر، اؤ جوْمله دن ایران سفیری ده سمینارین آچیلیش مراسیمینده ایشتیراک ائتدی. آنجاق ایجلاسدا ایسرائیل سفیری ده ایشتیراک ائتدیگی اؤچون ایران سفیری آقای قضائی چیخیشی نین سوْنوندا ایسرائیل سفیری نین حوزورونا اعتیراض ائدیپ ایجلاسی ترک ائتدی.

علمی ایجلاساردا مؤختلیف اولکهلردن گلن ایسلام شوْناسلار اؤز چیخیشلاریندا ایسلامین ترؤریمه قارشى اولدوغونو و اونونلا هئج بیر شکیلده اؤبوشمادیغینی بیلدیردیلر.

بو راپوردا پرزیدنت حیدرعلی یثفین سمینارا گوْندردیگی پیغامی نقل ائتدیکدن سوْنرا منیم سمینارا سوْندوغوم معروضه نی درج ائده جگم:

دۆنیانین دیگر خالقлары ایله هر جور
امکداشلیغا حاضیر اولدوغونو بیان ائدیر.

اؤمیدیم وار کی، فؤرومونوز دینی-
معنوی دیرلره مۆناسیبتده اؤیئکتیو، دقیق
و آیدین بیر مۆقع ایشله ییب
حاضیرلایاراق دۆنیادا صۆلحون و
تهلۆکه سیزلیگین برقرار ائدیلمه سی ایشینه
اؤز تۆحفه سینى وئره جکدیر.

کؤنفرانسیمیزین ایشینه اؤغورلار
آرزولاییرام، هر بیرینیزه مۆحکم جان
ساغلینى و خوشبختلیک دیله ییرم.

- حیدر علی یئف

آذربایجان رسپوبلیکاسی نین پرزیدنتی.
باکی شهری، ۱۹ دکابر ۲۰۰۱- جی ایل

بۇ قیسا راپوروموزون سؤنودا اؤز
چیخیشیمین متینى نقل ائدیرم:

ایسلاملا تروریزمین مۆناسبتی:

ایسلام، تانری قارشیسیندا تسلیم،
سلامت، باریش، سئوگی و خوش گؤرو
(ایغماض و تسامؤح)، عفو (باغیشلاماق)
و هم ده مدنیت دینیدیر. ایسلام مدنیتی
تاریخده گؤرولن ان پارلاق مدنیتلرین
بیریدیر و آوروپا مۆکلفرینه گؤره

پرده له مگه چالیشان بعضی ترورچو
قروپلارین، آیری- آیری آداملارین
فعالیتلری نین ایسلام دینی ایله هئچ بیر
علاقه سی یؤخدور. اولارین عمللری
دینیمیزین اؤمانیست پرنسیپلرینه تامامیله
ضیددیر.

بۇ فؤرومون اولکه میزین پایتاختی
باکی شهرینده کئچیریلمه سینى
آذربایجانین آرتماقدا اولان بئین الخالق
نؤفؤدونا وئریلن یؤکسک قیمتین
ایفاده سی کیمی قبول ائدیریک. آوروپا
ایله آسیانین قوووشاغیندا یئرلشن
آذربایجاندا مۆختلیف دینلره، آیری- آیری
مدنیتلره منسوب اولان اینسانلار عصیرلر
بؤیو دینج، مهربان شراییطده یاشاییب
یاراتمیشلار. اولکه میز دینی و یا میلی
زمینده هانسی بیر پروبلمله ایسه هئچ
واخت اؤزلشمه میشدیر. اؤزون ایللردیر
کی، قونشو ارمنیستانین اولکه میزه قارشى
حربى تجاؤوزونندن و ترورچولسوق
عمللریندن اذیت چکن آذربایجان خالقى
تروریزمین بشریت اؤچون تهلۆکه لی
اولدوغونو یاخشی درک ائدیر، اؤنونلا
مؤباریزه آپاریلماسی ضرورتینی مۆهؤم
وظیفه لردن حساب ائدیر و بؤ یولدا

بوگونکو غرب مدنیتی نین تملی ده ایسلام معاریفینه دایانماقدادیر.

ایسلامدا اخلاق پرینسیپلری اصیل و مۆطلقدیر، نیسبی دئییل، یعنی یاخشی همیشه یاخشی و پیس همیشه پیسدیر. بوئلار هنج بیر زامان و هر هانسی بیر شراییطده بیر- بیرینین یئرینی توتما بیلمزله. یعنی مقصدین یاخشی و موقدس اولماغی واسیطه نین پیسیلیگینی آرادان آپارا بیلمز، دئمهللی ایسلامدا ماکیاولیزمین یئری یۆخدور.

ترور پیس بیر واسیطه ایله (آدام اۆلدورمک، بۇمبا پارتلاتماق و ساییره) موقدس ساییلان بیر مقصدده چاتمماق اۆچون آپاریلیر و بعضی ایدئولوژیلهر مثلاً ماکیاولیزم و مارکسیزم بعضی شراییطده بۇنو قبول ائدیلهر. فرانسوزلار بۇنو بئله ایفاده ائدیلهر: *Le but justifie le moyen.* یعنی هدف و یا مقصد واسیطه نین تۆجیه ائدر، مشرۇعلاشدیرارا لاکین ایسلام دینی بۇنو قبول ائتمیر، چۆنکی ایسلامدا واسیطه ده مقصد کیمی مشرۇع و یاخشی اولمالیدیر.

مثلاً ایسلامدا آدام اۆلدورمک، اؤغورلوق و یا نامۇسونو ساتماق پیسدیر و بۇیوک بیر گۇناهدیر. دیگر طرفدن آتا-

آنانین اۇشاقلارینی اۇختومالاری خئیر ساییلیر و ثوابدیر. بیر آتا اۇشاغینی اۇخودا بیلمک اۆچون اۇغورلوق ائده بیلمز و یا بیر آنا وظیفه سی ده اولسا، اۇشاغینی اۇخودا بیلمک اۆچون نامۇسونو ساتا بیلمز! و یا هر هانسی بیر باهانه ایله باشقاسینی حقسیزجه سینه اۆلدوره بیلمز.

تسانری قرآن- کریمده مائده سۆره سینده بئله بۇیورور: کیم بیر نفسی حقسیز یئره اۆلدورسه، سانکی بۆتون اینسانلاری اۆلدورموش و اونا مانع اولان کیمسه سانکی بۆتون اینسانلاری دیریلتمیشدیر. (۳۲- جی آیه).

قرآن- کریمده پیسیلیگه قارشى یاخشیلیقلا جواب وئرمه لری امر اولونور. فضیلت سۆره سینده (۳۴- جۆ آیه) بئله امر ائدیلهر: *یاخشیلیقلا پیسیلیک ائشیت (برابر) اولماز. سن ان گۆزل اولان بیر طرزده پیسیلیگی اوتزاقلاشدیر، ان زامان گۆررسن کی، سنینله اونون آراسیندا دۆشمانلیق اولان کیمسه سانکی مهربان بیر دۆستون اولموشدور.*

توبه سۆره سینده بئله بۇیورور: اگر مؤشریکلرین (کافیرلرین) بیری سندن آمان ایسته سه، اونا آمان وئر، ائله کی،

گوژو باغلی بیر نیفرته، عدالتسیز بیر
خوصومتته سبب اولمامالیدیر. آلاسه بو
موضوعلا علاقه دار مؤسلمانلارا بئله
خیطاب اندیر (مائده سوره سی):

بیر توپلولوغا اولان کینه نیز ساقین
سیزی حدی آشماغا سۆروکلهمه سین
(آپارماسین). یاخشیلیق و تقوا
موضوعسوندا یاردیملاشین، گوناه و
حدی آشماغا یاردیملاشمایین و
آلاهدان قورخوب- ساقینین.

دئمهلی دؤنیاداکی مظلوم میلتلرین
تمیلچیلیگی ایدیعاسیله اورتایا چیخیب
دیگر میلتلرین گوناھسیز اینسانلارینا
قارشى ترؤر اویغولاماغین ایسلاملا هئچ
بیر علاقه سی یوخدورا

ترؤرون قایناغی فقر، جهالت و
فاناتیزم، بیر ده عدالتسیزلیکدیر. جهالت و
فاناتیزمین چاره سی تعلیم و تربیتدیر.
یوخسوللوق و عدالتسیزلیگه قارشى دا
مؤباریزه آپارماق لازیمدیر. ایسلامدا
بۇنلارا قارشى مؤباریزه قرآنین بیر چؤخ
ایهلرینده امر اندیلمیشدیر.

دیقتینیزه گؤره تشکؤر اندیریم.

آلاھین سۆزونو دینله میس اولسون،
سونرا اونو گؤزولیک ایچینده اولاجاغی
یثره چاتدیر (اولاشدیر) (توبه ۶).

و ان احد من المشرکین استجارک
فأجره حتی یمسح کلام الله ثم ابغیه مأمنه
ذالک بأنهم قوم لا یعلمون.
قرآن- کریم کیتاب اهلینه بئله
خیطاب اندیر (آل عمران ۶۴) و اونلاری
اورتاق بیر کلمه ده (تانری) بیرلشمگه
دعوت اندیر:

دی کی، ای کیتاب اهلئ، بیزیمله
سیزین آرانیزدا مؤشترک بیر کلمه یه
گلین، آلاهدان باشقاسینا قوللوق
اتمهمین، اوناه هئچ بیر شئی اورتاق
قوشمایین و آلاھسی بوخاخیب بیر
قیسمینیز بیر قیسمینیزی ریلر (اریاب)
اتمهمین.

قل یا اهل الکتاب تعالو الی کلمه سواء
بیننا و بینکم الا نعبد الا الله و لا نشرک به
شیاً و لا یتخذ بعضنا بعضاً ارباباً من دون الله
فان تولو فقولو اشهدوا بانا مسلمون.

البته مؤسلمانلارا قارشى آپاریلان
ظولمه قارشى عکس العمل (رناکسیا) و
اونو اندنلره بوغض (کینه) اتمهلری
مشروع بیر حقدیر. اما بو هئچ بیر زامان

علمین، مدنیتین اینکیشافی گؤرکملی
شخصیتلرین، علم و صنعت فداییلری نین
کؤنکرت زامان کسیگینده کی فعالیتلریندن
چؤنخ آسلیدیر.

ادبی دیلیمیزین طبیی

بو غنیر- عادی بیلک، ایستعداد
صاحیبلری اؤز کشفلری، علمی ناییلیتلری
ایله منسوب اولدوقلاری میلّتین آدینی
دؤنیایا تانیدیر، بشریتین معنوی ذیرلر
خزینه سینه تۇحفه لر و ثرمیش اولورلار.

دؤکتور جواد هیئت شخصیّتی، علمی،
ایجتیماعی فعالیتی، ایران- آذربایجان-
تۆرک دؤنیاسی اؤچون گؤستریدیگی
خیدمتلر بو ایشیقلی اینسانی داها یاخیندان
تانیتماغا احتیاج یارادیر.

گؤرکملی طیبّ عالیمی، دؤنیا
میقیاسیندا تانینمیش جراح و تدقیقاتچی
جواد هیئت ۱۹۲۵- جی ایلده گؤنئی
آذربایجانین تبریز شهرینده دؤنیایا گؤز
آچمیشدیر. او اورتا مکتبی بیتیردیکدن
سونرا تهران اونیورسیتیه سی نین طیبّ
فاکولته سینه داخیل اولور و ایکینجی
کؤرسو اوغورلا بیتیردیکدن سونرا
تحصیلینی ایستانبولدا داوام ائتدیریر. سونرا

پروفسور نظامی خودی یئف

کؤچورن : ح. م. ساوالان

قایناق:

رسوبلیکا قزتی، ۴ یانوار ۲۰۰۲ (باکی)

فرانسا، ائله جه ده اوروپانین دیگر اولکه لرینین آن نؤفوذلو درگیلرینده ۲۵- دن چؤخ مقاله سی چاپ اولونموشدور. مشهور جراح طیب علمی ایله یاناشی، تۆرکولوژی، فلسفه، ایسلام شؤناسلیق علملری ساحه سینده ده جیدی علمی آراشدیرمالاری و فؤندامتال اثرلری ایله تانینمیشدیر.

جواد هیئت تۆرک معنوی بیرلیگینه قاپیلار آچماق مقصدیله ایران اینقیلابیندان سؤنرا تهراندا «وارلیق» درگیسینی چاپ ائتدیرمگه موفق اولور کی، همین درگی بو گۆن ده ان کۆتله وی مطبوع اورقانی کیمی فعالیت گؤستیریر. «وارلیق» هر ساییندا علمین، ادبیاتین، فؤلکلورون سئچمه نؤمونه لری ایله اؤز اؤخوجولارینی سئویندیریر.

ایستر طیب، ایستر سه ده تۆرکولوژییه عاید ۳۸۰- دن چؤخ مقاله یازیب چاپ ائتدیرمیش گؤرکملی عالیمین ال-ال گزن «تۆرک دیلی و لهجه لرینین تاریخی» (فارس دیلینده)، «عومومی جراحیلیق»، «جراحیلیق درس لری»، «آذربایجان ادبیاتی تاریخینه بیر باخیش» (۲ جیلده)، «مقایسه اللقتین»، «۲۰- جی عصرده گؤنئی

اؤ ایختیصاصی تاماملماق اؤچون پاریس اؤنیورسیته سی نین جراحیلیق کلینیکینده ۳ ایل چالی شیر. ۴۰ ایلدن آرتیق اینسانلارین ساغلاملیغی کئشیگینه دؤران گؤرکملی جراح ایراندا ایلك دفعه «طیب علمی» (دانش پزشکی) آدلی درگی نشر ائتدیریر، طیبّه عایید ان سؤن یئنیلیکلر بو درگی واسیطه سیله یایمیلانیر.

یئنه ده ایران مۆحیطی اؤچون بؤیوک علمی اؤغور ساییلان آچیق اؤزک عملیاتی (۱۹۶۲)، بؤیرک کؤچورمه اؤزره اؤغورلو عملیات (۱۹۶۸) محض جواد هیئتین الی ایله حیانا کئچیریلیر. بو نایلیتلرینه گؤره او، ۱۹۶۳- جو ایلدن بین الخالق جراحیلار بیرلیگی نین، ۱۹۸۳- جو ایلدن ایسه پاریس جراحیلیق آکادمیسی نین عؤضوو سئچیلیر. ج- هیئت حاضریدا ایراندا آزاد ایسلام اؤنیورسیته سی نین جراحیلیق شؤعبه سینه رهبرلیک ائدیر.

اؤ ۱۹۹۸- جی ایلدن آذربایجان علملر آکادمیسی نین نیظامی آدینا ادبیات اینستیتوتونون علمی شوراسی نین فخری عؤضوو دور. بو گؤنه کیمی جواد هیئتین چیخیش و معروضه لری موعتبر علمی سمپوزیوملاردا سسلنمیش، اینگیلتره،

موقایسه‌ده سون درجه زنگین لوغت فوندونا، سوز احتیاطینا، معنا توتومونا مالیک اولدوغونو گوسترملکه ایران موحیطینده دپلیمیز، میلی منسوبیتیمیز حاقیندا بو واختا کیمی فورمالاشان شووینیست باخیشلاری آلت-اوست ائدیر.

دؤکتور جواد هیئت کونکرت میثاللار اساسیندا گوستریر کی، آذربایجان تۆرکجه‌سی بعضیلری نین تعبیرینجه تکجه فولکلور، شیفاهی دیل فاکتی دنیل، هم ده چاغداش علمی، ادبی، پولیسیتیک اثرلره منبع اولان دیل بازاسیدیر.

مؤلف دیلین اینکیشاف پروسسینده تفکّور عامیلینی، جمعیتین اینکیشاف میللرینی اؤن پلانا چکه‌رک آذربایجانلیلارین نئجه زنگین معنوی ثروته مالیک اولدوقلارینی وورغولاییر. کیتاب عئین زاماندا گوئنئی آذربایجان تۆرکجه‌سی نین تاریخی تکامول پروسسینه اوئغونلاشاراق عوموم تۆرک دیل عایله‌سینه داخیل اولدوغونو گوستریر. محض بو کیتابین علمی نتیجه‌لرینده دپلیمیزین ینسی ادبی ایمکان، ایفاده قابلیتی نین باشقا دیللره موقایسه‌ده

آذربایجان تۆرکلری نین دیل و ادبیاتی، «تۆرکلرین تاریخ و مدنیتینه بیر باخیش»، «آذربایجان شیفاهی خلق ادبیاتی»، «غرب فلسفه تاریخی نین خولاصه‌سی»، «ادبیات شوناسلیق» کیتابلاری و یۆزلرجه علمی، ادبی، تاریخی و ایجتیماعی مقاله‌سی بو واختاجان گۆردوگو علمی، ادبی، مدنی فعالیتین عظمتیندن خبر وئریر.

جواد هیئت هم ده گۆرکملی ایجتیماعی خادیمدیر. اونون آذربایجانا قارشى ارمنی تروریزمینی، ایشغالچیلیق سیاستینی ایفا ائدن چیخیشلاری ان عالی مجلسلرده سئلنمیش، مقاله‌لرده، معروضه‌لرده اؤز عکسینی تاپمیشدیر. ج- هیئت آذربایجانین حاق سسینی دؤنیا ایجتیماعیتینه چاتدیرماق ساحه‌سینده فداکارلیق گوسترمیشدیر. بؤیوک عالمین یارادیجیلیغی نین سون علمی اوغورلاریندان سایلان «مقایسه‌الّفتین» (۲) دیلین موقایسه‌سی) اثری ده اصل وطنداش دویغوسوندان، میلی غثیرت قاینقلاریندان سو ایچیر. «مقایسه‌الّفتین» مؤلفین ۴۰ ایلیلیک گرگین آختاریشلاری نین علمی نتیجه‌سیدیر. اثر آذربایجان تۆرکجه‌سی نین فارس دیلی ایله

اۆستونلوگو و زنگینلیگی فاكتی ایله عیانی تانیش اولای بیلیریک.

اصلینده، جواد هیئت بو اثری ایله تاریخ بو یو حاقتی تاپدالانان بیر تۆرکجه یه وطنداشلیق پاسپورتو وئر میشدیر.

«مقایسه اللغتین» علمی دیرینه، کیفیتینه، ایجتیماعی و ادبی مضمونونا، ایشلمه اولوبونون اوریناللیغینا گوره مدنی حیاتیمیزدا حادیشه حساب اولونا بیلیر. بئله اثر محض اوز خالقینا، آنا دیلینه، اونون مودریک داهیلرینه سونسوز محبت نتیجه سینده یارانا بیلر. بو کیتاب بویوک فضولی نین سوز، دیل حاقتینی قورویان مؤلفین تۆرکجه میزه خور باخان شووینیست قلم صاحیلرینه توتارلی جوابیدیر.

اثرین دیری بیر ده تۆرکجه میزه مؤختلیف مونسیتلر فورمالاشدیران ایران مؤحیطینده، اوزو ده فارس دیلینده چاپ اولونماسیندادیر. ج- هیئت بوزادا تکجه حقیقتی گوستر مکله کیفایتلمه میس، هم ده عیانی میثاللار، ثوبوتلارلا مؤخالیفلرینی علمی اعتیرافا مجبور اتمیشدیر. بو معنادا «مقایسه اللغتین» اثری ۵۰۰ ایل اول یاشامیش گورکملی اوزبیک شاعیری امیر

علیشیر نوائی نین «محاکمة اللغتين» آدلی داهییانه اثری ایله موقایسه اولونا بیلر. علیشیر نوائی زمانه سی نین دیل پروبلملریندن بحث ائدرکن علمی، ادبی حقیقتلری جیغاتای تۆرکجه سی ایله فارس دیلی نین موقایسه سینده آختاریریسا، اونون معنوی واریشی بو سوویه آذربایجان تۆرکجه سینین چیخارمیش اولور. ادبی منبعلرین ایشیغیندا تاریخه اکسکورس (علمی آختاریش) ائدن تدقیقاتچی عوموم تۆرک جوغرافی مکانینی تام حالدا اؤیرنمگی واجیب ساییر. او، ۱۴۰۰-۱۳۰۰ یاشلی اوزخون یثنی سئی آیدهلری نین دیلینی توتارلی دیل فاكتی کیمی تحلیله جلب ائدیر. ج- هیئت دیلین نؤفوذ دایره سینین مؤعینلشدیررکن اؤ واختکی ساوتلر بیرلیگی نین گئیش مکانینی شرقی تۆرکۆستان، ایران و بالکانلاری خاطرلارلا ماقلا، عومومیتله، ۲۸ تۆرک لهجه سیندن خبر وئریر. ج- هیئت بو اثرینده تۆرکجه میزین علمی- متودیک و ترمینولوژی جهتمدن آچیقلاماسینا دا خوصوصی دیقت یتیریر، بو ساحه ده کی کؤلگه لی ماملارلا آیدینلیق گتیرمگه چالیشیر. دیلیمیزین اینکیشاف مرحله لرینده

دیلیمزین بۇگۆنکو زنگینلیگینده آنا
 كۆك سۆزلرین بۇللوغو اساس
 گۆتورولورسه، دیگر سبب اونون داییم
 سۆز قبول اندیب اینکیشافا میلی
 اولماسیندادیر. ماراقلیدیر کی، بیز بۇ موثبت
 میلی موقاییسه یه جلب اولونموش فارس
 دیلینده گۆرموروک. تدقیقاتچی
 «مقایسه اللغتین» - ده ۱۶۵۰ تۆرک سۆزونو
 گۆستریر کی، فارس دیلینده اولارین
 قارشیلیغی یوخدور. بۇ دیلده یارانان
 کۆنسرواتیزم زامان-زامان اونا ضربه
 وورموش، لوغت فوندوندا جیدی
 چاتیشمازلیقلار یاراتمیشدیر.

ایندی قارشیلیغی اولمایان ۱۶۵۰
 تۆرک سۆزو عوضینه فارسلا عرب و
 تۆرک دیلریندن سئچیلن سۆزلردن
 ایستیفاده اندیرلر. بۇ قارشیلیق
 موقاییسه لره اساسلانان اثر آذربایجان
 تۆرکجه سی نین اۆستونلوگونو ثبوت
 اندیر. پروفیسور جواد هیئتین
 «مقایسه اللغتین» اثری گله جکده دیل
 تاریخیمیزین تدقیقی ایله مشغول اولاجاق
 گنج عالیملره علمی و معنوی دستک اولای
 بیلن چوخ زنگین منبعیدیر. ■

اونون گله جک پرسپکتیولری باره ده
 وطنداش شوگیسی ایله سۆز آچان
 مؤلیف، دیلین قورولوشونو
 موعیئلشدیررکن قراماتیک نورمالارین و
 سینتاکسیسین (نحوین) اهمیتیندن گئنیش
 بحث اندیر.

دیله جانلی اؤرقانیزم کیمی داییم
 اینکیشافدا و دینامیک یئنیلشمه ده باخان
 تدقیقاتچی عوموم تۆرک دیل مکانیندا
 آذربایجان تۆرکجه سی نین ایمكانلارینی
 اونون پراتیکلیگی ایله شرطلندیریر، بئله
 دیل اؤز ایستیفاده مکانینی هر گۆن
 گئنیشلندیره بیلیر کی، بۇ دا دیل اؤچون
 بۇیوک خوشبختلیکدیر.

دیلده تاریخی یادداشین ایزلرینی
 آراشیدیران قوجامان تدقیقاتچی
 تۆرکجه میزین آن سیویل (مدنی) دیل
 عایله سی مکانیندا یئر آلدیغینی تام قطعیت
 حیستی ایله دئییر. بۇ دیلین لوغت
 فوندونون زنگینلیغینی یئنی سۆز یاراتما
 باجاریغیندا، آیینما سۆزلری دوغما دیله
 اؤیغونلاشیدیرا بیلمه سینده گۆرن ج-
 هیئت اوخشار دیلر آراسیندا موبادیلهنی
 نورمال و واجیب پروسس حساب اندیر.

ایروان مۆسلمان یوردو

اۆلموشدو

صمد سرداری نیانین کیتابیندان

تبریزده یاشاییب فعالیت گؤسترن تانینمیش آذربایجان عالیمی صمد سرداری نیانین «ایروان مۆسلمان یوردو اۆلموشدو» کیتابی بیر نئچه هفته بوندان اوّل تهراندا ایستعدادلی یازیچی - ناشیر حمید شهانقی نین «زوفا» نشریاتی طرفیندن فارس دیلینده نشر اولونموشدور. (صمد سرداری نیا، «ایروان یک ولایت مسلمان نشین بود» تهران، زوفا، ۱۳۸۰، ۲۵۴ صحیفه).

کیتابدا تاریخی آذربایجان تۇریاقلاریندا صونعی صورتده بیر ارمنی دؤولتی نین قۇرولدوغو و یۆز ایللر بویو آذربایجان شهری اولان ایروانین نئجه ارمنیستان جومهوریتی نین پایتاختینا چئوریلدیگی تاریخی علمی فاکتلارلا عکس ائتدیریلیر.

کیتابین مؤقدیمه سینده قئید اولونورکی، حاضریدا ارمنیستانین پایتاختی و بیر ارمنی شهری کیمی تانینان ایروان عصیرلر بویو مۆسلمان تۇریاغی اۆلماقلا برابر، بیر آذربایجان شهری

دوچنت دوکتور عین الله مددلی

کؤچورن: ح. م. ساوالان

قایناق:

آذربایجان قزتی، ۱ دسامبر ۲۰۰۱،

سای ۲۷۴

ویلایتیسی ایسه آذربایجانین دورد
ویلایتیندن بیرى اولموشدور. بۇ ویلایتین
مۆسلمانلارینین جسدلری اۆزینده
ارمنیستان جۆمهوریتی قۇرولموشدور و
بۇندان شیرینکلنن ارمنیلر آذربایجان
تۇرپاقلارینا تجاؤز ائدهرک قاراباغ دا
داخیل اولماقلا آذربایجان اراضیسینین
۲۰ فایزینی ایشغال ائتمیشلر.

کیتابین «تاریخی کئچمیش»
بۆلومونده مؤلیف مشهور تۆرک سیاهی
اؤللیا چلبی- یه ایستیناد ائدیر. اؤللیا
چلبی یازمیشدیر کی، بۇ منطقه ۱۵- جی
عصرین اوللرینده امیر تیمورون
تاجیرلریندن بیرى اولان خواجه خان
لاهیجانی طرفیندن سالینمیش بیر کند
اولموشدور و یالنیز شاه اسماعیلین
وزیری روان قولوخان طرفیندن قۇرولوب
آبادلاشدیریلاراق بیر شهر حالینا
گتیریلیمیش و حصارا آلینمیشدیر.

ص- سرداری نیا قئید ائدیرکی،
نادر شاهین اولوموندن سونرا دیگر
آذربایجان خالقлары کیمی ایروان دا
مۆستقیللیگینی اعلان ائدهرک بیر

اولموشدور. رۇسیا- ایران
مۆحاریبه لرینده بۇ شهرین مۆسلمان
خالقی چار رۇسیاسینین ایشغالچی
قۇشونلارینا قهرمانلیقلا سینه گرمیشدیر.
مؤلیف بیر سیرا منبعلره، او
جۆمله دن ائله ارمنی تدقیقاتچیسى آناهید
ترمیناسیانا ایستیناداً قئید ائدیر کی،
ارمنیلر ۱۹۱۷- جى ایله دک قافقازین
هئچ بیر منطقه سینده چۇخلوق تشکیل
ائتمه میس و اوللارین موعین اراضیلری
ده اولمامیشدیر. بۇنا گۆره، داشناک
پارتیاسی «بۆیوک ارمنیستان» رۇیاسینین
گئرچکلشدیریلمه سی اۆچون چیرکین و
جینایتکار یوللارلا میلی اراضی الده
ائتمگه باشلامیشدیر. ارمنیلر
آذربایجانلیلارا قارشى سوئی قیریمی و
اتنیک تمیزلهمه سیاستی حیاتا
کئچیرمیشدیر و بۇ سیاست او درجه یه
چاتدیریلیمیشدیر کی، بۇ گۆن ارمنیستان
دئیلن اراضیده بیر نفر ده اولسون
مۆسلمان آذربایجانلی قالمامیشدیر.

مؤلیف یازمیشدیر کی، ایروان
تاریخاً آذربایجان شهری، چۇخور سعد

مۆستقیل تۆرك یۇردو كیمی اینکیشاف اتمیشدیر. بۇرادا تۆرك ائللری، خوْصوصیله قاجارلار داها گئنیش شکیلده یایلمیشلار. مؤلیف بۇرادا بیلدیریر کی، قاجارلار آستارآبادا گلمه میشدن اول، ایرواندا و اطرافلاریندا مسکون اولموشلار.

کیتابین «دهوین یا ده بیل» بؤلومونده ص - سرداری نیا مؤختلیف منبعله اساسلاناراق بیلدیریر کی، ایروان بیر شهر حالینا گتیریلمزدن اول، بسۇ اراضی نین ان مؤهوم منطقه سی آذربایجان شهری دهوین اولموشدور. عربلر اونو ده بیل آدلاندریمیشلار. بۇرادا مؤلیفین تقدیم ائتدیگی عباسیلرین خلیفه لیگی دؤورونده آذربایجانین خریطه سی ده اولدوقجا ذیرلیدیر.

«چوْخور سعد» بؤلومونده مؤلیف یازیر کی، ایندیکی ارمنیستان جوْمهوریتی اراضی سی عصرلر بؤیونجا آذربایجانین بیر ایالتی اولان «چوْخور سعد» - ین بیر حیصه سی اولموشدور. او، علمی منبعله اساسلاناراق بۇ آدین

منشأینه ده مؤناسبتینی بیلدیره رک «چوْخور» سؤزونون قوْیولماسی نین آراز وادیسینده یئرلشن بۇ اراضی نین چوْخورلوغو، چوْککلیگی ایله ایضاح ائدیر. «سعد» سؤزو ایسه گؤرکملی عالیم فاروق سوْمره اساساً قاراقوْیونلو نسلینه باغلی اولان سعد طایفاسی نین آدی ایله علاقه داردیر. قئید ائدیلیلر کی، بۇ طایفانین باشچی سی سعد قاراقوْیونلونون عمیسی اوْشاغی اولموشدور.

کیتابدا ایروانین کئچمیشی ۲۰- جی عصرین اوللرینه دک بۆتون تاریخی آردیجیللیقلا آیری- آیری فصیلرده اطرافلی شرح ائدیلمیشدیر. «ایرواندا مؤسلمانلارین سوْی قیریمی» بؤلومونده تاریخی فاکتلارا و منبعله سوْیکنن مؤلیف یازیر کی، ارمنیلر ایروان ایالتینده ۱۹۱۸- جی ایلده آذربایجانلیلارین یاشادیغی ۲۱۱ کندی یئرله یکسان انده رک ۳۰۰ مین نفر آذربایجانلینی قتله یئتیرمیشلر. قتل - عاملار زنگه زوردا، قارصدا (گوْیجه) % ۴۵، منقریده % ۵۷، قافاندا % ۵۳/۴، کراسنؤسلسکده % ۵۱/۵،

چکیلن کیتابی ایله یاناشی اونون تبریزده و تهراندا ایندییه قدر چاپ ائتدیردیگی «آذربایجانین گؤرکملی سیمالاری»، «موللا نصرالدین تبریزده»، «باقرخان، سالار ملی»، «آذربایجانین تئاتر تاریخی»، «آذربایجانین مطبوعات تاریخی»، «قاراباغ تاریخین کشمکشلرینده»، «تبریز تانباکی حرکاتیندا» و سایره کیتابلاری دا اولدوقجا ذیرلیدیر. اونون بیر نچجه ایل بوندان اول م. س. اوردوبادی نین «قانلی سنه لر» اثرینی و زین العابدین سولطانوفون «قاراباغ گؤنده لیگی» کیتابینی فارس دیلینه ترجمه ائدیپ ایراندا نشر ائتدیرمه سی، ایران مطبوعاتیندا، خصوصیه ۲۲ ایلدن بری تهراندا دؤنیا شوهرتلی عالیم - جراح دوکتور جواد هیئتین نشر ائتدیردیگی «وارلیق» درگیسینده آذربایجان تاریخی و مدنیتینه داییر ماراقلی علمی مقاله لرله چیخیش ائتمه سی تقدیره لایق دیر. فورصدن ایستیفاده ائده رک صمد سرداری نیایا جان ساغلیغی و موفقیتلر دیله بیر، قلمینی آنا دیلینده ده سیناماغی، قیمتلی اثرلرینی باکیدا دا نشر ائتدیرمگی آرزولاییریق.

ماسیسه ۳۳/۲٪، سیسیاندا ۳۰/۱٪، بیخیق نادزوردا ۱۸/۸٪، قوقاراکدا ۲۸/۸٪، کالینیو دا ۲۹/۱٪، عزیزییو دا (ایندیکی قایکدا) ۲۸/۷٪ آذربایجانلیلاردان عیبارت دیر.

کیتابین سون حصه لرینده کی بولوملرده ارمنیلرین ایرواندا تورتدیگی سوی قیریملاردان نجات تاپمیش بیر سیرا عایله لر حاقیندا سندلره و فوتوشکیلره اساسلانان ماتریاللار تقدیم ائدیلمیشدیر. ایروانین مشهور گوئی مسجدی و دیگر مسجیدلری، ارمنیستاندا قالیقлары موجود اولان ایسلام آبیده لری (آذربایجان آبیده لری نظرده توتولور)، ایروانین عالیملری، روحانیلری و بیر سیرا گورکملی شخصیتلری، شاعیر و یازیچیلاری حاقیندا معلوماتلار وئرلمیشدیر.

«ایروان مؤسلمان یوردو اولموشدور» کیتابی نین ماراقلی و جلب ائدیجی جهتلریندن بیر ده سون بولومده ایروانین تاینمیش شاعیری میرزه مسلم قدسی نین ایروانا حصر ائتدیگی مثنویلرین بورادا درج ائدیلمه سیدیر.

قیئدلریمیزین سونوندا اونو بیلدیرمک ایستردیک کی، صمد سرداری نیانین آدی

۳۵۰۰ ایلیک تبریز

بهرام آچرلو

آذربایجاندا، آرکئولوژی باخیمیندان، تاریخدن اؤنجه کی دؤرون^۱ سؤنو و تاریخین باشلانغیج دؤروو بیر سیرا ایجتیماعی دییشیکلیکلره سئچیلیر و «دمیر دؤورو» آدلانديریلیر.

حقیقتاً بو دؤوران، آذربایجاندا دمیر چاغی نین تاریخ اؤنجه سیندن تاریخی مدنیتلر^۲ چاغینا کئچید مرحله سیدیر.^۳ بو کئچید مرحله سیندن «تاریخین باشلانغیجی»^۴ آدی ایله ده بحث ائدیلمکده دیر.

آذربایجاندا تۇنج چاغی نین^۵ سؤنا چاتماسیله (تخمیناً ۱۵۰۰ ایل م.ق.) دمیر چاغی باشلانیر و تخمیناً ۸۰۰ ایل میلاددان قاباغا قدر دوام ائدیر و اوندان سؤنرادیر کی، بیز تاریخ ساحه سینده اؤرارتو، ماننا و ماد کیمی مدنیتلرین عرصه یه گلمه سینه شاهد اولوروق. باشقا سؤزله، تاریخین باشلانیش دؤورو اؤز یئرینی تاریخی دؤوره^۶ وئیریر، یعنی او دؤوره کی، مدنیتلر بیزی یازی واسیطه سی ایله اؤز ایجتیماعی- سیاسی و مدنی حادیثه لری و دییشیکلیکلری ایله تانیش ائدیرلر.

آرکئولوقلارا گؤره آذربایجانین دمیر چاغی تۆپلوملاری^۷ مۆهاجیر و کؤچری تۆپلوملار دیرلار کی، قافقاز بؤلگه لریندن آذربایجانا کؤچموشلر، آنجاق بو دؤنمه عایید بیر یازیلی اثر تاپیلما دیغیندان، آرکئولوقلار اؤنلارین مدنی، اتنیک و ادبی اؤزللیکلریندن بیلگی وئره بیلمه میش و کیم اولدوقلارینی تثبیت ائده بیلمه میشلر.

ایلیک دفعه اولاراق فرانسیز آرکئولوغو «رومن قریشمن» بیر هیپوتز اولاراق «بؤز- قارا سرامیک مدنیتی»- نی هیند- ایران دیلی خالقلارا باغلامیش و کانادالی آرکئولوغ کایلر یانق علمی شکیلده اؤنو دستکله میشدیر. لاکین آذربایجان، قافقاز و دؤغو آنادولودا آپاریلان آرکئولوژیک قازیتیلار نتیجه سینده، اؤزللیکله «حسنلی» تپه سی نین آرکئولوژیک قازیتیلاری نین نتیجه لرینه دایاناراق آرکئولوغ عالیملر بو ساحه ده هیند- ایرانلی هیپوتزینی رد ائتمیشلر.

بو تۆپلوملارین کیم اولدوقلاری حاقیندا ایکینجی هیپوتز، هؤرریرلر کیمی ایلتیصاقی دیلی خالقین هیپوتزیدیر. بو هیپوتزی ده علمی شکیلده مئیدانا گتیرن آمریکالی آرکئولوغ و آتروپولوغ «ایرینه وینتر»^۸ (Irene Winter) اولموشدور. آرتیرماق لازیمدیر کی، هر ایکی هیپوتزین ایثبات یا دا اینکار ائدیلمه سینه اؤزون زامان و گئنیش آراشدیرمالار احتیاج اولاجاقدیر.

«گؤی مسجد»- ین آرکئولوژی قازیتیلارینا بیر باخیش:

۱۳۷۶- جی ایلین فروردین آییندا، فرسی شیرکتی نین بۆلدوزرلری، تبریزین گۆی مسجدی نین اؤنوندە دۆرد هکتار گنیشلیگینده اولان یثری، بۆیوک بیر پاساژین فؤنداسیونونو حاضیرلاماق اۆچون دوققوز متر درینلیگه سالدیلا و بۇ قازیتتی ایشلرینی ۱۳۷۷- جی ایلین شهریور آیینا قدر دوام ائتدیردیله.

بۇ قازیتیلاردا اسکی زامانلار عایید سرامیک و باشقا اثرلرین تاپیلما سیندان سونرا ایرانین مدنی میراث تشکیلاتی نین آرکولوژی آراشدیرمالار مرکزی^۹ طرفیندن تبریزه گؤندریلن «ن- معتمدی» ادلی بیر آرکولوق بۇ خبرین دؤغرو اولدوغونو مکتوب واسیطه سی ایله مسؤل مقاملارای بیلدیردی، آنجاق بۇنا باخمایاراق قازیتیلار آلتی آی داها دوام ائتدی!

۱۳۷۸- جی ایلین اوردیبهیشت آییندا معتمدی نین رهبرلیگی ایله گۆی مسجدین ایلیک آرکولوژیک قازیتتیسى باشلاندى. خورداد آیی نین سونونا قدر دوام ائدن بۇ قازیتیلار نتیجه سینده دمیر چاغینا عایید ۳۸ مزار تاپیلدی.

نه یازیق کی، تبریزین مدنی میراث ایداره سی نین اهمالی نتیجه سینده ۳۸ مزاردان ۳۷ مزار قار- یاغیش و یئل- هاوا جریانلاری اوزوندن محو اولوب، اولاردان هئچ بیر ایز و اثر قالمامیش و یالنیز بیر مزار تبریز موزه سینه آپاریلمیشدیر!

گۆی مسجدین ایکینجی آرکولوژیک قازیتیلاری ۱۳۷۹- جو ایلین شهریور آییندا دؤکتور علیرضا نوبری نین رهبرلیگی ایله آپاریلدی: بۇ قازیتینی تهراین «تربیت مدرّس» بیلیم اؤجاغی دستکله دی و پارلاق نتیجه لر الده ائدیله دی:

- (۱) دمیر چاغینا عایید ۱۴ مزار تاپیلدی.
- (۲) دمیر چاغی اثرلری نین قۇروما بۇلگه سی تثبیت ائدیله دی.^{۱۰}
- (۳) گۆی مسجدین شرق اراضی سینه عایید ۱۰۰۰ مۆرّع مترلیک بیسر ساحه نین، میلی آبیده ساییلاراق، قۇرونماسینا قرار وئرله دی.
- (۴) بیر سایت- موزه سی نین^{۱۱} یارانماسی پلانلاشدیریلدی.
- (۵) ژنتیک و کاربون ۱۴ یۇخلاملاری اۆچون لابراتوار نۆمونه لری حاضیرلاندى.
- (۶) استراتوقرافیا^{۱۲} آراشدیرمالاری آپاریله دی و اؤنون نتیجه سینده تبریزین ۶ مدتیّت دؤنمی اولدوغو تثبیت ائدیله دی.
- (۷) دمیر چاغیندان معمارلیق ایزلری تاپیلدی.

۸) تبریزین دمیرچاغی اثرلری نین یاشی ۲۸۰۰ ایلدن ۳۵۰۰ ایله قدر (۸۰۰-۱۵۰۰ م.

ق) تخمین ائدیلدی.

۱۳۸۰- جی ایلین مۇرداد آییندان مهر آیی نین سۇنونا قدر دوام ائدن آرکتولوژیک قازیتتیا یشنه ده دوکتور نوبری رهبرلیک ائتدی. بۇ قازیتتی ایشلرینده دمیر چاغینا عایید ۱۷ مزار تاپیلدی. گۆی مسجید ساحهسی نین گۆنئی طرفینده بیر قۇروموش چایلاغین تاپیلماسی گۆستریر کی، ۳۵۰۰ ایل بۇندان اۇنجه تبریز دۆزلگیگیندن بیر چایین آخماسی، تبریزده مدنیت قۇرولوشونا سبب اولموشدور. تبریزین گۆی مسجیدی نین ۳۵۰۰ ایلیک آرکتولوژیک ساحهسی نین علمی دۇرومونو آلتی بۇلۇمده اۆتری شکیلده گۆزدن کتچیرمک فایدالی اولار:

۱) مزارلار و اولو باسدیرما عنعنه لری:

تبریزین دمیرچاغی نین اولو باسدیرما عنعنه لری ده باشقا دمیرچاغی ساحه لری کیمی دیر، بۇرادا اولونو جنین شکیلده باسدیرارمیشلار، یعنی اولونو احتیضار حالیندا و یا اولدوکن سونرا، هله بدنی سۇبومامیش، قیچلارینی قارنی نین اۆستونه ییغیب قیبره قۇیارمیشلار. بۇ شکل و حالت، اۇشاغین آنا قاریندا یئر تۇتماسینا چۇخ بنزه دیگیندن بعضی آرکتولوقلار و آنتروپولوقلار اۇ زامانلاردا اینسانین اولومونون یثنی بیر دۇغوم ساییلدیغی قناعیتنه گلیمیشلر.

ایسکیلتلرین اۆزلری دۇغو، باتی یا دا گۆنئیبه دۇغرو باخیر، بۇ دۇروم اۇنلارین اینانچلاریندا گۆنشین بۇیوک اۇنمه مالیک اولدوغونو گۆستریر. مزارلارین ایچینده تاپیلان سرامیک و تونج اشیالارین آزیغی، چۇخلوغو یا دا دیرلی و دیرسزلیگی ده تۇپلومدا اولان ایجتیماعی درجه لری ایفاده ائدیر. بۇ دۇروم بئله تفسیر اولونور کی، بیر مزاردان تاپیلان اشیالارین چۇخلوغو و دیرلی اولدوغو مزار صاحیبی نین زنگین و یوکسک ایجتیماعی رۇتبه لی اولدوغونا دلالت ائدیر.

مزاردا اولان سرامیکلرین ایچینده آت و باشقا یشمکلر، بیر سیرا آرکتولوقلاری بئله فیکره گتیریب چینخاریر کی، اۇنلار اولومو یثنی بیر یاشایش کیمی سانیرمیشلار و یا بۇ یشمکلری اینانچلاری اساسیندا اولوم دۇنیاسی نین گۆجلو تانریلارینا بیر هدیه کیمی آپاریرمیشلار.

مزاردان تاپیلان سرامیک و پالچیق قاپلارین شکل و ایشلم فورماسی بۇگۆنکو قاپلارین ترسینه اولاراق مۇقدس دینی اینانچلاری ایفاده ائتمکده دیر.

بۇنو دا دئمک لازیمدیر کی، دمیر چاغی نین هر مرحله سینه عایید مزارلار خام کریج، مۇهره یا دا

داشدان تیکلیمیشدیر.

(۲) معمارلیق:

گۆی مسجیددن ایندییه قدر ائو و یا اؤنون پلانی تاپیلما میشدیر، آنجاق داش، مؤهره و خام کریبجین تاپیلما سی معمارلیق صنعتی نین موعین قدر اینکیشاف ائتمیش اولدوغونو گؤستر مکده دیر. یقین کی، گله جک قازیتتی ایشلری معمارلیق صنعتی نین نه قدر اینکیشاف ائتمیش اولدوغونو داها آیدین شکیلده گۆز اؤنونه گتیره جکدیر، آنجاق ایکی چؤخورون تاپیلما سینا و بو چؤخورلارین یانیق تپه و قارا گۆندوزده کی یاشاییش چؤخورلارینا اوخشارلیغی گؤستریرکی، ۳۵۰۰ ایل بوندان اؤنجه تبریزه گلنلر ائلاتل شکلینده یاشامیشلار.

(۳) سرامیک و پالچیق قابلار:

گۆی مسجیددن تاپیلان دمیر چاغینا عایید سرامیکلر آرکئولوقلار آراسیندا «بۆز-قارا» سرامیک مدنیتی آدلانمیشدیر. بۆز-قارا سرامیک مدنیتی ایران یایلا سیندا (فلاتیندا) دمیر چاغی نین اؤز للیگیدیر. ال ایله شکل و ثریلمیش سرامیکلر ۱۲۰۰ سانتی قراد درجه ده ایستیلیگی اؤلان بیر کۆره ده ایستحصال اولونورموش کی، بۇ یئنی تکنولوژی نتیجه سینده سرامیکلرین بۇ یاسی قارا و یا بۇزا دؤنورموش. سرامیکلرین مۇختلیف شکیللری وار، آنجاق داها اؤنملی شکل بیر سیرا کۆزه لر دیرکی، اؤنلارین لۆله لری دؤرنالارین دیمدیگینه بنزه ییر. تبریزده تاپیلان سرامیکلرین چؤخو ساده سرامیکلر دیر، آنجاق ایکی سرامیکده ایکی قوچ، داغلار و آغاجلار ناخیشی و بیر سرامیکده ده گۆنش ناخیشی گؤرونور.

۱۳۷۹- جو ایلین قازیتتیسیندا اؤزل فورمالی بیر کۆزه تاپیلدی کی، اونا «تبریز فورماسی سرامیک»

آدی و ثریلمیشدیر. تیپولوژی باخیمیندا تبریز سرامیکلری، تبریزه عایید سرامیک صنعتینی ایفاده اندیر.

(۴) دمیر چیلیک:

دمیر چاغی ایله فرقلی اولاراق بۇ دؤورده دمیردن دؤزلدیلیمیش اشیا چؤخ آز و تۇنج اشیا لار داها چؤخ دور. تۇنج اشیا لاری تاپدالاما تکنیکی ایله ایستحصال اندیر میشلر. خنجرلر، اوخلار و بیلزیکلر بۇ اشیا لار سیرا سیندا دیر. بۇ مدنیتده، تۇنج و دمیردن باشقا آیری فیلیزلردن دؤزلدیلیمیش اشیا لارا تصادؤف اندیلیمیر.

(۵) کروئولوژی:

ایندییه قدر تبریزین دمیر چاغی اثرلری نین یاشی کاربۆن ۱۴ تکنیکی ایله معلوم اندیلیمه میشدیر، آنجاق تیپولوژی مۆلا حظه لری باخیمیندا تاپیلان سرامیک و تۇنج اشیا لارین ۸۰۰-۱۵۰۰ ایل میلاددان اؤنجه یه عایید اولدوغو تخمین اندیلیمیشدیر. پروفسور دایسون آذربایجانین دمیر چاغینی اؤچ مرحله یه بۆلموشدور:

(۱) ایلک دمیر چاغی ۱۲۰۰-۱۵۰۰ م.ق.

(۲) ایکینجی دمیر چاغی ۱۰۰۰-۱۲۰۰ م.ق.

(۳) اوچونجو دمیر چاغی ۸۰۰-۱۰۰۰ م.ق.

بۇزایا قدر گوئی مسجدده ایلک و ایکینجی دمیر چاغی تثبیت ائدیلمیشدیر، لاکین اوچونجو دمیر چاغی نین تثبیت ائدیلمه سی گله جک آراشدیرمالاردان آسیلیدیر.

(۶) تبریزین گوئی مسجدی نین دمیر چاغیندا یاشایانلار کیملر میس و هانسی دیلده

دانیشیر میشلار؟

ایندییه قدر گوئی مسجدین ایسکیلتلری اؤزه رینده آنتروپولوژیک آراشدیرمالار علمی شکیلده باش توتمامیشدیر، آنجاق ایسکیلتلرین هامیسی نین «براکیسفال» اولدوغو و اونلارین هنج بیرین نین «دولیکوسفال» اولمادیغی آیدین شکیلده گورونمکده دیر.

ایندییه قدر بو مدنیتن هنج بیر یازیلی اثر تاپیلمادیغینا گوره بو خالقین دیل و ادبیاتی حاقیندا بیلگی و نرملک چتیندیر، ذاتاً یازیسزلیق و ایتکیلیک بوز- قارا سرامیک مدنیتن نین اوزللیگینی تمثیل اتمکده دیر.

سوئ سوئز

آرکولوژی بیلگیلرینه دایاناراق، آذربایجاندا ایلک یازیلی آبیده لر اؤزارتولارا عاییددیر و اونندان قاباقکی مدنیتلر تاریخ اؤنجه سی دؤوره عایید ائدیلمه لیدیر.

اوچونجو قازیتیدان تاپیلان فیل عاجیندان دؤزلدلمیش بیر کیچیک دؤیمه و نئجه فیروزه داشی (تسبئح داشلاری شکیلده) تبریزین دمیر چاغی مدنیتن نین اؤزاق اولکه لرله تانیس اولماسی و اونلارلا تیجارت و آلیش- وئریش علاقه سینده اولماغینی گؤستریر، هر حالدا سرامیکلره دایاناراق، آرکولوقلار گوئی مسجد سایتی نین مدنیتنی بیر یئرلی مدنیتن تانی بیرلار.

سوئوموزون سوئوندا بوئو دا دنمه لی بیک کی، تبریزین گوئی مسجدی نین دمیر چاغی مدنیتنی ایله ایلشکین یاشاییش طرزى، دب، عنعنه، دین و صنعت حاقیندا داها آرتیق بیلگیلریمیزین اولماسی گله جکده کی گنیش علمی شکیلده آرکولوژی قازیتیلارین آپاریلماسیندان آسیلیدیر، آنجاق بوئو دا اونوتمالی بیق کی، تبریزین ۳۵۰۰ ایلیک مدنیتن اؤرنکلریندن بو گون یالنیز ۱ فاییزی ساغلام قالمیشدیر.

تبریزین گوی مسجد دیر چاگی مدتی حاقیندا علاوه معلومات اوچون باخین:

- ۱) آجترلو، بهرام، «به یاری میراث فرهنگی تبریز بشتابیم»، عصر آزادی، ۱۰۸، ۱۳۷۹/۸/۵
- ۲) آجترلو، بهرام، «تبریز ۳۵۰۰ ساله»، عصر آزادی، ش ۱۷۰، ۱۳۸۰/۷/۲۶
- ۳) آجترلو، بهرام؛ «مفهوم عصر آهن»، عصر آزادی، ش ۱۷۰، ۱۳۸۰/۷/۲۶
- ۴) طلائی، حسن، باستانشناسی و هنر ایران در هزاره اول قبل از میلاد، سمت، تهران، ۱۳۷۴
- ۵) طلائی، حسن؛ «پیشینه ظروف سفالین لوله‌دار و مهاجرت آریائیها»، باستانشناسی و تاریخ، ش ۱۷، ۱۳۷۴
- ۶) نوبری، علیرضا، «تبریز ۳۵۰۰ ساله» در سمینار تبریز در ۳۰۰۰ سال پیش: پدیده فرهنگی سفال خاکستری در ایران، سازمان میراث فرهنگی کشور، تالار خاقانی خانه فرهنگ تبریز، ۱۳۸۰/۸/۲۴

ایضا حلاز:

- ۱- تاریخ اؤنجه‌سی دؤور: دوران پیش از تاریخ، دوران ماقبل تاریخ، **Prehistory**
- ۲- تاریخی مدنیتلر: تمدنهای دوران تاریخی، **Historic Civilizations**
- ۳- کئچید مرحله‌سی: مرحله گذار، **Transition Period**
- ۴- تاریخین باشلانغیجی: دوران آغاز تاریخی، **Protohistory**
- ۵- تۆنج چاگی: عصر برنز، عصر مفرغ، **Bronze Age**
- ۶- دوران تاریخی، **Historic Era**
- ۷- تۆپلوم: جامعه، اجتماع.

^۸ - Winter, Irene, The Hasanlu Gold Bowl: thirty years later, Expedition ۱۹۸۹

^۹ - اولکه نین مدنی میراث تشکیلاتی نین آرکولوژی مؤسسسه‌سی: پژوهشکده باستانشناسی سازمان میراث فرهنگی کشور.

^{۱۰} - قوزوما بؤلگه‌سی: حریم اثر

^{۱۱} - سایت- موزه: موزه فضای آزاد، تبدیل آثار باستانی مکشوف به پارک باستانشناسی.

^{۱۲} - ایستراتوقرافیا: لایه نگاری، مطالعه تقدم و تأخر زمانی فرهنگها بر اساس لایه‌های زمین شناسی و

آثار باستانی رسوب کرده در بستر زمین، **Stratography**

دیوان لغات‌الترک، مشعلی از اعماق

تاریخ

ترجمه‌ای به زبان فارسی توسط سید محمد دبیر سیاقی است که ترجمهٔ افعال (حدود پنج هزار فعل) در آن آورده نشده است.

در این اندک نوشته سعی خواهد شد مسائلی از جمله وضع ترکان در زمان کتابت اثر یعنی خلافت عباسیان، علل تألیف، زمینهٔ تألیف، کاربرد بعضی از ضرب‌المثل‌ها در دیوان و پیوستگی آن با گویشهای تاتی مورد بررسی قرار گیرد که بهانه‌ای در دست مغرضان و بد سگالان پهلوی شد، تا از این رهگذر زبان ترکی را به انزوا بکشانند، به طوری که دامنهٔ این اندیشهٔ ضد انسانی به ترجمهٔ این نادره شاهکار عالم نیز کشیده شده است!

رد پای اویغورها را در تاریخ بعد از غلبه بر گوک تۆرکها (م. ۷۴۵) می‌بینیم. اویغورها با زماندگان هیونگ نوها (Hiyung-Nu) هستند که در هزارهٔ سوم قبل از میلاد^۱ در شمال چین

حسین پناهی

دیوان لغات‌الترک کاشغری از ترکان

اویغور دارای چندین ترجمه به زبانهای مختلف دنیا است. از آن میان ترجمهٔ ترکی جامع و کامل به زبان ترکی استانبولی توسط مرحوم بسیم آتسالای و دیگری

^۱ - در منابع چینی از هون‌ها (هیونگ نوها) از قرن چهارم ق. م. (یعنی ۳۱۸ ق. م.) و عقد قرارداد با آنها صحبت شده است، نه هزارهٔ سوم قبل از میلاد. (ج. ه)

حکومتی تشکیل داده بودند. هیونگ نوها سواران تیز تک و تیر اندازان ماهری بودند که گفته می‌شود، دیوار بزرگ چین در سال ۲۱۵ ق. م. به فرماندهی ژنرال مونگ‌تین (Mung Tien) برای جلوگیری از هجوم آن‌ها ساخته شده است.^۲ او یغورها بعد از سده هشتم میلادی در سرزمین ترکستان، قسمتی از مغولستان و ایالت قانسوی چین امپراطوری عظیمی را بنا نهادند و توانستند سالیان دراز با درایت تمام استقلال و حاکمیت تاریخی ترکان را محافظت نموده و تداوم بخشند. این حکومت بعد از سال ۸۴۰ میلادی بوسیله ترکان قیرقیز از بین رفت و بعدها به صورت بیگلک به حیات خود ادامه داد. در حفريات حوالی شهرهای تورفان و کارا هوچای مرکز

تمدن او یغورها آثار فرهنگی ارزشمندی از جمله نقاشیهای آبرنگ روی گچ دیوار، مجسمه‌ها، مینیاتورها، چینی‌ها و پارچه‌های گران قیمت بدست آمده است که در موزه‌های برلین و لنینگراد نگهداری می‌شود. نقاشیهای باقیمانده از لباسهایشان یادآور لباسهای متنوع قرن بیستم است. زمانی که رومیان پارچه را به دور خود می‌پیچاندند اینان لباسهای خود را می‌دوختند. در دیوان لغات‌الترک ذیل کلمه اوتو (از مصدر اوتمک) آمده است: اول تونیغ اوتیدی (آئی آنه آحرَقَ زِیر الثوب بحدیة و مَلَسَه): او پرزهای لباسش را بوسیله آهن سوزاند و چین و چروک لباسش را درست کرد. اوتمک به معنای کز دادن و تمیز کردن با آتش می‌باشد. پروفیسور مونتاندون استاد قوم‌شناسی پاریس و مؤلف قوم‌شناسی فرهنگی معتقد است که کت و شلوار از ترکان آسیای مرکزی به چین و از آنجا به وسیله هونها به اروپا رفته است و کلاه قاپاق = بوُرک و چکمه بوسیله ترکان به ایران آمده است. ترکی او یغور نیز دنباله ترکی گوک توُرک بوده و او یغورها قبل از گرویدن به دین مبین اسلام به علل

^۲ - دیوار چین در سال ۲۱۴ ق. م. به دستور Shih Huang-ti ساخته شد (تورک میلی کولتور، ابراهیم قفس اوغلو، نقل از تاریخ چین، تألیف W. Eberhard ص ۸۳). ولی در کتاب امپراطوری صحرانوردان تألیف رنه گروسه ساختن دیوار چین به نام امپراطور شی‌هوانگ-تی (۲۱۰-۲۲۱ ق. م.) و ژنرالش مونگ‌تی‌ین قید شده است. (ج. ه)

کلمات سفدی زیادی وارد زبان ترکی شده و بعداً سفدیان هم در میان ملل ترک آسیمیه شده و در جامعه آنان مستحیل شده‌اند. بعد از اسلام مهمترین آثاری که به الفبای اویغوری نوشته شده، عبارتند از: کتاب قوتادغو بیلک (اثر یوسف خاص حاجب) به سال ۱۰۶۹ م. در بالاساغون، عتبه الحقایق، داستان اوغوز خاقان، بختیارنامه و...

بنابه نوشته مورخین، عساکر مسلمان به فرماندهی قتیبه بن مسلم باهلی فاتح کاشغر در سال ۹۱ هجری در زمان خلیفه سوم قسمت‌های مهمی از ماورالنهر را به زیر نگین اسلام درآوردند. کاشغر از نزدیکترین شهرهای ترکستان چین می‌باشد و گویا اولین مسجد در قسمت مسلمان‌نشین چین در شهر کانتون ساخته شده است. ترکستان سرزمین پهناوری است که از شمال به سیبری، از غرب به دریای خزر، از جنوب به افغانستان، هند و تبت و از شرق به مغولستان محدود است. این سرزمین در قرن اخیر به دو منطقه تقسیم شده است که بخشی از آن شامل جمهوری‌های نو استقلال شوروی سابق و بخش دیگر در بدنه کشور چین

مناسبت‌های دینی و اجتماعی از الفباهای مختلفی برای نوشتن متون دینی، حقوقی و هنری استفاده می‌کرده‌اند که از همه مهمتر الفبای اویغوری است. در دربار خاقانان اویغور دانشمندان، مورخین، شعرا و ... دارای مقام شامخی بوده‌اند که در اشاعه زبان و فرهنگ ترکی در آسیای میانه نقش سازنده‌ای داشته‌اند. آنها حکومت خود را بر پایه‌های حقوقی بنا کرده و باکشورهای خارجی روابط حسنه داشته‌اند.

الفبای اویغوری از الفبای سفدی گرفته شده و تغییراتی در آن داده‌اند و خود الفبای سفدی هم ریشه آرامی دارد. گمان می‌رود الفبای اویغوری با نفوذ سفدی‌های تاجر پیشه در میان ملل ترک اشاعه پیدا می‌کند. سفدی‌ها که در مرز بین سرزمین ترکان و ایرانیان می‌زیستند، تمدنی پیشرفته داشته‌اند. آنان بعد از اینکه به تابعیت ترکان درآمدند توانستند زبان خود را تا مدتی حفظ کنند، چنانکه کتیبه قارا بالاساغون که داستان گرویدن خاقان اویغور به دین مانی را شرح می‌دهد، غیر از ترکی، زبانهای چینی و سفدی را هم شامل می‌شود. همچنین از این رهگذر

قرار دارد. مناطقی که بعد از فروپاشی شوروی استقلال خود را باز یافته‌اند، ترکستان غربی نامیده می‌شود، که عبارتند از جمهوریهای مستقل قزاقستان، قیرقیزستان، ترکمنستان، ازبکستان و تاجیکستان. مناطق تحت حاکمیت چین به نام ترکستان شرقی معروف است که امروزه نام جعلی سین‌کیانگ (سرزمین جدید) بر آن اطلاق می‌شود.

موقعیت ترکان در دوران خلفای عباسی

اعراب مسلمان در زمان خلافت عمر بن الخطاب (۶۳۷ م) با کسب پیروزی در جنگ قادسیه مقاومت سپاهیان منظم ساسانی را در هم شکستند و تیسفون پایتخت ساسانی را تصرف نمودند. به سال ۶۴۲ م. اعراب باقیمانده سپاهیان ساسانی را شکست قطعی داده و این پیروزی بزرگ را فتح الفتوح نامیدند. سقوط امپراطوری ساسانی مقارن با دوران ضعف و اضمحلال دولت گوک تۆزک نیز بود. سقوط امپراطوری ساسانی و تحکیم موقعیت اعراب مسلمان در منطقه، تماس هر چه بیشتر ترکان و اعراب تازه مسلمان را فراهم آورد، که پی آمدهای این تماس‌ها در دراز مدت سرنوشت ملل منطقه را رقم

زد. ترکان یهودی خزر که قبل از حمله اعراب به ایران با ساسانیان همسایه بودند و با آنان درگیری‌های مداوم داشتند، این بار با عساکر اسلام درافتادند و بعد از جنگ‌های طولانی عاقبت بخشی از آنان مطیع و منقاد سپاه اسلام گشته و بخشی دیگر مجبور به کوچ شده و در یهودیت خود باقی ماندند.^۳ لازم به ذکر است که تشرّف ترکان به دین جهانشمول اسلام همیشه با جنگ یا صلح نبوده بلکه تلفیقی از سیاست و جنگ و صلح بین ترکان غیر مسلمان و اعراب مسلمان بوده است که شرح آن در تواریخ ثبت است. مثلاً طوایفی از ترکان اوغوز نمایندگان خود را به ولایات مسلمان‌نشین می‌فرستادند و نمایندگان نیز بعد از تحقیق و قبول اسلام تمام اقوام خود را به اسلام فرا می‌خواندند. سلجوق، نیای بزرگ سلجوقیان از ساحل سیحون علیا به حوالی بخارا کوچ کرده و در قلمرو سامانیان، خود و قبیله‌اش با شوق تمام از یهودیت به اسلام گرویدند. محقق محترم

^۳ - امپراطوری خزر در سال ۹۶۵ م. به دست

روس‌ها منقرض شد (ج. ه)

رحیم رئیس‌نیا به نقل از بلنیتسکی می‌نویسد:

در حالی که اعراب برای پایان بخشیدن به عمر امپراطوری نیرومند ساسانی کمتر از پانزده سال وقت صرف کردند (۶۵۱ - ۶۳۵ م.)، برای آنها نزدیک به یک قرن طول کشید تا قدرت خود را در آسیای میانه به کرسی بنشانند (آذربایجان در سیر تاریخ ایران، ص ۵۶۰). البته جالب است که ترکان بعد از تشرّف به اسلام خود از مبلغین متعصب اسلام شده و در این راه سر از پا نمی‌شناختند. برای اثبات این نظر کافی است به دو جنگ بسیار مهم ملازگرد به سرکردگی آلپ ارسلان و فتح قسطنطنیه به رهبری سلطان محمد فاتح اشاره شود که مسلمانان توانستند پرچم لا اله الا الله را در جزایر بالکان و قلب اروپا به احتزاز در آورند. به سال ۱۰۷۱ م. در جنگ ملازگرد نزدیک دریاچه وان بعد از اقامه نماز جمعه و اجرای مراسم دعا برای پیروزی مسلمانان، آلپ ارسلان خطاب به لشکریان خود چنین می‌گوید: در این روز خجسته که کفن پوشیده‌ام (اشاره به لباس سفید خود و وصیت به اینکه در

صورت شهادت با همان لباس به خاک سپرده شود)، خود را نه یک سلطان، بلکه یک سرباز اسلام حس می‌کنم و دوشادوش شما خواهم جنگید. وی سپس از اسب پیاده می‌شود و طبق اصول مبارزان ترک دم اسب خود را گره می‌زند و فرماندهان زیر دست او نیز کار سلطان را تکرار می‌کنند و این علامت قطعی نبرد بود. در آن روز آلپ ارسلان با اردوی پنجاه و چهار هزار نفری خود لشکر دوست هزار نفری بیزانس را در هم شکست و امپراطور بیزانس اسیر گردید. با این پیروزی عظیم، مسلمانان به سلطه رومیان بر بخش اعظم قسمت آسیائی آناتولی پایان دادند. بعد از مرگ آلپ ارسلان پسرش ملکشاه به جای وی نشست (۱۰۷۲ م.). وی نیز مانند پدرش و با همکاری وزیر دانشمندش خواجه نظام الملک خدمات بسیار شایانی برای رفاه مسلمانان و اشاعه دین مبین اسلام انجام داد. گویند شاه سلیمان، فرماندهی که ملکشاه به آناتولی آن زمان گمارده بود تا مرزهای استانبول و ازمیر کنونی را به استیلاي خود در آورده بود. روزی شاه سلیمان با سواران خود در یکی از تپه‌های

نزدیک استانبول (اؤسکۆدار) با حیرت تمام شهر عظیم استانبول را از نظر گذرانده و با اشاره بدان سو می گوید: چرا بیرق های اسلامی مان در بسروج سر به فلک کشیده استانبول به اهتزاز در نیاید؟ برای چه من فرمانده لایقی برای پیغمبرمان و شما عساکر لایقی برای آن بزرگوار نباشیم.

در سال ۱۰۸۷ میلادی که ملکشاه در بغداد تاجگذاری کرد، خلیفه عباسی دو شمشیر به نشانه حاکمیت به کمر ملکشاه بست و انگشتر خود را در انگشت وی نمود. در بغداد قرار ازدواج مهملک خاتون دختر ملکشاه با خلیفه عباسی المقتدی بالله گذاشته می شود و ترکان خاتون زن ملکشاه به شرطی با این ازدواج موافقت می کند که خلیفه زوجه ای به غیر از مهملک اختیار نکند. توصیف این مراسم به تفصیل در سلجوق نامه آمده است که در اینجا به شرح اجمالی آن اکتفا می شود. جهیزیه مهملک سلطان را قطارهای اشتر و استران حمل می کردند. در جلو کاروان سی و سه اسب ترکمنی با زین و یراق مطلا که در جلو آن گهواره ای بزرگ آذین شده بود، حمل می شد. ناگفته پیداست که

تدارک مقدمات مراسم عروسی طرف اعراب کمتر از ترکان نبوده است. مراسم نور افشانی در بغداد آن عصر، تقدیم هدایای گران قیمت به اطرافیان و صرف مقادیر زیاد شیرینی فقط گوشه ای از این مراسم بوده است. سرپرستی اجرای مراسم عروسی طرف ترکان به عهده مادر عروس (ترکان خاتون) و طرف اعراب به عهده ابو شوجا وزیر اعظم خلیفه عباسی بود. نظیر این مراسم را ابوالفرج رومی در تاریخ خود به هنگام بحث از سلطنت سلجوقیان نقل کرده است. وی می نویسد: به هنگام ازدواج طغرل سلجوقی با دختر خلیفه سعیده خاتون (۱۰۶۳ م.) ترکان رقص موزونی را به نمایش گذاشتند. بدون شک ترکان به همراه این رقص ملی دیگر هنرهای فولکلوریک خود را نیز به نمایش گذاشته و اوزانها (عاشقهای ترک) این مراسم را روحی دیگر بخشیده اند. ترکان بعد از حوادث مهم تاریخی و فتوحات با اهمیتی که به دست مسلمین انجام می گرفت، اوزننها را به اقصی نقاط بلاد اسلام می فرستادند، تا شرح فتوحات مسلمین را به گوش هموطنانشان برسانند.

بعد از تسلط ملک‌شاه بر قره‌خانین حدود و ثغور این امپراطوری بزرگ که ظاهراً در رأس آن خلیفه عباسی نشسته بوده، از شرق تا دیوار بزرگ چین گسترده بوده و در غرب بوغازهای دریای سیاه را در بر می‌گرفته است. بعداً که یمن، حجاز، مکه و مدینه به این امپراطوری منضم شد، و امپراطوری چنان گسترده شد که «آفتاب در آن غروب نمی‌کرد»، بنام پادشاه سلجوقی خطبه می‌خواندند. بعد از ملک‌شاه این امپراطوری عظیم رو به ضعف و زوال نهاد. در پروسه این تقسیم شدن‌ها امپراطوری‌های نوپای دیگری از مسلمین پا به عرصه وجود گذاشتند که توانستند با اقتدار و درایت تمام شکوفائی تمدن عظیم اسلامی را تداوم بخشند که از آن جمله می‌توان به تشکیل امپراطوری عثمانی و فتح قسطنطنیه و تشکیل سلسله مقتدر و شیعه مذهب صفوی اشاره کرد.

در بعد فرهنگی نیز روابط ترکان و اعراب بر خلاف اقوام مغلوب دیگر از موقعیت ممتازی برخوردار بود و تحقیری که اقوام عرب بر خلاف قوانین عالیه اسلام مخصوصاً در زمان بنی‌امیه و بنی‌عباس به غیر عرب روا می‌داشتند، در

مورد ترکان به سبب ارزش نظامی و سیاسی و خصوصاً کثرت جمعیت آنان رایج و شایع نبود. مدرسه نظامیه بغداد (به قولی اولین دانشگاه دنیا) در کنار دجله به فرمان و کمک مالی آلپ ارسلان ساخته شد. در این مدرسه به اساتید دانشگاه حقوق داده می‌شد و دانشجویان به صورت مجانی درس می‌خواندند و مصارف این همه از بازارها، حمامها و کاروانسراهای وقفی تأمین می‌گردید. در تواریخ عصر خلفای راشدین با نام ترک در امور اداری آنان مواجه نمی‌شویم. به هنگام خلافت امویان است که عناصر ترک در متون عربی راه می‌یابد. اما هیچ وقت لفظ غلام یا غلامان ترک در ادبیات عرب بکار نرفته است، بر عکس در ادبیات و متون عصر عباسی رزمندگان ترک را با عناوین و القابی چون حاجب (مسئول امور دیوانی)، جیش والجیشی (سپاه و سپاهی) جند و الجندی (لشکر و لشکری) وحتى وصی خلیفه یاد می‌کردند.

دیوان لغات‌الترک و زمینه آفرینش آن

دیوان لغات‌الترک که به سال ۴۶۶

هجری قمری (۳-۱۰۷۲ م.) به دست

توانای محمود کاشغری کتابت یافت، گنجینه‌ای از نفائس ادب، فرهنگ، تمدن و فولکلور ترکان است. این اثر به زبان عربی-ترکی با شرح عربی برای تدریس زبان ترکی به اعراب نوشته شده است. مرحوم کاشغری این اثر را بعد از گردش و سیاحت در شهرها، دهات، ایل‌ها، اویماق‌ها و چادرهای ترکان تألیف کرده است. در دیوان از موضوعاتی مثل مدح، مرثیه، احساسات جنگاورانه، داستان، مثل، ضرب‌المثل، عشق و شراب، نصایح بزرگان، تصاویری از طبیعت، عادات شکار، مناظره بین بهار و زمستان، نامگذاری سالهای ترکی، اسامی جغرافیائی، عادات، اعتقادات، خرافات، افعال و غیره سخن به میان آمده است. احتیاج به یادگیری زبان ترکی در دوره خلافت عباسیان از صعود ترکان به رأس هرم قدرت سیاسی و تصمیم‌گیری آنان حکایت می‌کند. در بارگاه لرزان خلفای عباسی ترکان صاحب امر بودند و حکومت رو به زوال عباسیان به تدبیر و شمشیر ترکان سالیان سال به حیات خود ادامه داد. آنان خلفای عرب را به اختیار خود عزل و نصب می‌کردند و در سایه

همین سیاست بود که احتیاج به یادگیری زبان ترکی بیش از پیش نمایان می‌گشت، چنانکه به غیر از دیوان لغات‌الترک و کتاب جواهر النحو فی لغات‌الترک از همین نویسنده، ده‌ها اثر دیگر مثل *الادراك للسان الترك، القوانین الکلیة، الافعال فی لسان الاتراك، الدرّة المضية فی لغتة التریکیة، زهر الملك فی نحو التریک، میسرة العلوم و تحفة الملك* را نیز می‌توان نام برد.

مرحوم کاشغری اثر بزرگ خود *دیوان لغات‌الترک* را به رسم پیشکش تقدیم خلیفه عباسی کرده است. (برسم الحضرة المقدسة النبوية الامامية الهاشمية العباسية سیدنا و مولانا ابی‌القاسم عبدالله بن محمد المقتدی بامرالله امیرالمومنین خلیفة ربّ العالمین اطال الله بقناة فی عزّ دایم - ص ۳ ن-ع). به اعتقاد بعضی‌ها کاشغری شاید این اثر را در کاشغر (محل زندگی مؤلف) از راه احترام و اعتقاد مذهبی تقدیم خلیفه عباسی کرده است، اما این فرضیه ضعیف به نظر می‌رسد، زیرا بغداد در آن زمان پایتخت و یکی از بلاد مهم مسلمان بوده و اکثر دانشمندان، علماء، مترجمین، محققین و فضلا در آن شهر گرد آمده

اثر بی بدیل را به وزارت معارف آن زمان می برد، اما آنها از پرداخت سی لیر بهای کتاب طفره می روند. شخص مزبور کتاب را پیش علی امیری نامی می برد، آقای امیری ارزش کتاب را دانسته در دم سی لیر قیمت کتاب و سه لیر هم حق الزحمه به کتابفروش می پردازد. این ذات عالی (امیری) از داشتن چنین گنجینه ای با ارزش چنان شاد می شود که از اهمیت کتاب پیش همه بحث می کند، اما از ترس به کسی نشان نمی دهد تا جایی که ادیب مشهور ضیاء گوک آلپ به مشارالیه مراجعه می کند، اما او نیز به دیدن کتاب موفق نمی شود. چاپ کتاب به ایشان پیشنهاد می شود، اما آن روانشاد از ترس اینکه مبدا کتاب در حین چاپ آسیب ببیند به این کار نیز تن در نمی دهد. آخر الامر با پا در میانی صدر اعظم طلعت پاشا و با شرط نظارت معلم رفعت در کار چاپ به این کار رضایت می دهد.

بدین ترتیب این اثر منحصر به فرد از نابودی حتمی نجات پیدا می کند. به نوشته روانشاد بسیم اتالای (مترجم ترک) از این کتاب اولین بار بدرالدین محمود بن موسی العیتابی در اثر سی جلدی معروفش عقد

بودند. طبیعی به نظر می رسد که کاشغری نیز به پشتوانه توان علمی خود و آشنائی به زبان های ترکی و عربی و احتمالاً (فارسی) می توانسته است اثر خود را در بغداد به دربار خلیفه تقدیم دارد. نسخه موجود فعلی به خط کاشغری نبوده، بلکه به خط یک ایرانی اهل ساوه و تخمیناً بعد از گذشت دو بیست سال از تحریر کتاب در شهر دمشق نوشته شده است. ناسخ خود را چنین معرفی می کند: از نوشتن فارغ شدم بنده نیازمند به خدای تعالی محمد بن ابی بکر بن ابی الفتح السّاوی ثم الدمشقی عفا الله عنه، و سپس از قول مؤلف می نویسد: نوشتن این کتاب را در غرة جمادی الاولی سال ۴۶۴ آغاز کرده، بعد از چهار بار نوشتن و تنظیم کردن به روز دوشنبه دوازدهم جمادی الاخری سال ۴۶۶ به اتمام رساندم. اما پیدا شدن دیوان را دانشمند و مترجم محترم معلم رفعت از قول علی امیری نامی (صاحب کتاب) می نویسد:

«در اوایل دوران مشروطیت خانمی از اقوام نظیف پاشا وزیر مالیه سابق کتابی برای فروش به بازار صحافان برده، به کتابفروشی عرضه می دارد. کتابفروش این

الجهان فی تاریخ اهل زمان سخن به میان آورده و برادر بدرالدین محمود یعنی شهاب‌الدین احمد نیز در کتاب تاریخی خود بنام تاریخ البدر فی اوصاف اهل العصر از دیوان لغات الترک نام برده و به استفادت از این اثر اشارت‌ها دارد. همچنین در کشف‌الظنون حاجی خلیفه کاتب چلبسی (۱۰۱۷-۱۰۶۷ هجری) آمده است: *دیوان لغات الترک محمود بن الحسین بن محمد یک مجلد است که آنرا به عربی شرح و تفسیر کرده است.* بعد به آوردن چند جمله از اول دیوان بسنده کرده است. دانشمندان غربی متعددی مثل بروکلیمان، بارتولد، رادلوف و غیره تحقیقات زیادی در این اثر کرده و آنرا به زبانهای گوناگون مثل روسی، انگلیسی، آلمانی، مجاری و غیره ترجمه کرده‌اند. دیوان با جمله *بسم الله الرحمن الرحيم و مدح رسول آغاز و با گفتاری در باب علل تألیف کتاب و مدح ترکان ادامه پیدا می‌کند که در اینجا به فرازهایی از آن اشاره می‌شود:*

بنام خداوند رحمان، سپاس خدائی را که صاحب بذل و بخشش بسیار وصفات والاست، خدائی که جبرئیل را با کلام واضح و مفصل و قرآن به سوی حضرت محمد (ص) فرستاد و در آن حلال و حرام را بیان

نمود... العبد محمود بن حسین بن محمد وقتی مشاهده نمودم که خداوند متعال خورشید دولت را در بروج اترک تابان نموده و دوایر افلاک را بر مراد ایشان می‌چرخاند و آنها را صاحب ملک و پادشاه زمانه قرار داده است، و خداوند به آنان نام ترک داد و بر کشور فرمانروا گردانید، خاقانهای زمانه را از میان ایشان برگزید و زمام امور را در کف ایشان نهاد و به اجرای حق تأیید بخشید و بزرگوار نمود کسانی را که با آنها نسبت داشته یا به آنان وابسته گشتند و افرادی از آنان را به نهایت مراد و آرزو رسانید و از گزند و آزار ناهلان ایمن داشت، لازم است برای کسانی که صاحب عقل هستند به اوضاع و احوال آنان تمسک جویند و هیچ وسیله‌ای در نزد آنان بهتر از سخن گفتن به زبان ایشان و رساندن به گوشه‌ایشان و دلجوئی از دل‌هایشان نیست... از معتمدی از امامان بخارا و امام دیگر از نیشابور شنیدم که حدیثی روایت کرده‌اند، مبنی بر اینکه زبان ترکی را یاد بگیرید که برای ترکان ملک و پادشاهی دراز مدت خواهد بود، به نوشتن آغاز کرده، از خداوند یاری طلبیدم و کتابم را *دیوان لغات الترک* نام دادم تا برایم یاد آور ابندی و ذخیره آخرت باشد.

آذربایجانجا- آلمانجا سۆزلوک: بیر کیتابلا تانیشلیق

ابراهیم زُرف

آذربایجانجا- آلمانجا سۆزلوک

(Aserbajdschanisch-Deutsches Wörterbuch)

مؤکیف: دوکتور نعمت رحمتی

ناشیر: فرلاق آئوف دم روغل، انگلشوف، ۱۹۹۹

(Verlag auf dem Ruffel – Engelschoff ۱۹۹۹)

تخمیناً ۶۰۰ صحیفه‌نی احتیوا ائدن بو سۆزلوک ۵۰ صحیفه‌دن عیبارت بیر بۆلومه شامیلدیر کی، بۇ بۆلومه آذربایجان دیلی‌نین قرامری حاقیندا ییغجام بیلگی وئرلمیشدیر. کیتابین سۆزلوک حیصه‌سی شۆبه‌سیز بۆیوک علمی امک و زحمت صرف ائتمکله حاضرلانمیشدیر. من کیتابین سۆزلوک حیصه‌سینه اوتری باخمیشام و ظنیمجه اوزرینه گۆتوردوگو وظیفه‌نی باجاریقلا یئرینه یئتیرمگه ناییل اولموشدور و مؤکیفه «یازان اللر وار اولسون» - دنمگیمیز تامامیله یئرینه دۆشندیر، آنجاق قرامر بۆلومونده بعضی چاتیشمازلیقلار نظره چارییر کی، قئید ائتمگیندن واز کئچمک اولماز. آذربایجان دیلی‌نین قرامرینی تقدیم ائتمک، اوزوده ییغجام بیر شکیلده و یابانچی بیر دیلین قاوراملارینا سیغا بیلن محدوده‌لرده، سۆزسوز کی، چتین بیر ایشدیر، آنجاق منه ائله گلیر کی، بیر قدر آرتیق آراشدیرماقلا بۇ ایشی داها علمی شکیلده تطبیق ائتمک مۆمکون اولاردی.

صفحه ۳۴- ده نطق حیصه‌لری بو شکیلده تقدیم اولونموشدور: ایسم، فعل، قوشما، باغلائیچی، صیفت و ظرف. باغلائیچی حاقیندا Konjunktionen, Interjektionen دنیه ایکی مبحثدن سۆز گئدیر، بۇنلارین ایسه نه‌دن عیبارت اولدوغو ایضاح ائدیلمیر. گۆرونودوگو کیمی، اون نطق حیصه‌سیندن ساده‌جه ۶- سی قئید ائدیلیلر و باشقا نطق حیصه‌لری، یعنی عوضلیکلر، ساپلار، ادااتلار و نیدالار قئیده آلینمیر.

قرامر بۆلومونده آذربایجان دیلی‌نین قۇرولوشو ایسمین اون حالی اساسیندا تقدیم ائدیلمیشدیر کی، آلتیسی بئله‌دیر: آدلیق، بییه‌لیک، یۆنلۆک، تأثیرلیک، یئرلیک و چیخیشلیق. بۇ حیصه‌ده هابئله آشاغیداکی مقوله‌لر ایسمین حاللاری کیمی تقدیم ائدیلمیشدیر:

Äquatív, Privatív, Terminalís, Instrumentális

گۆرۈندۈگۈ كېمى، مۆكیف ایندییه كېمى تانینمیش آلتی حالین یثرینه ایسمین اۈن حالیندان بحث ایتیمشیدیر، بۇنلارین ایسه، گۆره جگیمیز كېمى، «حال» اولدوغوندا كسکینلیكله سۆز یثری وار. تعجۆب دۇغوران مسأله اۈندان عیبارتدیر كى، بۇ حاللارین هر بیرینه آیریلیمیش حیصّه ده بحثله اصلا باغلانتیسی اولمایان مسأله لر ده اله آلینیر. میثال اۈچۈن ایسمین آدلیق حالی نین بحثی چرچیوه سینده سۈال ادا تلاتریندان، «وار» و «یۈخ» كېمى تصدیق و اینكار واسیطه لریندن، كۆمكچى «ایمك» فعلی نین ایندیكى زامان فۆرملاریندان و بییه لیک عوضلیكلریندن (منیم، سنین، اۈنون، بیزیم، سیزین، اۈنلارین) بحث اولور كى، سیستماتیک باخیمدان دۆزگون دئییلدیر.

ایسمین یثرلیك حالیندان بحث اولاركن بیردن- بیره سایلاردان بحث آچیلیر و هنج بیر سبب اولمادان مۆكیف بحثی قرامر تدریسیندن چیخاریر و دیل تدریسینه یۈنلدهرك شیمالدا و جنوبدا دۇرد ریاضی عملیاتی تمثیل ائدن ایفاده طرزیندن بحث آچیر. ایسمین چیخیشلیق حالینا حصر اولموش حیصّه ده بیردن- بیره قوشمالارین مبحثی اۈرتایا چیخیر. بیلدیگیمیز كېمى، قوشمالارین هر بیرى ایسمین مۆعین بیر حالینی طلب ائدیر، آنجاق مۆكیف قرامر بحثی نین اساسیندا دایانان بۇ اهمیتلی تعلیمدن واز كئچیر و ساده جه **preposition** و **postposition** مقۇله لرى نین اۈترى موقایسه سی ایله كیفایتلیر.

صفحه ۴۸- ده آراجلیق (Instrumentális) حالیندان بحث آچیلیر، آنجاق مۆكیف «بیرلشدیرمه باغلا بیجیلاری» آدی ایله بیر مبحثی بۇنونلا قاریشیدیریر. بیلدیگیمیزه گۆره، «ایله» سۆزو هم قوشما (گۆز ایله گۆرمك)، هم ده باغلا بیجی (اولوم قاش ایله گۆز آراسیندادیر) كېمى چیخیش ائدیر و بۇنلاری بیر- بیرى ایله قاریشیدیرماق اولماز. «ایله» سۆزو مۆستقیل نطق حیصّه سی اولدوقدا هم ده شكیلچی كېمى اۈرتایا چیخیر، بئله كى یۇخاریداكى میثاللاری بۇ شكیلده ایفاده ائده بیلیرك: **گۆزله گۆرمك و اولوم قاشلا گۆز آراسیندادیر**. بئله لیکله دنمك اولار كى، بۇ حیصّه (ایله سۆزو) بیر كئچید مرحله سینده دیر، شكیلچیشمكده اولان بیر نطق حیصّه سیدیر. هر حالدا كسکینلیكله دنمك اولار كى، بۇ حیصّه (ایله سۆزو) باغلا بیجی اولراق (اولوم قاش ایله گۆز آراسیندادیر) حال كاتقۇزسینه داخیل دئییلدیر. اۈ كى قالدی بیر قوشما كېمى چیخیش ائندنه (گۆز ایله گۆرمك، گۆزله گۆرمك)، یشنه ده بۇنو ایسمین بیر حالی كېمى (آراجلیق، اینسترومتال حالی كېمى) تانیماق مۆشكولدور. قئید ائله ییم كى، دیلترین چۇخوندا بۇ حال، یعنی ایسمین آراجلیق حالی تانینمیشدیر. حتا بیر آدیم دا ایرلی گئدیب، بۇنون ایكى واریاتینی، یعنی آراجلیق (چۇرگى بیچاقلا كسمك) و انشلیك (بیر یۇلداشلا سینامایا گئتمك) حاللارینی قئید ائتمك اولار. ایسمین حاللارینی آراشیدیراركن نظره آلمالی ییق كى، حال كاتقۇزسی هم مۇرفولوژیك، هم

ده سینتاکتیک بیر حادیه‌دیر. ایسم هنج واخت تکلیکده حال قبول ائتمیر و ساده‌جه جۆمله داخیلینده و باشقا جۆمله عۆضولری ایله سینتاکتیک علاقه‌یه گیرمک مقصدی ایله حاللارین بیرینده چیخیش ائدیر و او حالین مۆرفولوژیک علامتینی قبول ائدیر. ایسمین مۆختلیف حاللاری عۆمومیته فعللرین یا باشقا ایسملرین طرفیندن ایداره اولور، بۇ ایسه سینتاکتیک علاقه دئمکدیر. چۆخ اۆنملی بیر قانون دا اوندان عیبارتدیر کی: **ایسم ساده‌جه بیر حالدا چیخیش ائده ییلر.** باشقا سۆزله بیر ایسم یا اؤنو تمثیل ائدن عۆضولیک بیردن آرتیق حال قبول ائده ییلمز. میثال اۆچون عئین کلمهده یئرلیک حال (تبریزده) و چیخیشلیق حال (تبریزدن) هنج وجهله بیرلشه ییلمز.

ایسمین ساده‌جه بیر حالدا چیخیش ائده بیله‌جگی چۆخ اۆنملی بیر اصلدیر و بۇ اصلی تانیمادان ایسمین حاللارینی آراشدیرماق بۆیوک یانلیشلیقلارا یؤل آچیلار، نجه کی بعضیلری ایسمین منسوبیت دۆرومونو بیر حال کاتقوریسی آدلاندیریرلار و البته کی، یانلیرلار. بیلدیگیمیز کیمی، **فیضولینین دیوانی**، سۆز بیرلشمه‌سینین **«دیوانی»** حیصه‌سی منسوبیت شکیلچسی قبول ائتمیشدیر. بۇ کیمی سۆز بیرلشمه‌لرینین بیرینجی حیصه‌سی همیشه بیه‌لیک (Genitiv) حالدا چیخیش ائدیر (فیضولینین) و همین حالا مخصوص اولان شکیلچینی قبول ائدیر. همین بیرلشمه‌لرین ایکینجی حیصه‌سی (دیوانی) منسوبیت وضعیتینده سسلنیر و منسوبیت شکیلچسی قبول ائدیر. بۇ منسوبیت وضعیتینی بعضیلری ایسمین بیر حالی کیمی تانییرلار، حال بۆکی قاباقجا دانیشدیغیمز سببلره گۆره بۇنو حال کاتقوریسینه داخیل ائتمک اولماز. بۇ حۆکمله راضیلاشماق اۆچون یتر کی، بۇ میثالا فیکیر وئرک: **فیضولینین دیوانینین باشلانغیجی.** بو میثالدا **«دیوانینین»** سۆزو هم منسوبیت شکیلچسی، هم ده بیه‌لیک شکیلچسی قبول ائتمیشدیر. اگر منسوبیتی بیر حال کیمی تانیساق، او زامان سۆزو گئدن دیلچیلیک اصلینی، یعنی ایسمین ساده‌جه بیر حالدا چیخیش ائده بیله‌جگینی پۆزموش اولاریق.

بۇ اصلی تانیاندان سؤنرا آیدین شکیلده گۆروروک کی، آراجلیق و ائشلیک وضعیتینی ایسمین حالی کیمی تانیماق مۆشکولدور، چۆنکی من **اؤنونلا دانیشمیشام** سۆزونده بیه‌لیک حال و فرض ائله‌دیگیمز ائشلیک حال یاناشی ایشلنمکده‌دیر (اؤنون+لا)، بۇ ایسه قانونوموزا قارشیدیر. آراجلیق و ائشلیک وضعیتینی حال کاتقوریسینه داخیل ائتمگین باشقا بیر ساقینجاسی دا وار. ایسمین بۆتون حاللارینی تمثیل ائدن شکیلچیلر وۇرغو قبول ائدن شکیلچیلر، آنجاق «لا» و «له» شکیلچسی وۇغو قبول ائتمیر. ایکی میثالا فیکیر وئرک: **من قارداشیمدان دانیشیرام** و **من قارداشیملا دانیشیرام.** گۆرونودوگو کیمی، وۇرغو بیرینجی میثالدا شکیلچنین اۆزرینه، ایکینجی میثالدا ایسه ایسمین سۆن هیجاسینین اۆزرینه دۆشور (آلتی جیزیلیمش حیصه‌لر). بۇ میثاللاردان آیدین اولور کی، ایسمین اینسترومتال حالیندان

دانشماق غئیر- علمیدیر. «ایله» سۆزونون شکیلچی فۆرموندا چیخیش ائمه‌سی و کلمه‌نین سس قۇرولوشونا تابع اولماسی (سینله، اونونلا) ساده‌جه اونو گۆستریر کی، بۇ حیصه شکیلچیلشمگه مثیل گۆسترن بیر قۇشما‌دیر و همین معنادا بیر کئچید مرحله‌سینی یاشاماقدادیر.

مؤلف صحیفه ۶۶- دا ایسمین Äquativ دئییه باشقا بیر حالیدان بحث آپمیش و تعجوبلو اولاراق بونو دیرناق داخیلینده «دۆزلتمه ظرفلر» مبحثی ایله عئینلشدیرمیشدیر. بۇ حالین مؤرفولوژیکی علامتی «جه» و «جا» اولاراق تقدیم ائدیلمیشدیر (مینلرجه اینسان گلمیشلر، اونلار آلمانجا دانیشیرلار، منجه، سنجه، کیمجه....). بیر- بیر ایله هئچ جه‌تدن سسلشمه‌ین بۇ میثاللارین نه اوچون عئین باشلیق آلتیندا بیرلشمه‌سی تعجؤب‌دوغوران بیر حادیشه‌دیر، اوسته‌لیک ایسمین حال کاتقوریسینه ده بیگانه‌دیر، چونکی قاباقکی میثاللاردا گۆستردیگیمیز کیمی، اگر بونو ایسمین بیر حالی کیمی تانیساق، او زامان **بیر** ائتمه‌لی بیگ (آلمان+جا+دان، تۆرک+جه+یه) و بونون یانلیش اولدوغونو قاباقجا دانیشمیشیق. بۇ میثاللارین ایضاحی بنله‌دیر: **آلمانجا، تۆرکجه** کیمی سۆزلر دۆزلتمه صیفت و دۆزلتمه ظرف کیمی تانیمالیدیر و ایسمین هئچ بیر حالی ایله ایلگیسی یۇخدور. **منجه، سنجه** کیمی سۆزلر قرامرده باشقا جۆمله عۆضولری ایله سینتاکتیکی علاقه‌سی اولمایان آرا سۆزلر سیراسینا داخیل ائدیلمه‌لیدیر. سینتاکتیکی علاقه اولمایان یئرده حال کاتقوریسیندن بحث ائتمک یانلیشدیر.

همین مۆشکول بعضی مؤلفلرین ایرلی سۆردوگو **Vokativ** یاخود دا خیطابلیق حالا شامیلدیر. «قارداش، منی اونوتما» میثالیندا «قارداش» سۆزونو بعضی دیلچیلر ایسمین خیطابلیق حالی یا خود دا وؤکاتیبو حال اولاراق تقدیم ائدیرلر، آنجاق یاخشی باخیلدیغیندا آیدین اولور کی، بۇ بیر مۆستقیل حال دئییلدیر، چونکی بۇرادا هر هانسی سینتاکتیکی علاقه فعال اولمامیشدیر.

صفحه ۵۵- ده مؤلف زامانلاردان بحث ائدرکن فعلی باغلامالاری محدود شکیلده (میثال: اؤیوب- آپماق) اله آلمیش، داها سونرا «مسلک شکیلچیسى» دئییلن (اؤدون: اؤدونچو) بیر بحثین اؤزینده اؤتری شکیلده دایانمیش، داها سونرا زامان بحثینه یؤنلمیشدیر. بۇ بحثلرین ایسه بیر- بیر ایله اصلا سینخییی یۇخدور و هر بیرى باشقا- باشقا قراماتیک بؤلوملره عایدلر.

صفحه ۵۷- ده مؤلف گئنیش زامان (Aorist) بحثینه گیریشمیشدیر و همین زامانین «ایسمی شکیلده ایشلنمه‌سینه داییر» میثاللار وئرمیشدیر (یازماق: یازار، چیخماق: چیخار). حال بۆکی بۇ میثاللار «گئنیش زامانین ایسمی شکیلده ایشلنمه‌سی» دئییلدیر و دۆزلتمه ایسملر بؤلومونه عایددیر. گله‌جک

زامانین بحئینده **گله جیم، تاپاجایام، کیمی** میثاللار گۆزه چارپیر کی، **گله جگم، تاپاجاغام**، شکلینده اولمادیغی اۆچون بویوک بیر سهوی گۆستر مکده دیر.

صفحه ۶۰- دا مؤکیف Terminalis دئییه ایسمین باشقا بیر حالیندان بحث آچمیشدیر، آنجاق همین بحثی دیرناق داخیلینده اداتلارلا عئینلشدیرمیشدیر. بئله چئخیر کی، بۇ حال ایسمین بیر مقصده اولاشماق دۇرۇمۇنو تمثیل ائتمکده دیر و بۇ اۆزدن بلکه اؤنو «مقصدلیک» حال دا آدلاندریماق اولاردی. مؤکیف بۇ حالین مؤرفولوژیک علامتلیرى əcən و acan شکلینده تقدیم ائتمیشدیر (تبریزه جن، تهرانجان). بۇزادا «تبریزه دک» و «تهرانادک» کیمی میثاللار مؤکیفین دیقئتیندن یاینیمیشدیر. آنجاق بۇزادا دا ایسمین موعئین بیر حالیندان بحث ائتمک تامامیله یانلیشدیر. مؤکیفین بۇ حالین مؤرفولوژیک علامتی اولاراق تانیدیغی əcən و acan شکیلچیلری ساده شکیلچیلر دئییل. بۇنلارین هر بیرى یۆنلۆک حالین شکیلچیسى و قوشما کاراکتری داشییان بیر حیصه جیکدن (جن، جان...) تشکیل اولموشدور و ذاتاً یۆنلۆک خالدان باشقاسی دئییلدیر.

صفحه ۷۳- ده ایسمین Privativ دئییه باشقا بیر حالیندان بحث ائدیلمیش و بۇنون Instrumentalis (آراجلیق) حالین ترسی اولدوغو قئید ائدیلمیشدیر. مؤکیف اۆز فیکرینی بۇ میثاللارلا آیدینلاشدیریر: *داد (دادسیز)، حال (حالسیز) و قئید ائدیر کی، بۇ ترکیبلر طرز بیلدیرن ظرفلردن عیبارتدیر. حقیقت اوندان عیبارتدیر کی، بۇزادا هر هانسی بیر حال یۆخدور، و ساده جه دۆزلتمه صیفتلردن بحث ائدیلمیر. گۆرونور کی، مؤکیف بۇزادا آلمان دیلی نین قوشمالاری اولان mit و ohne سۆزلرینی مینا گۆتورموشدور. بۇزادا «دالی» و «دادسیز» سۆزلرینی حتا آلمانجانین geschmacksvoll و geschmackslos سۆزلری ایله آنلامتاش حساب ائتسک، منطیقه داها اویغون اولار و هر هانسی بیر خالدان بحث ائتمک ضرورتی ده یۆخدور.*

مؤکیف صفحه ۷۸ و ۸۰- ده سیراسی ایله «غئیر- قطعی گله جکلی کئچمیش» (گلمیشم، گلمیشسن، گلمیش...) و «قطعی گله جکلی کئچمیش» (گلمیشم، گلمیشسن، گلمیش...) دئییه فعلین ایکی زامان فۆرموندان دانیشمیشدیر. مؤکیف بۇ ایکی زامانین خصوصیتلرینی آلمان دیلینده چۆخ دۆزگۆن شکیلده ایضاح ائتمیش، آنجاق اؤنلاری آدلاندریماقدا یاینلمیشدیر. مؤکیف بۇ ایکی زامان فۆرمونون حاقئیندا آلمانجا یازیر: بۇ، غئیر- قطعی گله جک (گئنیش) زامانلا کئچمیش زامانی ایفاده ائندن ریوایت فۆرمونون بیرلشمه سیدیر و کئچمیشده باش وئرن بیر حادثه یه عاید اولور کی، دانیشان شخص اونون بیرباشا شاهیدی اولمامیشدیر. مؤکیف باشقا بیر یئرده ده بۇنا بنزر ایفاده لر ایشلده رک یازیر کی، دانیشان شخص باش وئرن حادثه حاقئیندا دولایی معلوماتا مالیکدیر. بۆتون بۇنلار گۆستیرر کی، مؤکیف

بۇ ایکی زامانین «غئیر- شۆهودی» کاراکتری ایله تانیشدیر، آنجاق اؤنو دۆزگون آدلاندىرا بیلیمیر. یاخشی باخیلدیغیندا آیدین اؤلور کی، بۇزادا گئنیش زامان و ایندیکی زامانین «غئیر- شۆهودی» فۆرموندان بحث گئدیر و بۇنلاری مۆستقیل زامان کیمی تانیماق بویوک بیر یانلیشلیقدیر.

فعلین غئیر- شۆهودی فۆرمو «مؤداللیق» یا خود دا «فۆرم» کاتقوریسینه عاییددیر. بۇ کاتقوری دیلچیلیکده بعضاً mode آدلانیر. مؤداللیق ذاتاً دانیشان شخصین نطق مۆوضوعونا قارشى مۆناسیبتینی بیلدیریر. فعلین غئیر- شۆهودی فۆرمو دا همین اساسدا، دانیشان شخصین خبره قارشى شۆبهه ایله یاناشدیغینی ایفاده اندیر، دانیشان شخص حادیشه نین دؤغرو اولوب- اولمادیغی حاقیندا مسئولیت داشیماق ایسته میر، بۇمسئولیتی باشقالاری نین اۆزینیه یۆکلهمک ایسته بیر (اؤ، عم قیزیسینی آلاجاقمیش، قارداشیم منیمله دانیشاجاقمیش). بۇ مقوله نی تمثیل ائدن شکیلچی «میش» شکیلچیسیندن عیبارتدیر، آنجاق اؤنو نقلی کئچمیش زامانی تمثیل ائدن «میش» شکیلچیسى ایله قاریشدیрмаق اولماز. میثال اۆچون «من گلمیشم، سۆزونده بۇ شکیلچی نقلی کئچمیش زامان علامتی، «اؤ گله جکمیش»، سۆزونده ایسه فعلین غئیر- شۆهودی فۆرمونون علامتیدیر و زامان شکیلچیسیندن سؤنرا گلیر. غئیر- شۆهودی فۆرم، بعضی ایستینالاری نظره آلماق شرطی ایله، عۆمومیتله فعلین بۆتون زامانلارینا و نۆوعلرینه و فۆرملارینا شامل اولاییلر:

گلیر	گلیرمیش	گلیرمیشدیر	گلیرمیشدیر	گلیرمیشدیر	گلیرمیشدیر
گلیرمیش	گلیرمیشمیش	گلیرمیشمیش	گلیرمیشمیش	گلیرمیشمیش	گلیرمیشمیش

بیر آز سؤنرا گۆره جگیمیز کیمی، بۇ کاتقوری بیزیم دیلده چۆخ گئنیشدیر، آنجاق آلمان دیلینده Konjunktiv I دئییه بیر قراماتیک واسیطه وار کی، همین آنلامی محدود شکیلده ایفاده اندیر.

صفحه ۷۹- دا مۆباحیته دؤغوران بیر جدول ایله قارشیلان شیریق. بۇ جدولده مۆختلیف فعللرین فۆرمو آیری- آیری زامانلاردا گۆستریلمیشدیر، آنجاق تعجۆبلو اولاراق فعلین شرط فۆرمو، ایچار نۆوعو، لازیم فۆرمو و ایلتیزام- آرزو فۆرمو زامان کیمی قئید ائدیلمیشدیر، حال بۇ کی آدی چکیلن بو مقوله لر فعلین زامان کاتقوریسی دئییل، فۆرم و نۆوع کاتقوریسینه عاییددیر و مؤداللیق مبحثینه داخیل اولمالیدیر.

مؤکیف فعلین شرط شکلی نین ایضاحیندا مۆباحیته لی حۆکم لر چیخارمیشدیر. بیلدیگیمیز کیمی شرطی جۆمله نین ساده فۆرموندا همیشه اولجه شرط شکیلچیسى، داها سؤنرا شخص گۆستریجیلری چیخیش اندر: گلمسم، گلسن، گلسه... همین حۆکم «ایدی» و «ایمیش» کۆمکچی فعللری ایله قۇرولان مۆرکّب شرطی فعللر حاقیندا دا دؤغردور: گلسه یدیم، گلسه ییمیش. آنجاق باشقا دؤروملاردا و

زامانلاردا همیشه بیرینجی نؤویهده زامان شکیلچیسی، داها سؤنرا شخص شکیلچیسی، ان سؤن ایسه شرط شکیلچیسی آرتیریلار: **گلیرمسه، گلیرسنسه، گلیرسه، گله جگمسه، گلمیشدیسه....** مۆلفین وئردیگی شرطی جۆملهلره عایید اؤرنکلر گؤستریر کی، مۆکیف شرطی جۆملهلرین داها چؤخ تۆرکیه واریانتلارینی نظره آلمیشدیر. جدولده کی میثاللارا فیکیر وئیرین. منجه کلمه نین دۆزگون فۆرمو دیرناق داخلینده گؤستریلن کیمی اولمالیدیر:

نقلی کئچمیش زامان:

مؤفرد	جمع
گلمیشم (گلمیشمه)	گلمیشک (گلمیشکمه)
گلمیشسین (گلمیشسیسه)	گلمیشسیر (گلمیشسیرمه)
گلمیشسه	گلمیشلر

گله جک زامان

مؤفرد	جمع
گله جکسم (گله جکمه)	گله جکسک (گله جککمه)
گله جکسنسه	گله جکسنیز (گله جکسنیزمه)
گله جکسه	گله جکلر

مۆکیف شرط فۆرمونون دوغرو اولمایان بعضی باشقا واریانتلارینی دا اؤنه سؤرموشدور کی، بحثده بؤیوک چاشقینلیق یارادیر. میثال اؤچون **گله جک اولارسام، آلمیش ایسن** و بؤ کیمی ترکیبلر، کی، بیزیم آذربایجان شیوه سینه یاددیر و داها چؤخ تۆرکیه شیوه سینه مخصوصدور.

مۆکیفین **Konditional II** (ایکینجی نؤوع شرطی جۆمله، ص ۷۰) باشلیغی آلتیندا آچدیغی بحث چؤخ یئرلیدیر. میثاللار: **گلسه یدیم، آلسایدین.** آنجاق بؤرادا **«گلسه یمیش»، «اؤخوسایمیشام،** کیمی میثاللار دا قئید اولونمالی ایدی کی، دیقتدن یاینیمیشدیر.

دیلیمیزده اولان باشقا بیر خۆصوصیت ده خبرین غیر- شۆهودی فۆرموندان عیبارتدیر کی، اکثر دیلرده قارشیلیغی یؤخدور، آنجاق آلمان دیلینده **konjunktiv I** دئییلن بیر فۆرم واردیر کی، آز- چؤخ بیزیم دیلین غیر- شۆهودی مقوله سینى تمثیل اندیر:

Er habe mir einen Brief schreiben wollen.

اؤ منه بیر مکتوب یازاجاقمیش.

آنجا بۇ قدر اهمیتلی بیر قراماتیک نۆکنه مۆلفین دقتیندن یاینمیشدیر و ایکی دیلین آراسیندا مؤوجود اولان بۇ اؤنملی بنزریلیک اؤز ایفاده سیننی آلا بیللمه میشدیر.
باشقا بیر میثالا فیکیر وئرک:

Das seit zwei Jahren erwartete Buch ist endlich erschienen.

ایکی ایلدن بری گؤزلنیلن کیتاب نهایت ایشیق اؤزو گورموشدور.

گوروندوگو کیمی بۇرادا «ایکی ایلدن بری گؤزلنیلن، حیصه «کیتاب» سؤزونه باغلاناراق بیر صیفت کیمی چیخیش اندیر. بۇ ایش بیزیم دیلده مؤوجود اولان فعلی باغلاملارین یاردیمی ایله حیاتا کئچیر و «مورفولوژی ایله سینتاکسین ایچ- ایچه کئچدیگینی، گؤستریر. باشقا سؤزله، بۇرادا ایشلنن صیفت اؤزو بیر سینتاکتیک پروسسین محصولودور کی، یئنیدن بیر مورفولوژیک واحید کیمی چیخیش اندیر. میثالدا گوردوگوموز کیمی بۇ خوصوصیت عثنینی ایله آلمان دیلینده ده اؤز قراماتیک واسیطه سیننی تاپمیشدیر.

باشقا بیر میثال دا بیزیم دیلده مؤوجود اولان و آلمان دیلی ایله گؤجلو بنزریلیک گؤسترن «مؤبتداسیز جومله» کاتقوریسیندن عیبارتدیر. میثالا فیکیر وئرین:

Sontags wird ins Kino gegangen.

یکشنبه گونلری سینامایا گئدیلم.

بۇ میثاللار گؤستریر کی، آلمان دیلی ایله تۆرک دیلین آراسیندا دیلچیلیک باخیمیندان گۆزه چارپان بنزریلیکلر وار و آلمان اولکه سینده آذربایجان دیلی حاقیندا حاضیرلانمیش بیر قرامر و سؤزلوک کیتابی بۇ جنبه لری نظره آلمادان اؤز وظیفه سیننی مؤتیر شکیلده یئرینه یئتیرمیش ساییلماز. من سون واختلار اینترنت واسیطه سی ایله مۆلفله علاقه قوردوم و همین مقاله ده اؤزرینده دایانمیش اولدوغوم نۆکنه لری مؤذاکیره یه قویدوم. سئویندیریجی خبر اوندان عیبارتدیر کی، مۆلفین دندیگینه گوره، همین اثر یاخین گله جکده مؤعین دؤزلیشلر وئرملکه یئنیدن چاپا گنده جک. چالیشقان امکداشیمیز دؤکتور نعمت رحمتی جنابلارینا اؤز ایشلرینده بوندان دا آرتیق باشاریلار دیله بیریک و یاخین گله جکده اونون باشقا- باشقا اثرلرینی، خوصوصیله ده آلمان دیلی ایله آذربایجان دیلینین موقایسه وی تحلیلینه حصر اولموش اثرلرینی گؤزله ییریک.

دده قۇرقود کیتابی نین درسدن نۆسخەسى دە کۆچورولمەدیر (۲)

ح. م. گۆنئیلی

میلّی - معنوی ئیروتیمیز، زنگین سۆز خزینەمیز و کئچمیشیمیزین آیدین، دۆزو آیناسی ساییلان دده قۇرقود کیتابی نین بۇ گۆنە قدر تاپیلان و الدە اولان نۆسخەلری نین آن آسکیسی یعنی درسدن نۆسخەسى نین دە کۆچورولمە اولدوغو بارەدە «وارلیق» درگیسی نین قاباقتکی ساییندا درج اولان بیر یازیدا همین سطریرلین یازاری طرفیندن بیر سیرا نۆکتەلرە ایشارە اولونموشدو. ایندی ائله او فیکیره دایاناراق، باشقا بیر باخیمدان دده قۇرقود کیتابینا نظر سالماق ایستە ییریک.

اثرده ایسلامیتدن چۆخ قاباقتکی دؤورلرە عایید اولان دینی دۆشونجەلر و میلّی عادت - عنعنەلرە برابر ایسلام دینی عادت عنعنەلرینە و ایسلام دینی ایله باغلی بیر سیرا سۆزلر و شخصیتلرە دە راست گلیریک. اثرین قلمە آلینما تاریخی بارە سیندە سۆیلەنن چئشیدلی فیکیرلر دە ائله بوندان ایرەلی گلیر. یاخشیسى بۇدور کی، سۆزون اوزانماسیندان چکینەرک، اولجە اثرین اؤن سۆزونه گۆز گزدیرک.

اثرلە تانیش اولانلارین بیلدیگی کیمی کیتابین اؤن سۆزوندە کیتابین بۇیلاری بارەدە هئچ بیر سۆز دانیشیلیمیر، بۇ اؤن سۆز سادەجە اؤخوجونو دده قۇرقودون فیکیرلری، سۆزلری و خالقین ایچیندە اولان تأثیرى ایله تانیش اندیر، اؤنون دیلیندن بیر سیرا اؤنا یاراشان و بیر سیرا دا اؤنا یاراشمایان سۆزلر سۆیلە ییر. اؤن سۆزدە دده قۇرقودا منسوب اولان سۆزلری اۆچ یترە بۆلمک اولار:

۱- اؤیودلر، حکمتلر، آتالار سۆزو.

۲- قۇرقود آتانین دیلیندن ایسلام دینی و ایسلامی شخصیتلر بارەدە سۆیلەنیلن سۆزلر و عیبارتلر.

۳- قۇرقود آتایا منسوب اولان ایجتماعی دۆشونجەلر.

اؤنجه ایشارە ائتدیگیمیز کیمی، اؤن سۆز اثرین اؤزو بارەدە دئییل، ذاتاً قۇرقود دده یە منسوب ائدیلمن بیر سیرا فیکیرلرین تۇپلوسودور. بۇ فیکیرلرین بیر حیصەسى اؤیردیجی اؤیودلر، آتالار سۆزو و حکمتلی سۆزلردیر. بۇ سۆزلرین هامیسى و یا بیر حیصەسى (تاریخی شخصیتى اولماق شرطى ایله) دده

قۇرقودون دا سۆزلىرى اولاي بيلر، عىنين زاماندا باشقا بيلگين، ياراديجى آنجاق آدى- سانى قالمايان مۇدرىك كيشيلر و قادينلارين دا سۆزلىرى اولاي بيلر.

ايكىنجى حيصه ايسه قۇرقود دده نين ايسلام دينى عنعنهلر و ايسلامى شخصيتلره اولان ياخشى مۇناسيبتلريدير. اۇن سۆزده دده قۇرقودا منسوب اولان اۆيودلر و حكمتلى سۆزلر آز- چوخ داستانلارلا اوزلاشيرلارسا دا، ايكىنجى حيصه ده اولان احوال- روحيه نى داستانلاردا تاپماق مۇمكون دئييلدير.

اؤچونجو بۇلوم يعنى دده نين آدينا ايرلى سۆرولن ايجتماعى دۆشونجه لرين ايسه داستانلارلا اوزلاشما ديفى بير يانا دۇرسون، حتا اۇنلارلا قارشى- قارشىيا گلمه سى دىقتى جلب ائدير. همين فيكىرلر تىكجه بۇيلاردا اولان فيكىرلرله دئييل، حتا اۇن سۆزون اوزونده اولان بير چوخ عييارتلر و بۇلوملرله ده بۇيوك تضادلار تشكيل ائدير.

بۇ حيصه ده اۇن سۆزو يازان كاتيب اۆز سۆزونو اؤخوجولارينا قبول ائتديرمك اؤچون اۇنلارنى قۇرقود دده نين دىليندن سؤيله يير. كاتيب قادينلارلا اولان مۇناسيبتىنى دده نين دىليندن سؤيله يير، آما ائرين داستانلارنى ايله تانىش اولان اؤخوجو گۇرور كى، اۇن سۆزده اولان قادينلار ايله داستانلاردا اولان قادينلار تام فرقليدير. اۇن سۆزده كى قادينلارين هاميسى كيشى نين آلى نين اسير ييدير. اؤ، ايجتماعى، سياسى و حربى ساحه لرله هر هانسى رۇلا ماليك دئييل. حتا ائو ايشلرينى گۇرمكده ده بعضاً عاجيز قالير. اؤ، آرينى حيات يۇلداشى دئييل، اۇنون آزادليغىنى آليندن آلان و اۇنو هئچ يئرده حسابا سالمايان بير وجود كيمي گۇرور. نتيجه اعتيياريله اؤ قادينلارين آزى تاپيلير كى، آرينه وفالى اۇلسون، اۇنون ائو ايشلرينى گۇرسون، قالانى آرى نين چۆره گىنى يئير، اۇنون سۆزونو دئيير، آبيرسىنى آپارير و... بۇيلاردا اولان قادين ايسه آرى نين يۇلداشى، داياغى، مصلحتچىسىدير. اؤ، حيات يۇلداشى نين يئرينده اۇلومه گئتمگه ده حاضر اۇلور. يئرى گلنده سيلاح گۇتوروب، دۇيوش ميثدانيندا حاضر اۇلور، قۇچاق و قهرمان ايگيتلر كيمي دۇيوشور، وۇروشور، ييخير و حتا دۆشمه ن اسير اولماقدا اولان آرينى دۆشمين آليندن قۇرتارا بيلير. بئله بير قادين هئچ قيمت ايله آرينه خيانت ائله مە يير. حتى دۆشمين ده اۇنون نامۇسونا خيانت ائله مە سين دنيه، اؤز اۇغلونون اتىنى يئمگه حاضر اۇلور. بۇيلاردا قادين ايله كيشى برابر حوقوقا ماليكىدير. بۇتون ساحه لرله آريله چيگين- چيگينه گئدير. قيرخ ايگيدى اولان كيشى نين حيات يۇلداشى نين دا قيرخ اينجه قيز نديمه سى اۇلور. قادينين ايجتماعى- سياسى- حربى ساحه لرله ايركليه مە سينه هئچ بير مانعه گۇرونمور. بۇنلاردان علاوه اۇن سۆزده مگه، ايسلام

پیغمبری، اۋنون صحابه‌لری، قرآن و ایسلام دینینى تمثیل ائندن بۇ کیمی آنلاملار مۆقدس ساییلیر، حال‌بوکی، داستانلاردا سو، آغاج، قورد، آت، سیلاح، قۇپوز و بۇ کیمی شئیلره داها آرتیق حورمت بسلنیر. اۋن سۆزده ایچکی ایچمکدن، آغیر قۇناقلیق مجلسلری کئچیرمکدن، سۆز-سوۋ یۇخدور. آنجاق بۇیلاردا چۇخ آغیر مجلسلر ایچکی ایله کئچیریلیر. بوغازی بیر قاریچ قیزلار ایچکی پایلایر، ایچکی کۆنولون پاسینی سیلیر. ایسلام دینی عادت-عنئنه‌لریندن یالنیز بۇیلارین بعضیسینده، او دا تکجه دۆشمه غلبه چالماق ایسته‌دیکده، ایکی رکعت نامازدان سۆز گئدیر. آیدیندیر کی، بۇ کیمی شئیلر ده اثر کۆچورولنده، اۋن سۆزو یازان مۆسلمان و شافعی مذهب کاتبین طرفیندن بۇیلارلا علاوه ائدیلیمیشلر. دئمک اثرین داستانلاری ایسلامدان چۇخ-چۇخ قاباقکی دۆرلرده یارانمیش و فۇرمالاشمیشدیر و ایسلامدان قاباق و یا اثری قلمه آلان کاتبین مۆسلمان اولدوغوندان قاباق قلمه آلمیشدیر. آنجاق اۋن سۆزو یازان کاتب بیر مسلمان و ایسلامین دینی قانۇنلارینی منیمسه‌میش بیر شخص اولموشدور. او، اثری کۆچوره‌رک، دیلینی اۋز زمانینا گۆره چاغداشلاشدیرماقلا برابر اۋن سۆزو ده اۋنا علاوه ائتمیشدیر.

اثرین کۆچورولمه اولدوغو بۇیلاردان آنلاشیلان کیمی تاریخی سندلردن ده دۇیولماقدادیر. اۋرنک اولاراق ۱۹۸۸- جی ایلده فرهاد زینالوف و صمد علی‌زاده طرفیندن باکی‌دا یایینلانان دده قۇرقود کیتابی نین اۋن سۆزوندە بیر نئچه ماراقلی جۆمله‌یه راست گلیریک:

«... هله ۱۴- جو عصرین اوللرینده (میلادی) ۱۳۰۹- جو ایلده اصلی اوغوز اولان تاریخی ابوبکر بن عبدالله بن آی‌بک الدؤاداری میصیره عرب دیلینده (درالتیجان آدیندا) کیچیک بیر خرونیکا (سالنامه) یازمیش و همین اثرده ۶- جی عصرده ساسانی حؤکمداری انوشیروانین وزیرى بزرگمهره مخصوص، تۆرکجه‌دن پهلوی دیلینه چشوریلیمیش بیر کیتاب حاقیندا معلومات وئریمیشدیر.

«اولو خان آتا بیتیکجی داستانی» آدلانان بۇ اثر ۸- جی عصرده هارون‌الرئشیدین واختیندا (۷۶۳-۸۰۹) عرب دیلینه ترجۆمه اولونموشدور. ابوبکر محض بۇ نۆسخه‌دن ایستفاده ائنده‌رک، قدیم تۆرکلرین قهرمانلیق داستانلاری، اوغوزخان، سۇنرالار کیتاب- دده قۇرقودا داخیل اولان تپه‌گۆز حاقیندا ماراقلی معلوماتلار وئریمیشدیر.»

گوروروک کی، ابوبکر دواداری نین «درالتیجان» آدلی کیتابیندا «اولو خان آتا بیتیکجی» آدلی بیر کیتابدان سؤز گئدیر. او همین کیتابین انوشیروان زمانیندا پهلوی دیلینه و میلادی ۸- جی عصرده یعنی عباسی خلیفه سی هارون زمانیندا عرب دیلینه ترجمه اولدوغونو سؤیله ییر. او یازیرکی، تۆرکجه اولان بو کیتابدا، تۆرکلرین قهرمانلیق داستانلاری، اوغوزخان و دده قورقود بویلاریندان اولان تپه گۆز بویو دا وار ایدی.

ابوبکر دواداری بو کیتابا بعضاً اوغوزنامه ده دئییر و یازیرکی، بو کیتابدا تۆرکلرین ایبتیدایی حیاتیندان، ایلك حؤکمدارلاریندان دا بحث اولونور. ابوبکر دواداری بو کیتابین ایچینده اولان حکایه لرین بیر سیراسینی اؤز کیتابینا یعنی «درالتیجان» کیتابینا یازماق ایسته ییر، لاکین اونون قاباغیندا بیر مانعه واردیر، او دا بو حکایه لرین ایسلام شریعتی ایله اولاشماماسیدیر. تۆرکیه لی دده قورقود شؤناس پروفیسور محرم ارگین ابوبکر دواداری نین دیلیندن بئله یازیر:

«من (ابوبکر دواداری) ایسته ییرم کی، بۇرادا بۇ قومون حکایه لرینی ذیکر ائدم، فقط بۇ خصوصدا بعضی سینی شرع- مقدس قبول ائتمز».

ابوبکرین یازدیغینا گۆره، بو کیتاب اوغوزلارین ایچینده الدن اله گزیر و اونلارین باشینا گلن حادیثه لر و اونلارین ایلك پادشاهلاری بو کیتابدا شرح ائدیلمیشدیر.

گوروروک کی، دواداری، بو اثری یعنی «اولو خان آتا بیتیکجی» کیتابینی تۆرکلرین یانیندا آرتیق حؤرمته مالیک اولان کیتاب کیمی تانیتدیریر، عثین حالدا یازیرکی، «شرع- موقدس بو کیتابین حکایه لرینی ذیکر ائتمگه یول و ثرمه ییر». بیزه بئله گلیر کی، بو اثرده یالئیز تپه گۆز بویو دئییل، باشقا دده قورقود بویلاری دا واریدی، چونکی دده قورقود کیتابی نین بویلاری ایچینده تپه گۆز بویو اؤسطوره وی بوی اولسا دا، اوندانله بیر سؤز و ایش یؤخدور کی، شرع- موقدس اونون دئییلمه سینه یول و ثرمه سین، آما باشقا داستانلاردا شرع- موقدس ایله اولاشمایان ایشلر واردیر و بونا گۆره ده دواداری تپه گۆز بویوندان آد چکیر آما باشقا بویلارین آدینی دا چکمه گه اؤزونه ایجازه و ثرمیر. بونو دا خاطیرلاتماق لازیمدیر کی، شرع- موقدس ایله اولاشمایان حکایه و داستان شوبهه سیز کی، شرع- موقدسین گلمه سیندن قاباق یازیلیمیش و یا اثری یازان شخص هله مؤسلمان اولمامیشدیر، اوخوجولاری نین دا مؤسلمان اولاجاغینی بیلمیرمیش و یا مؤسلمان

اۆلموشسا دا، هله لیک ایسلام دینی قانونلارینی و مۆقدّس شریعتینی لازیمی قدر اؤیرنمه میشدیر. یئنه ده دواداری نین یازدیغی کیمی، اثر آلدن آله دؤلاشمیش و عصرلردن سؤنرا بیر مؤسلمان کاتبین آئینه کئچمیش. او، اثری کؤچوره رک بیر قدر ده ایسلام دینی قانونلاریلا اؤزلاشدیرمیشدیر.

دده قورقود بویلاری نین ایسلامدان قاباق یازیلدیغنا و یا هنج اؤلمازسا اثرین یازیلدیغی یئرلره ایسلامین او زامانا قدر گلیب چاتمادیغینا داییر اثرین ایچیندن ده چؤنخلو فاکتار گؤسترمک اولار، مثلاً :

بیرینجی بؤیدا اوغلو- قیزی اولمایان آداملارلا داورانماق عنعنه سی، بویلاردا قهرمانلارین آدلاری، بویلارین چؤخوندا گورونن کیمی ایچکی ایچمگه هنج بیر یاساقلیغین اولماماسی، هنج ایگیدین هنج بیر دؤرومدا ایکی قادین ایله ائولنمه مه سی، قادینلارین سیلاح گؤتوروب دؤیوش میندانلاریندا کیشیلرله چیگین- چیگینه ساواشماسینا هنج بیر قوروق- قایتاغین اولماماسی، قادین ایله کیشی نین بۆتون ساحه لرده برابر حؤقوقا مالیک اولماسی، دلی دؤمرول بؤیوندا تصویر اندیلن عزراییلین سیماسی و اولو تاتری نین چئشیدلی بؤیوروقلاری، بؤ یاندان دا ایسلام دینی نین هامیسا واجیب اولان اوروجلوق عنعنه سیندن و چؤنخ مال- داوار ساخلایان آداملارلا واجیب اولان زکاتیندان هنج بیر سؤزون گئتمه مه سی، دستاماز آلماق و ایکی رکعت نامازی یالنیز دؤشممنله دؤیوشه کئچنده و آلاهدان کؤمک ایسته ینده قیلماق، ها بئله آند ایچنده ایسلام دینینده مۆقدّس ساییلان شیلر، یئرلر و شخصیتلر دئییل، طبیعتده اولان شیلره آند ایچمک و چؤنخلو بئله- بئله نؤکتهلر گؤستریرکی، اثرین تنظیم و تدوین اولماسی ایسلام مدنیتی نین اوغوز ائللری و تۆرکلر ایچینده تانیماماسیندان قاباق باش وئرمیش، لاکین سؤنرالار کؤچورولهرک بویلارین بعضی حیصه لرینه بیر آز ایسلام دینی بویاسی دا آرتیریلیمیشدیر، او جؤمله دن آری سؤدان دستاماز آلاق ایکی رکعت ناماز قیلماق و حضرت- محمد صلوات اللاهین شأنینه صلوات چئویرمک کیمی ایفاده لرین بعضی بویلاردا ایشلنمه سی.

سۇمثر تارىخى نىن ايشىق اوزونه چىخماسى

مير هدايت حصارى

تقریباً بىر عصر بۇندان قاباغادىكى كىمسه سۇمثر (سۇمثر) - لىن آدىنى ائشيتمه مېش و بئله بىر قۇمۇن وارلىغىندان و اونون دۇنيا تمدونلىرى نىن اناسى اولان مۇحتشم مدنيتىندن ذرەجه بئله بىلگىسى يۇخ ايدى. اشۇرلار و بايىللىلر حاقىندا اسكى يونان ادبياتىندا چۇخلو معلومات آلدە وار ايدى. اونا گۇرە دە او زامانادىكى دۇنيانىن اسكى مدنيت آيىدەلرېنى اشۇرلارا و بايىللىلرە منسوب اندىردىلر. انلە او مدنيتلرېن اۆستونده ايشلەيب، تدقيقات آپارانلار بىردن - بىرە اونلاردان قاباق ياخين شرقده مېشلسىز بىر تمدونون اولدوغونو و او تمدونون سۇمثر آدىلى بىر خالقا عايىد اولدوغونو كشف اندەرك سۇمثرلرېن تارىخىنى و نظرلردن گىزلى قالان سىماسىنى قارائلىق پردەلر دالىسىندان دۇشرە چكەرك ايشىق اوزونه چىخارتدىلار. بۇ ايسە اونلارى نهايت درجه حيرتده قويدو. اونلار بىردن - بىرە نظرلرېنى ديشمگە جورأت ائتمىردىلر. لاپ دۇزو، بۇنا اينانا بىلمە بىردىلر. نئجه اولاي بىلر كى، دۇنەدەك آدى بئله ائشىدىلمەين بىر قۇمۇن آدى دۇنيانىن ايلك تمدونونو قۇرئانلار كىمى تارىخىن صفحەلرېندە يازىلمالى اولسون. آما بۇ بىر فاكت ايدى. بۇنو اىستر - اىستەمز تارىخ اوزو بىزە دئمىش و گۇسترمىشىدى. ايندى گۇرك بۇ مسألە نئجه آيدىنلاشمىشىدىر:

۱۸۳۹ - جو ايلده اينگىلىس اھالىسىندان اولان «آئۇستىن ھنرى لايارد» (A.H. Layard)

آدىلى بىر گنج آراشدىرىجى دۇستلارى نىن بىرى ايله «سىلان» (سراندىب) اولكەسىنى گۇرمك قصدى ايله لۇندوندىن يۇلا دۇشدو. اونلار سفىرلرېنى سۇ يۇلو ايله يۇخ، ذاتاً قۇرولوقدان باشلادىلار. «ايكى چاي آراسىنا» (بىن النهرىنە) چاتدىقدا اۇردا اشۇرلارا عايىد اولان تارىخى بىر تپەدە آرکئولوژىك آختارىشلار اھوسلنەرك بىر زامان اۇرادا قالدىلار. لاکىن بۇ آختارىشلارېن نىجەسى ايله ماراقلاندىقلارېنا گۇرە اۇزون مۇدەت اۇرادا قالماغا قىرار وئردىلر. بۇ آختارىش

آشۇرلارنى پايىتختى اولان «نېنوا» شەھرىنىن كالافالارىنى اۆزە چىخارتىدى. اۇرادا چۇخلو ھىكللەر ومىنلرجه دە مىخى خط ايله اۆستلىرى يازىلمىش و بعضاً دە سىنىپ، پارچالانمىش پالچىق (كرىچ) لۇوحەلر اله گتىرىلدى.

اۇنلارنىن ھامىسى مۇختىلف يۇللارلا لۇندونداكى برىتانىا مۇزەسىنە گۇندرىلدى. بۇ كرىچ لۇوحەلرىن ساىى (سىنىقلى - بۆتونلو) اۇ زامان ۲۸ مىنە چاتىردى. ^۱ اۇندان سۇنرا دا باشقا اۆلكەلرىن ارككولوقلارى، اۇ جۇملەدن آمريكا، آلمان، فرانسا و تۇركىيەلەر مىنلرجه بۇ يازىلى كرىچلردن تاپىپ اۇز مملكتلىرىنىن مۇزەلرىنە گۇندردىلەر. بۇ مىنلرجه لۇوحەلرىن اۆستونده چۇخ چالاشمالار گنتىسىە دە، سۇنرالار بۇ چالاشمالار تۇودان دۆشەدو و اۇنلارنىن چۇخ حىصەسى ھلە دە اۇخونمامىش قالماقدادىر.

دئمك بۇ اۇنمىنلرجه يازىلى كرىچلەر اۇنلارنىن كىتابلارى و كىتابخانالارى و معنوى ثروتلرى اىمىش. بۇ تاپىلان لۇوحەلرى اىلك دفعە اىنگىلتىرەنىن عراقداكى سىياسى ضابىطى «ھنرى راوپىلىنسون» برىتانىانىن باغدادداكى يۇكسك سفىرلىگىندە اۇخوماغا باشلادى. اۇ، ۱۸۵۵ - جى ايلده لۇندونا قايتىدىقدا برىتانىا مۇزەسىندە تدقىقاتىنا دوام ائتدى. ۱۸۵۶ - جى ايلده جۇرج اىسمىت اۇنون ياردىمچىسى تەيىن اۆلدو.

بۇ كرىچلردە بۇيوك طۇفانا اىشارە اۆلموشدور و گىل گمىش حماسەسى دە اۇرادا قئىد ائدىلمىشىدەر. سۇنرالار ىئنه دە ارتىق پالچىق لۇوحەلەر تاپىلدى. بۇ دا معلوم اۆلدو كى، گىل گمىش داستانى آشۇرلاردان قاباقكى بىر قۇوما (سۇمئىرلەر) عاىىد اىمىش. اىسمىت بۇيوك طۇفانىن كلدانى دىلىندەكى مئىنى گىل گمىش داستانىنىن خولاصەسى ايله بىرلىكدە نىشرا ائتدى. لاكىن ھلە دە سۇمئىرلرىن اۆلارى و تەمۇنلرى كىشف اۆلمامىشىدى و اۇ مدنىت و اثرلر آشۇر و باىبل ادى ايله تانىنماقدا اىدى. بۇ آرا بىر ئىچە سۇمئىرشۇناس عالم عرصەيە گلدى و سۇزۇگۇندن لۇوحەلرى اۇخوياراق تارىخىن بۇ بۇيوك سىرىنى اچماغا ناىبل اۆلدو.

ماراقلىدەر كى، آراشدىرىجىلار اىكى چاى آراسىنداكى تدقىقاتلارنىدا آشۇرلارنىن و باىللىلرىن اثرلرىنىن دالىسىنجا اىدىلەر. سۇمئىر ادىلى بىر قۇومون اۆلدوغۇندان كىمسەنىن خىبرى يۇخ اىدى، چۇنكى اۇنلارنىن اۆلارى ھىچ تارىخدە گتىرىلمەمىشىدى. يونان تارىخچىلرى آنجاق اۇز زامانلارى بارەدە (۲۵۰۰ - ۳۰۰۰ اىل بۇندان اۇنجه) يازمىشلاردى. آلتى مىن اىل بۇندان

اۋنجه نین تاریخی هئچ یترده ضبط اولمامیشدی. الده اولان میخی کتیبه لری ن تاریخی ده ۲۵۰۰ ایلدن اویانا چاتمیردی. سوئرلرین ۷ مین ایلیک تاریخی هله ده تورپاقلار آلتیندا قویلا نیب قالمیشدی. دوغرودان دا بو اۋن مین لرجه سوئر لوو حه لر ی نین تاپیلما سی بیر مؤعجوزه ایدی. بو نو دا قئید اتمه لی ییک کی، په لوی رژیم ی همیشه ایرانین ۶۰۰۰ ایلیک مدنی تینه گووه نیردی، لاکین بو ۶۰۰۰ ایلیک مدنی ت تاریخی نین آنجاق سو ن ۲۵۰۰ ایلی نی (هخامنیشیلر دوئمیندن بو یانانی) اطرافلی شکیلده یازیا آلیب، تبلیغ اندیردی. اوندان قبا قکی دنیا مدنی ت نین آناسی اولان سوئر و ایلام مدنی تینه گوؤ یوموب، قلمدن سالیردی (چونکی اۋنلار ایلتیصاقی دیلی ایدی لر)، بیر حالدا کی هخامنیشیلرین اۋز لری هئچ بیر مدنی ت توره تمه می ش و حتا اوندان قبا قکی مدنی تدن فایدالانمیش دیلار. پرسپولیس (تخت- جمشید) عیمارتلرینی تیکن هونرلی آلر، معمار و مؤهندیسلر اۋنلاردان قبا قکی مدنی ت قورانلاری ایدی لر. همان تخت- جمشیدین داش دیوارلاریندا شاها تو حفه لر سو نما قدا تصویر ائدی لن آداملارین ناخیشلاریندان، گئیملریندن و گتیردی کلری تو حفه لردن اۋنلارین اۋ زامان نه قدر مدنی خالق لار اولدوغونو آیدین شکیلده گو رمک مؤمکوندور.

هر حالدا نه ایتده تاریخ اۋ ز سیرینی آچیب، قارانلیق پرده لری دالی وۇر اراق حقیقتی اۋزه چیخارتدی و «آی همیشه لیک بولود آلتیندا قالمادی». سوئرلر باره ده آختاریش آز اولسا دا یئنه چوخلو ذیرلی معلوماتلار آله گلدی. ایندی آیدین اولموشدورکی، سوئر یا شوئر ایکی چای آراسی نین گوئی حیصه سی نین آدی اولموش و سوئر دا بو آد ۷۰۰۰ ایل بیزیم زمانه میزدن قبا قکی بیر مدنی ت قوران خالق لارا و ثریلمیشدیر.^۲

بو ایکی چایین بوگونکو آدلاری دجله (تیگریس) و فرات (اوفرآتس) - دیر. ایکی چای بیرلشدن سوئر «شط العرب» آدلانی و ایران کورفرزینه توکولور. بو ایکی چایین قووشاغیندا یئرلشن تورپاقلارا بین النهرین (مزوپوتامیا) دئییلر. بۇرانین بیر آدی دا ایکی چای آراسیندا قالدیغینا گو ره «جزایر» اولموشدور. نئجه کی فیضولی، باغداد شهر ی نین فتحی مۇناسبتیله، ایاز پاشایا حصر ائدیگی مدحنامه ده بو زایا ایشاره ائتمیشدیر:

دیرکن عسگرمیدور یا دجله دور بغداددن،

ائیله یوب طوغیان جزایردن یانا قیلیمش خورام.

دۆنماق اولماز بۇيله سئيلابین اونون خاشاکله،

قیلماسینلار منعینه اهل جزاییر اهتیمام.

یئنه اورادا:

بصره تسخیری، جزاییر فتحی مۆشکول امریکن،

اسهل - وجهیله بۇ دۆشوارى آسان ائیلدی.^۳

بعضی عالیملرین نظرینجه سوئمترلر ایلک دفعه بۇریا گلیب ساکین اولان اینسانلار اولموشلار کی، اورادا ایلک دفعه اولاراق کندلر و آبادلیقلار یارادیب «اور»، «قاش»، «کیش» و «نیپور»^۴ کیمی شهرلر و قالالار تیکمیشدیلر. اونلار سوئیوللاری چکمکده ماهیر اولوب، اکینچیلیک و تیجارت ایشلری ایله مشغول اولان صولج سئور بیر خالق ایمیشلر. بونلار نهایتده سامی دیللی قوملارین هوجومو ایله اوزبه اوز اولوب، بیر زامان دایاندیقدان سونرا مغلوب اولوب، اونلارین ایستیلای آلتینا دوشموشدولر. لاکین سوئمترلرین دیلی و یازیلاری و مدیتیلری اوزون مودت یئنه ده دوام ائتمیشدیر. بابیل شاهی حمورابی اوزو ده بشر کۆلتورونه و مدیتینه دین بۇ ضربه و زیانی دوشونه رک سوئمترلرین عالی و مومتاز دیللی و زنگین کۆلتورلری نین آرادان گئتمه مەسی اوچون، مغلوب اولان سوئمتر خالقی نین عالیملری نین یاردیمی ایله اونلارین ادبی ایرثلرینی پالچیق لؤوحه لره یازدیراراق گله جک نسیلر اوچون یادیگار قویدو و بئله لیکله بابیل کیتابخانالاری سوئمترلرین ادبی اثرلری ایله دۆلدو.^۵

سوئمترلرین پالچیق لؤوحه لری حاقیندا

تاریخه گۆره سوئمترلر دۆنیادا ایلک دفعه اولاراق میخی خطی ایبداع و ایختیراع ائدیپ و گئت - گنده اونو کامیللشدیریپ یوکسک سوویه چاتدیرمیشلار. اونلارین خطی او قدر کامیللشیب آخچیلاشدی و یازماغی او قدر آسان اولدو کی، اونو چیگ کریجیلرین اؤستونه یازماق چؤخ راحت ایدی. همین مسأله ده دۆنیانین ایلک مکتبلری نین یارانماسینا سبب اولدو. اوخوجولار علم و ادب ساحه سینده تحصیل آماغا باشلادیلار. او طلبه لری نین مشق ائتدیکلری کریج لؤوحه لردن بیر چؤخو بیزیم آلمیزه گلیب چاتمیشدیر. دۆنیانین ایلک ادبی متلری و ایلک

عشقی شعرلری ده بۇرادا تاپیلدی. آلدە اولان لۇوحەلر دە اونلار جا حکایه و افسانە و ادبی اثرلر و ایداری ایشلر و. س. یازیلیمیشدیر. همان لۇوحەلر دە سۇمثرلرین قاباقجیل و دۇنیادا ایلک اولان مدنیتنی بیزه تانیتدیرمیشدیر.

سۇمثرلرە عایید اولان ایلک یازیلی سندلر ایکی چای آراسینداکی «اریک» (Erech) آدلی شهرین خرابەلریندن تاپیلدی. $۲۲/۵ \times ۳۲/۵$ سانتی متر اندازه سینده اولان اون مینلرجه پالچیق لۇوحەلرین مضمونو چۇخلوقدا ایداری و ایقتیصادی مسألەلر بارە سینده دیر و تمامی ایله تصویری خطّ ایله یازیلیمیشدیر (ایستانبول، سارای بۇرنو).

بۇ نۇوع یازیلی کرییجلر سۇمثرلردن سونرا باشقا اولکەلر و خالقلار طرفیندن، او جۇملەدن بابیللیلر، ایلامیلر، مادلار و هخامنیشیلر طرفیندن کاغاز یثرینه ایستفاده اولورموش. نئجه کی، مینلرجه بابیل لۇوحەلری ایندی آوروپا و آمریکا مۇزەلرینی دۇلدورموشدور.

میلادی ۱۹۳۳- جو (هیجری ۱۳۱۲- جی) ایلدە پرسپۇلیس (تخت- جمشید)- دە بیر اۇتاق ایچینده اوچ مین $۶/۵ \times ۴/۵ \times ۲$ و $۸ \times ۴ \times ۲$ سانتی متر اندازه لی میخی خطله یازیلیمیش کیچیک کرییجلر تاپیلدی. سونرالار دا ۱۹۳۷- جی ایلدە علاوه آختاریشلار نتیجه سینده ۷۵۰ کرییج دە یثیندن آله گلدی. بۇ لۇوحەلر اۇرادا ایشلینلرین مۇزدلری و حسابلاری بارە دە اییدی. دئمک بۇ پالچیق لۇوحەلر کاغاز یثرینه ایشلنیرمیش، چۇنکی پالچیقدا باشقا مۇناسیب بیر شئی یۇخ اییدی. بۇ کرییجلر بیشیریلسە یدی، داها دا مۇحکم اولای بیلردی، لاکین سۇمثرلر زامانیندان بۇيانا حتّا بیزیم زامانیمیزادک یاناجاق مسألەسی همیشه بۇیوک بیر مسألە اولموشدور. اونا گۇرە دە سۇمثرلر بۇ لۇوحەلری گۇن قاباغینا قۇیوب، قۇروداردیلار، بۇ سببند دە او لۇوحەلر بیزیم زامانیمیزادک ساغلام قالیب و راحت اۇخونا بیلیرلر.

بیز میصرده گۇروروک کی، داشین بۇل اولدوغونا گۇرە هیرملر تیکیرمیشلر، یازیلارینی ایسه داشا یا پاپیروسا یازیرمیشلار، بیر حالدا کی، سۇمثر اولکە سینده نه داش وار اییدی، نه دە پاپیروس. آنجاق ایکی گۇجلو و دلی چایین سۇلاری زامان- زامان جۇشدوقدا اونون داغلاردان- درەلردن قازیب- گتیردیگی لیللر چۇللره یاییلردی و چۇخورلاردا، چای قیراقلاریندا ییغیلیب قالیردی کی، پالچیق لۇوحەلری حاضیرلاماق اوچون آن ال وئریشلی ماتریال ساییلیردی. کاغاز یا آغاج کیمی ماتریاللار بۇ ایش اوچون اۇیغون دئییلدی، چۇنکی مین ایلیکلرین اۇتدوگونده

چۆرۈيۈب، آرادان گئدە بيلردى. مثلاً داشقالارين تگرلريندن بيزيم زامانيميزا گليب چاتان آنجاق اۈنلارين دمير ميخلارى اولموشدور، بير حالدا كى، اۈن مينلرجه پالچيق لۇوحە ۶ مين ايلدن سۇنرا هله دە ساغلام اولاراق بيزيم زامانيميزا چاتميشدير.

بۇ پالچيق لۇوحەلر مکتبلردە كاغاذ يشرينه مشق وسيلهسى، دۇولتيليرين ائويندە ايسه حساب و كيتاب ساخلاماق اۈچون ايشه يارايردى.

اۈرادا ايشلهين فھلەر ايللرجه بۇ جيزيقلی چيگ كرپيجلری گۆردۈكدە باش چينخارتمادان فايداسيز بير شنى ساناراق سينديريب، اۈيان- بۇيانا تۇللارديلار. ايلك دفعه ايتاليا سيأحي «پيئر دۇ لا واله» (م. ۱۶۵۲ - ۱۵۸۶) بۇ كرپيجلرين يازيلى اولدوغونو دۇشوندوكده اۈنلارين تاريخي اهميته ماليك اولدوغونو ظن ائدهرك اۈنلاردان بيرينى آله گتيريب «كيرچرين» مۆزه سينه گۆندردى (ايندى ده اۈرادا ساخلاتيلير).

سۇمشرده داش اولمادىغينا گۆره (بيرنۇوع داوامسيز آھك داشى ايسيتشنا اولماقلا) عيمارتلرى ده چيگ كرپيجدن تيكيرميشلر، آنجاق بۇ داملارا هر ايل سۇواق چكيلمه سەيدى، ياغيش سۇيو سبييندن قيسا زاماندا داغيلاردى. اۈدور كى، بۇ نئچه مين ايلليك مدنيتدن مۇحتشم بير بينا قالماميشدير. لاكين اۈرادا هر تپهنى قازسان ديزلى آركتولوژيك اثرلر، شهر و كند قاليقلاريني تاپماق مۆمكوندور، نئجه كى، سۇمشرين كيش و نيپۇر كيمي مۇحتشم و آباد شهرلرى ايندى بير تپه شكلينده قالماقدادير.

آروپا و آمريكا عاليملرى ايللرجه «نيپۇر»- دا تاپيلان لۇوحەلر اۈسته ايشله ييب، سۇمشر تاريخيني آيدينلاشديرديلار. «ھوقۇرادو» سۇمشر ادبياتى بارەدە مۇطاليعة ائدن ايلك عاليم ايدى. اۈ، پئسيلوانيا بيليم يۇردوندا اولان لۇوحەلرين ۴۰ دانه سيني ايسيتينساخ ائديب، اۈخودو. سۇنرا ايسيتيفن لنگدون اۈنون ايشينه داوام ائدەرك ۱۰۰ لۇوحەنى ايسيتينساخ ائدەرك اينگليسجه يە ترجمه ائتدى. ھاميدان آرتيق «ادوارد شيرا» فيلادلفيا و ايستانبولدا اولان يازيلى پالچيق لۇوحەلرين اۈزونو كۇچوروب، عاليملرين اختياريندا قۇيدو. جۇرج بارتۇن، لئۇن لگرن، ھنرى لۇتتز، دئيويد ميرمن و. س. هر بيرى اۈز نۇوبه سيندە سۇمشر تاريخيني آچيب، آيدينلاتماقدا ديزلى ايشلر گۆرمۇشلر. نتيجه دە معلوم اولموشدور كى، چۇخ ساحەدە دۇنيا مدنيتى نين كۇكلرى سۇمشرلرە باغلانير. ايلك دۇولت قۇرولوشو، ايلك سياسى و ايجتيماعى گۇروشلر، ايلك اخلاقى

و دینی و فلسفی دۆشونجهلر، ایلك دمؤكراسی رژیمی، ایلك قانون وئریجیلیك، ایلك پارلمان، ایلك مکتبلر، ایلك خطین ایختراعسی و گلیشدیرمهسی، ایلك حکیملیك و مؤعالیجه تطبیقی و بیر چؤخ مدنی حرکتلرین باشلانغیجی سوّمثرلره عاییددیر. یازین ایلك گۆنونو (نوؤروز بایرامینی) بایرام کیمی قئید ائله مک ده سوّمثردن قالمیش بیر عنعنه دیر.^۶

ایلك قانون قویانلار

۱۹۴۷- جی ایله دک دۆنیانین ایلك قانون قویانی، میلاددان اؤنجه ۱۷۵۰- جی ایله ده بابیل پادشاهی اولان حمؤرابی ساییلیدی. ۳۰۰ ماده، بیر اؤن حیصّه و بیر سوّن حیصّه دن تشکیل اولان بو قانون مجموعه سی سامی دیلینده و بیر داش سوّتون اؤز رینده یازیلیمیش و ایندی پاريسده «لوور» موزه سینده ساخلانیلماقدادیر.^۷ لاکین دئدیگیمیز تاریخده «لیپیت ایشتار» آدلی سوّمثر شاهی نین پالچیق لؤوحه لر اؤز رینده یازدیردیغی بیر قانون مجموعه سی ایشیق اؤزونه چیخدی. بو تاریخ حمؤرابیدن ۱۵۰ ایل قاباغا عایید اولور. بو لؤوحه لر ۲۰- جی عصرین اوللرینده تاپیلیمیشدی، لاکین نه ایسه اونون مضمونو دۆزگون آنلاشیلمادیغینا گؤره اؤزون مودت سوکوت ایچینده قالمیشدی. بئله لیکله حمؤرابیدن اول سوّمثرلرین ایلك دفعه دۆنیادا قانون قویدوقلاری مسألّه سی قاباغا گلدی. لاکین بیر ایل سوّنرا سامی دیلینده ایکی لؤوحه اؤستونده یازیلیمیش بیر قانون مجموعه سی تاپیلدیقدا یئنه ده ایلك قانون قویجولوق شرفی سامیلرین قیسمتینه دؤشدو. آما بو دا چؤخ چکمه دی، چونکی ۱۹۵۲- جی ایله ده ساموئیل کرامر ایستانبولون شرقی موزه سینده ساخلانیلان یۆزلرجه لؤوحه نی اؤخویارکن سوّمثر شاهی «اؤر-نم مو»- نون یازدیردیغی قانون مجموعه سینین تاپیب، ترجمه ائتدیگده سوّمثرلر یئنیدن دۆنیانین ایلك قانون قویانلاری کیمی تانیلایلار. «اؤر-نم مو» ۳- جو اؤر سوّاله سی نین بیناسینی قویموش و میلاددان اؤنجه ۲۰۵۰- جی ایله ده، یعنی حمؤرابیدن ۳۰۰ ایل قاباق شاهلیق تاختینا چیخیمیشدی.

دۆنیانین ایلك سیاسی قورولوشو و ایلك پارلمانی (قوجالار و جوانلار پارلمانی) دا میلاددان ۳۰۰۰ ایل اؤنجه سوّمثرده تشکیل اولدو. سوّمثر قانونلاری بشریتین ایجتیماعی گئدیشینده چؤخ اهمیتلی ایدی، چونکی ۲۰۰۰ ایل توؤراتین «گؤز قارشیسیندا گؤز و دیش

قارشیسیندا دیش» دئین قانونوندان قاباق سوئمورده اینسانی و عدالتلی بیر قانون قویولموشدو. بو قانوندا چوخ سوچلارین جزاسی جریمه ایله اوذبیلردی.

گیل گمیش حماسهسی

مین ایل عبیریلرین تووراتی و یونانلیلارین ایلیاد و اوڈیسه لری نین یازیلما سیندان قاباق سوئمورده دولغون و زنگین بیر ادبیات یایغین ایدی. تورپاق آلتیندان چیخاریلان چشیدلی، اساطیر، داستانلار، دینی شعرلر، افسانه لر و مقاله لری احتیوا ائدن بو ادبی اثرلر دؤنیانین آن موهموم کشفیاتلاری سایلا بیلیر. او جومله دن سوئمورلرین دؤنیا شوهرتینه مالیک اولان و موختلیف خالقلار طرفیندن منیمستن «گیل گمیش» ادلی داستانیدیر.^۸ منظومه شکلینده اولان بو دیرلی اثر دؤغرودان دا سوئمورلردن قالان آن گوزل و یوکسک سوئه لی ادبی بیر آبیده دیر. بو اثری سونرالار آشورلار و بابیللیر، هیتلر و هورریلر و. س. دؤولتر منیمسه یهرک اوژ ادبیاتلارینا کنچیریب، پالچیق لووحه لرده یازاراق معنوی ثروتلرینه آرتیریب و تاریخه تاپشیرمیشلار.

دؤنیا ادبیاتیندا حماسه لرده تیکرار چیخیش ائدن «هفت خوان»، «ظلمات» و قهرمانلارین اژدها ایله اوزبه اوز اولوب اونو اولدورمه سی و بو کیمی حادیثه لر تمامی ایله بو داستاندان ایقتباس اولموشدور. بو داستانین بو یوک اوستونلوگو بۇراسیندا دیر کی، اونون قهرمانی «رب النوع» دئییل، ذاتاً فانی بیر اینساندان عیبارت دیر. او، هامی اینسانلار کیمی نیفرت یا عشق حیسنینه مالیک دیر. او گولور، آغلا ییر و قورخور و بشری بیر خصوصیتین صاحید دیر. همان اینسانلیق مسأله سی دیر کی، بو افسانه یه اولمز بیر اعتبار باغیشلا ییر، بله کی، حتا بوگونکو اوخوجونو دا هیجانا گتیره بیلیر. او، اسکی دؤنیانین بیر قهرمانی کیمی یازیچیلارین، شاعیرلرین و بسته کارلارین اثرلرینده اوژونه یتر آچمیش دیر.

بو منظومه نین کاتبی اونو ۱۲ حیصه یه بولموش (هر حیصه ۳۰۰ سطر) و لووحه لره یازاراق آشور بانیا لین کیتابخاناسیندا یترلشدیرمیش دیر. بو یوک طوفانین داستانی ۱۱- جی فصیلده دیر. گورونور کی، تووراتدا شرح ائدیلم نوح (اوتانا پیشتیم) طوفانی نین داستانی بو منظومه دن ایلهام آلمیش دیر.

سوئترلرین موسیقی لری

سوئتر خالق زامانینا گؤره دوغرودان دا ایستینائی بیر خالق ایمیش. اونلار دؤنیا مدنیتی نین هر حیصه سینده ایلك تمل داشلارینی قویموش و اسکی دؤنیانین مدنیتلرینه (میسر، چین، یونان، ایلام، ماد، ماننا، اؤراتو و ساییره) گؤجلو تأثیر بؤراخمیشلار. او جۆمله دن موسیقی عالمینده ده ایلك آدیملاری گؤتورن و ایلك دفعه اولاراق موسیقی آلتلرینی ایختراع اندیب، بسته کارلار، چالغیچیلار و خالق اوزانلاری یئتیشدیرنلر ده سوئترلر اولموشدور.^۹ بو خالقین موسیقی خادیملری و خالق چالغیچیلاری، بیزیم موعاصیر عاشیقلا ریمیز و اوزانلاریمیز کیمی کندلرده، شهرلرده، اوبالاردا اوخویا - اوخویا، ائو - ائو، اویماق - اویماق گزهرک خالقین افسانه لرینی، حکایه لرینی و قهرمانلیق داستانلارینی و ماهنیلارینی اؤز سؤزلری و سازلاری ایله ایفا اندیب، خالقین رغبتینی و تحسینینی قازانارمیشلار. بو ایشین سوئترلردن سؤنرا نه قدر دوام اتدیگینی بیلمیریک، لاکین او موسیقیچیلرین بعضیلرینی آدلاری و حتا نغمه لری آلمیزه چاتان بعضی پالچیق لؤوحه لرده ضبط اولوب، قالمیشدیر. بو سازلارین شکیللریندن علاوه بعضی نۆمونه لرینی ده آوروپا و آمریکا مۆزه لرینده گۆره بیلیریک.

ساموئیل نوح کرامر سوئترلر و سوئتر لؤوحه لری آدلی اثرینده سوئتر سازلاریندان بعضیلرینی آدینی، او جۆمله دن «آب - مسی»، «گوسیلیم»، «آلا - لیلیس» کیمی آدلاری قئید ائتمیشدیر.

اؤز شهرینده، پادشاهلارین قیبرلرینده موسیقی آلتلری، او جۆمله دن دؤهول و تمبور تاپلمیشدیر. آلدۀ اولان نیشانلر گؤستریر کی، موسیقی، ماهنی و رقص سوئترلرین گۆنده لیک یاشایشیندا مۆهۆم یئر توتورموش. مکتبلرده طلبه لره آواز و موسیقی ده اؤیردیلریمیش.

سوئترلرین دیلی

ایلك دفعه اؤپر (م. ۱۹۰۵ - ۱۸۲۵) و سؤنرا فریتز هۆمل (م. ۱۹۶۳ - ۱۸۵۴) سوئتر دیلی ایله آلتای دیللیرینی باغلی اولدوغو و سوئترلرین آلتای قۆوملاریندان بیرى اولدوغو باره ده نظر وئرمیشلر.^{۱۰} سوئتر دیلی ایندییه دک بیر چؤخ دیلله ایله توتوشدورولموشدور، لاکین نه دنسه بو موقایسه لر سوئتر دیلی ایله تۆرک یا باشقا آلتای دیللی آراسیندا آپاریلماش و اونلارین

آراسیندا اولان علاقه آیدینلاشمامیشدیر. اولار آنجاق آزاتیک (آسیاتیک) دیل قروپو کیمی آدلانمیشلار.

محمدعلی سجادیه «نیاکان سومری ما» ادلی اثرینده سوئر دیلی ایله فارس دیلینی توتوشدوراراق، اوخشارلیقلارینی تاپماغا چالیشمیشدیر، آنجاق او بۇرادا اولان آن مؤهوم مانعه‌لری نظره آلمامیشدیر:

۱- سوئر دیلی نین ایلتیصافی (آقلوتیناتیو) اولدوغو ثبوته یتیشمیشدیر، بیر حالدا کی، فارس دیلی تحلیلی دیلر دندیر.

۲- سوئرلر ۷۰۰۰ ایل بۇندان اونجه یاشاییرمیشلار، بیر حالدا کی، آریالیلارین ایرانا گلمه‌سیندن ساده‌جه ۳۰۰۰ ایل کنچمیشدیر.

۳- بوگونکو فارس دیلی ایرانلیلارین دیلی دنیلمیش، بو دیل ذاتاً ایسلامدان سونرا ایندیکی افغانستانین توخاریستان ویلایتیندن ایرانا گلیب یاییلمیشدیر. بو دیلین اصل آدی «دری»- دیر. اونو سوئر دیلی ایله توتوشدورماغین معناسی یوخدور. لاکین سوئر دیلی ایله تورک دیللی آراسیندا قیریلماز و مؤحکم علاقلر واردیر.

سوئر دیلینی چوخلو دیلرله توتوشدوروب، تصادؤفی شکیلده تاپیلان بعضی اوخشار کلمه‌لری مؤعین اتمیشلر. حتا سوئر دیلی نین آقلوتیناتیو (ایلتیصافی) اولدوغونا باخمایاراق ایلحاقی اولان سامی دیلر ایله توتوشدوراراق آرادا اولان بعضی اوخشار کلمه‌لر تاپمیشلار. بونون اصل سببی سوئر دیلی نین ان مدنی دیل اولاراق اوزگه دیلره تأثیر بۇراخماسیدیر. بو سببه گؤزه ده تدقیقاتچیلار غنیر- واقعی نتیجه‌لره گلیمیشلر. سؤز یوخ کی، نئچه مین ایل بۇندان قاباق دانیشیلان بیر دیل چوخلوقدا آرادان گتیمیش و آیری دیلره یول تاپان سوئر سؤزلری ده بعضی فونملرین اولماماسی و یا صاییتلرین یازیلماماسی و نئچه مین ایللیک بیر زامانین اؤتمه‌سی نتیجه‌سینده بوتونلوقه دیشیلیب، اصل شکلیندن تاینماز قدر فرقلمیشدیر.

سوئرلردن قالان متلرین تاریخی آزی ۳۱۰۰ ایل میلاددان قاباغا عایید اولور و اونون محو اولوب، آرادان گتیمه‌سی ده ۱۸۰۰ ایل میلاددان اونجه اولموشدور. سؤز یوخ کی، بو ایکی تاریخین زامان فاصیله‌سینده چوخلو سؤزلر دیشیلیمیش و مؤختلیف لهجه‌لر آرایا چیخمیشدیر. سون ۱۳۰۰ ایلین عرضینده تورک دیلی نین اوزو ده عشین دیشیکلیکلره معروض قالمیشدیر و آیری- آیری تورک شیوه‌لری عمله گلیمیشدیر. بئله‌لیکله سوئر دیلی ایله تورک دیلینی مقایسه ائدیپ، اولارین اوخشارلیقلارینی تاپماق بو یوک چتینلیکلره قارشى - قارشیا گلیر. نظره گلن، سوئر دیلینی و تورک دیلینی نه قدر اسکیه دوغرو ایزله‌دیکده بیر او قدر دؤزگون سؤزلری کشف اتمک مؤمکون اولور. بو دا

همان ایشدیر کی، تۆرکیه تحقیقاتچیسى پروفیسور دوکتور عثمان ندیم تونا گۆرموش و ۱۶۵ سوۋمر سۆزونو آنا تۆرک سۆزلىرى ایله توتوشدوراراق، هر ایکی دیلده اونلارین قارشیلیقلارینی تاپمیشدیر. بئله لیکله باشقا دیللره نیسبتاً تۆرک دیلی سوۋمر دیلی ایله داها بۆیوک بیر اقربالیق گۆسترملکده دیر. بیلیریک کی، چاغداش تۆرک دیلینده «غ» و «ر» سسی ایله باشلانان کلمه یوخدور، نئجه کی، اسکی تۆرکجه ده «گ» سسی ایله باشلانان کلمه مؤوجود دئییلدی. بیر طرفدن ده چۆخلو سسلر بیر-بیرینه دۆنوشه، یا خود دا کلمه نین باشلانغیچیندا بعضی سسلر دۆشه بیلیر. بۇ فونتیق حادیشه لری نظره آلاراق تۆرک دیلینده چۆخلو سوۋمر سۆزلىرینه قارشیلیق تاپماق مؤمکوندور. بۇ علمی ایشین یولو چۆخ اوزوندور و بۇرادا اطرافلى شکیلده بۇ بحثه گیریشمک یۇرۇجو اولاییلر، بۇ اۆزدن ان اساس اوخشارلیقلاری گۆزدن کنچیرمکله قناعتلنیریک:

آقار (آقیر): آغیر	آزقۇ (آسقۇ): آسماق	دی (تی): دنمک
دینگیر (تنگری): تانری	دۇ (تۇ-ل): دولماق	دۇگ (تۇک): تۇکمک
ائش (اس): اسمک	گیم (کیمی): گیمی، گیبی	ایب (ائب): ائو
قى (قى-ل): قیلماق، یاپماق	کیری (کیر): قیر، چۆل، آچیق یئر	قۇ (قۇ): قۇیماق، بۇراخماق
قۇر (قۇرو): قۇروماق	من : من	ناممۇ (نئمه): نئمه
ساق (ساغ): ساغلام	قابکاقاق (قابجاجاق): قاب	ساخار: ساغر
تاق (تاخ): تاخماق	زاق: ساغ طرف	زیین: چیبین، میلچک
ساق: چاغا، کیچیک اوشاق	اوشان (اوشان): قوش	سۇم: سۇنماق
تۆکو: تۇخوماق	ایزیم (ایسیق): ایستی	دۇبۇز (دۇبۇز): دۇبۇزلنمک
آداکۇر (آداک): آباق، ایچکی قابی	یار: یارماق	دیریک: دیری
آما: آنا، آبا، آنه	گی = گنیمک	نین: آنا ایلاھه سسی، ننه

شکیلیچی لر :

- تا = دان (دن)، مثلاً : اوتاقدان، ائودن
- دا = دا (ده)، مثلاً : اوتاقدا، ائوده
- آ = طرف معناسیندا، مثلاً : اوتاغا، ائوه

دا = باغلاييجی، مثلاً: آل دا گئیسیم، یاراشار، شال دا گئیسیم، یاراشار.
 گیم = کیم، کیمی، کیمین، کیبی، کیبی

یئر آدلاری :

اؤر = شهر معناسینادیر : اؤرارتو، اؤرمیا...
 اؤرمیه = (میا = تعلیم، موعلمیم)، تعلیم یا موعلملر شهری (آسۆریجا = سو شهری)
 سوئرین = آستارا طرفینده کند آدیدیر.
 نازو = نازلی، نازلی چایی
 سومای = کۆردوستاندا بیر ماحال آدیدیر (سومای - پیرادوست).
 سارا (ایلاھه آدیدیر) = بیزده قادین آدی، طریقت باباسی، آتانیین یا آنانیین آتاسی
 ماغان (سوئرجه یئر آدیدیر) = موغان
 تلا (ایلاھه آدیدیر) = اؤرمو دریاچهسی نین قدیم آدی و اؤرادا بیر آدانین دا آدیدیر.
 اشماخ (یئر آدیدیر) = شاماخی

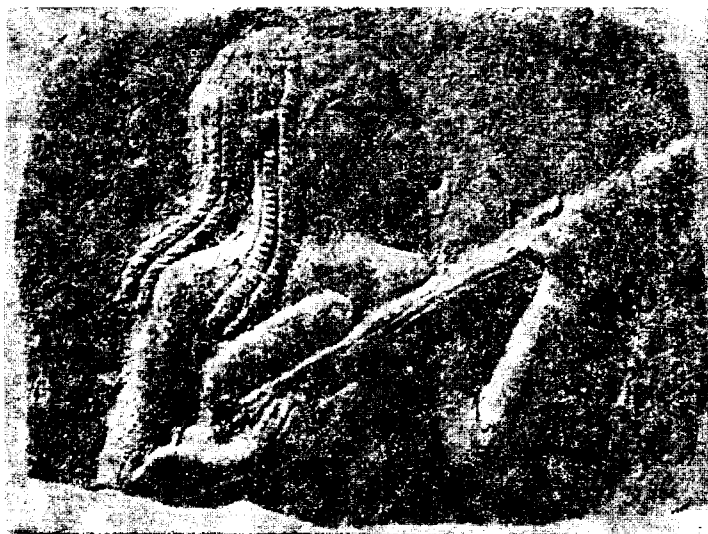
دۆشۆنجه اوخشارلیغی (آتالار سۆزلریندن)

سوئرجه : تۆلكو تۆتمامیش خالنا آختاریر = بیزده (آت آلمامیش آخۇر چکیر).
 سوئرجه : دۆستلوق بیر گۆن، قۆهوملوق همیشه دیر = بیزده : (قۆهوم قۆهومون اتینی ده
 یشسه، سۆموگونو چۆله آتماز).
 سوئرجه : گاه سن دۆشمن اولكه سینی آلارسان، گاه دا دۆشمن سنینکینی آلار = بیزده : (گاه
 بابا دایینی مینر، گاه دا دایبی بابانی).

دوام انده جک

ایضاحلار

- ۱ - الواح بابل، ادوارد شیرا، علی اصغر حکمت، تهران ۱۳۴۱
- ۲ - الواح سومر، ساموئیل نوح کرامر، داود رسایی، تهران ۱۳۴۰
- ۳ - کلیات فضولی، فردوسی کیتابخاناسی، تبریز
- ۴ - نیپور ایکی چای آراسیندا اولان سؤمئر شهرلریندن بیرى ایدى. بۇ مکانا ایندی «شط‌الملیل» دئییلیر.
- ۵ - بابل (Babylon) = باب ایل، «تانری قاپیسی» معناسینی ایفاده ائدن عیبیری کلمه دیر. ۲۰۰۰ ایل میلاددان اوئجه سالینمیش بۇ شهر بابیل و کلدانی ایمپراطورلوغونون پایتختی اولموشدور.
- ۶ - بۇ باره ده علم‌الدین علی بیگلگی نین نوید آذربایجان روزنامه‌سی نین ۱۴۰ - جی نۆمره‌سینده چیخیش ائدن مقاله‌سینه باش وۇرماق اولار.
- ۷ - حمورابی بابیل شاهی ایدى. اؤنون داش سؤتون اؤزینده یازدیردیغی، اؤز آدی ایله باغلی اولان قانون مجموعه‌سی سؤنرالار ایلاملارین پایتختی اولان شوش شهرینده تاپیلدی. گورونور کی، ایلامیلار بابیله هؤجوم آپاردیقلاری زامان همین سؤتونو غنیمت اولاراق اله کئچیرمیشلر.
- ۸ - گیل گمیش، زهرا چاره دار، تهران
- ۹ - بۇ باره ده زهره خانیم وفایی نین نوید آذربایجان روزنامه‌سی نین ۲۰۱ - جی نۆمره‌سینده چیخیش ائدن مقاله‌سینه باش وۇرماق تؤولویه اولونور.
- ۱۰ - قواعد اللغت السومریه، دؤکتور فوزی رشید، بغداد ۱۹۷۲

اسکی دۆنیانین موسیقی ایفاچیسی

آشور تائریسی، زردوشت دینینده کی «فرور» - ین تاریخی کوکر

سرهنگ کلب علی خان

رحیم رئیس نیا

تۆرکجه میزه چئویرن:

محمد رضا هیث

سرهنگ بایبوردی نین یازدیغینا گۆره، سرهنگ کلب علی خان «ناخجیوان خانلاریندان اولموش و مظفرالدین شاه اونون اوزاداکى ائوینده قوناقلانمیشدیر.»^۱

مظفرالدین شاه بیرنجی أوروبا سفریندن قایتدیغی زامان (۲۵ اؤکتیابر ۱۹۰۰) بیر گنجه ناخجیواندا کلب علی خانین ائوینده قالمیش و یازدیغی سفرنامه ده بو باره ده بئله قئید ائتمیشدیر:

«... ناخجیوانا چاتدیق. بۇرانین دۇرۇمو گنتدیگیمیزده ننجه یازمیشدیقسا، انله دیر؛ فقط بیزیم قالاجاق یثریمیزی دیشدیریب، بیزی کلب علی خانین ائوینه آپاردیلار. سکسن یاشلی ساغلام وجودلو بۇ قۇجا کیشی رسمی پالتار گئینمیش و بیزی قارشیلاماغا چیخمیشدی. انوی چۇخ گۇزلدیر، هۇندورلوکده یثرلشیر و یاخشی منظره لیدیر.»^۲

رجب آی نین ایکسی، یعنی ایرانا دۇنوب آراز چایینی کئچدیگی گۆنه عایید قئیدلرینده ده انو بییه سی و اونون اوولادلاری حاقیندا بئله یازیر:

«عیمارتدن چیخدیق، انو بییه سی و قدیم قوجالاردان اولان و حاضریدا روسیا دؤولتی خیدمتینده اولان اسماعیل خان ناخجیوانی و اونون رشید اوغوللاری دا اوردایدیلار. اونا ایلتیفات ائتدیک و یولا چیخدیق.»^۳

بو قئیدلردن آیدین اولور کی، اسماعیل خان ناخجیوانی چوخ احتیمال کی، کلب علی خانین اجدادلاریندان و بیرنجی شاه عباسین حاکیمیتیندن تۆرکم چای موقایله سینه قدر (۱۸۲۸) ناخجیواندا حۆکومت سۆرن کنگرلو طایفاسی نین خانلاریندان اولموشدور. آغا محمد خان قاجارین غضبینه معروض قالیب، اونون امری ایله کۆر ائدیلم کلب علی خان ۱۸۲۰- جی ایله قدر ناخجیوان حاکیمی اولموشدور.^۴ ایرانین رۆسلارا مغلوب اولماسیندان سونرا حاکیم کنگرلو طایفاسی نین بیر قیسمی ایرانا سیغینمیش و بعضیلری ده قاجار ساراییندا عباس میرزه نایب السلطنه نین یانیندا خیدمهت آلینسالار دا، کلب علی خانین اوغوللاری آتالاری نین گۆزلی نین ایبتیقامینا روسیا دؤولتینه تابع اولوب، بعضیلری ناخجیوانین مۆختلیف یئرلرینده حۆکومهت، بعضیلری ده رۆس اوردوسوندا یۆکسک رۆتبه لره چاتدیلار.^۵ مظفرالدین شاهی قوناقلابان ناخجیوانلی اسماعیل خان چوخ احتیمال کی، شیخ علی خان و یا احسان خانین اوولادلاریندان و کلب علی خانین اوغوللاریندان اولموش، بلکه ده بو آدام اسماعیل خانی- کلب علی خانین «یاخشی و رشید اوغلان»- لاریندان بیریدیر. او، حربی تحصیلاتا مالیک و سن زورۇ نشانینا صاحب ایدی.^۶

کلب علی خان اوردو باشچیسى و مۆساواتچیلارین حاکیمیتی دؤورونده قۇرولان ناخجیوان یئرلی موقتی دؤولتین یۆکسک رۆتبه لی عۆضولریندن اولموشدور. ناخجیوان اهالیسی نین ۳۰ آوریل ۱۹۱۹- جو ایلده ایران قونسوللوغو قارشیسیندا ایرانا قۇوشماق ایستگی ایله کئچیردیکلری میتینگدن سونرا، ناخجیوان نۆماینده لری نین محمد حسن میرزه یه گۆنדרدیکلری مکتوبون ایلیک ایمضاسی دا اونا (کلب علی خان) عاییددیر.^۷ مدنی آراشدیرمالار مرکزینده ساخلانیلان بو مکتوبدا بئله یازیلیمشدیر:

«... دؤخسان ایکی ایله یاخیندیر کی، طالعسیزلیک اۆزوندن سیزدن آیریلیمیشیق. بیز سیزین دۆزلی عۆضولرینزدن بیرى ایدیک. بو آیریلیقدا بیزیم گۆناهمیز نه ایدی؟... بیز قاندا، جاندا، حیات و نامۇسدا سیزینله شریکیک... ایندی باغیریمیزی آچیب باغیریریق: ای دین قارداشلاری، ای وطن قارداشلاری، اجدادلاریمیز عثین یترده باسدیریلیمیشلار، گلین، سیزی گۆزله بیریک...» - ناخجیوانین یۆکسک رۆتبه لی، سنجیلیمیش وکیللری نین ایمضالاری (فیرقه کۆماندانى) کلب علی خان، سولطان مصطفی قولو خان و بیر نچه باشقا ایمضا^۸

ناخجیواندا ایرانین کونسول موعاوینی نین ۴ مای ۱۹۱۹- دا آذربایجان والیسینه گؤندر دیگی راپورتوندا قئید ائدلمیشدیر کی، «بۇ گۆن ژنرال میسیؤ دئیوی (قافقازین جنوبونداکی اینگیلیس قوشونو باشچیسی) ساعات دؤردده ناخجیوانا گلمیش و جناب کلبعلی خانین ائوینه تشریف آپارمیشدیر. شرور، ناخجیوان، اوردوباد و... اهالی باشچیلاری دا اواردا حاضر ایدیلر...»^۹

ارمنیلر اینگیلیسلرین حیمایه سی ایله ناخجیوانی ایشغال ائتمک مقصدی ایله مؤسلمان ناخجیوان اهالیسینه تضییق گؤستردیکلری زامان، ناخجیوان اهالیسی مهدی قولو خان دیار بکری، شیخ الاسلام عبدالجبار بکتاش و حاج سید باقر حیدرزاده دن عیبارت بیر هیأتی ایراندا یاردیم آلماق اوچون تبریزه گؤندر دیلر. اولار آذربایجان مقاملاری ایله دانیشدیقدان سونرا ایرانین باش ناظیری و خاریجی ایشلر ناظیرلیگی ایله ده مکتوبلاشدیلار. اینگیلیسلرله علاقہ سی اولان و بیر نجه آی سونرا (۹ آوقوست ۱۹۱۹) چیرکین موقایله یه قؤل چکن باش ناظیر وثوق الدوله ناخجیوان هیأتی نین ایستکلرینی عکس ائتدیرن محمد حسن میرزه نین مکتوبونون جاوا ایندا تکلیف ائدیر کی، تبریزدن و یا تهراندا بیر نجه مؤحترم شخصی خوصوصی تعلیمدن سونرا ساواش منطقه سینه گؤندرن، والا حضرت- اقدس (محمد حسن میرزه) و ایران دؤولتی طرفیندن ارمنی قوه لری باشچیلارینا اعلان ائتسینلر کی، ایران اراضیسینده سیزین دینداشلارینیزدان بیر چوخو سون درجه آسایش ایچینده یاشاییر و بوزایا باغلیلیق حیس ائدیلر. اگر بۇ داورانیشینیزا سون قویماسانیز و مؤسلمانلارین و ایرانیلارین جانینا و مالینا ضرر وؤرسانیز، بۇ خبرلرین ایراندا یاییلدیغی زامان ایران ساکینلی ارمنیلرین قارشیسیندا دؤولت مقاملاری هنج بیر مسئولیت قبول ائتمه ییب، مؤسلمانلارین سیزین دینداشلارینیزا قارشى حیسّیاتی نین قاباغینی آلماغا قادیر اولمایاجاق و عکسینه، ناخجیوانداکی وطنداشلارینی حیمایه ائتمگه مجبور قالا جاق دیر.^{۱۰}

امما محمد حسن میرزه (ولیعهد) بۇ تکلیفلردن داها اونجه ناخجیواندا صولج و ساکیتلیک یاراتماق اوچون میرزه علی هیئتین باشچیلیغیندا بیر هیأت اوارایا گؤندر میشدی.^{۱۱}

قیزیل اوردونون ۱۱- جی بؤلمه سی نین جنوبی قافقازا گریب، آذربایجان جومهوریتی دؤولتی دؤشورولدوکدن ایکی آی سونرا ناخجیوان دا ۲۹ ژوئیه ۱۹۲۰- ده ایشغال اولونور و اواردا ائله شرایط یارانیر کی، آیریجا بیر آراشدیرما موضوعو اولاییلر.

قیزیل اوردونون ناخجیوانا گیردیگینده خان دا اورانین اهالیسی نین بیر قیسمی ایله ایرانا سیغینیر. قئید ائتمک لازیم دیر کی، بؤلشویکلرین ناخجیوانا گیرمه لریندن اونجه ده اورانین مؤسلمان اهالیسیندن

بعضیلى داشناک ارمنیلىرىن تضييقي ایله شهر و کندلرینی بۇزخاراق آراز چایینی کئچمیشدیلىر. وشوق الدوله ده آدی کئچن مکتوبوندا بۇ دیدرگینلر باره سینده بئله یازمیشدیر:

«مۆهاجیرلر و قۇرخو و وحشتدن قاچیب ایرانا سیغینانلار باره سینده امر ائتدین کی، ایمکان اولدوغو قدر اونلارا یاردیم ائتسینلر، اونلارلا مهربان داوانسینلار، کندلرده و یاخین بؤلگه لرده اونلاری یئرلشدیریپ، اھالینی اونلاری قوناقلاماغا تشویق ائتسینلر کی، چتینلیکلر اۆزوندن تلف اولماسینلار.»^{۱۲}

۱۹۲۰- جی ایل سپتامبرین اوللرینده والی اولاراق آذربایجانا گلن و تبریزه گلمه سیندن ۱۱ گون سونرا ۶ آیلیق دموکراتیک قیاما سون قویان مخبرالسلطنه هدايت یازمیشدیر کی، «منیم گلکمگمدن اول ۱۵۰۰ نفره یاخین ناخجیوان اطرافیندان خوئا گلمیشدیلىر. اونلاردان بعضیسی چولده اوت- علفله یاشاییردیلار و قیام حوکومتی ده اونلارا قایغی گؤسترمه میشدی. اوتوروب- باخماق اولمازدی. لیاقتلی مقام صاحبی و اؤزلریندن اولان کلب علی خانى اوزایا گؤندرديم. اونلارین یاریسی نین قویون و اینگی وار ایدی کی، مرندین یاخینلیغیندا یئرلشدیریلدیلر و هر بیرینه گۆنده بیر پونزا بوغدا و آرپا تعیین اولوندو. هئچ نه یی اولمایانلار ایسه تبریزه گتیریلدی، اونلارا باخیلیدی. گؤزوشلرینه گئتدیم. بعضیسی نین اوزو گؤیرمیشدی کی، اولدولر. ۷۰۰ نفره یاخین ایدی. اونلارا بیر تدبیر لازیمدیر، قیش قاباقدادیر و شهرده اونلارا قوللوق اۆچون بیر شئی یۇخدور. قرار اولدو کی، خانیم رودا (هریس و اهر) گئتسینلر و اونلارا سؤد اۆچون اینک وئریلسین و بیر آز دا بوغدا و آرپا. حقیقتاً خانیم رودلو ارباب و رعیت بویوک هؤمت ائتدیلىر و حوکومه ده بویوک یاردیم گؤستردیلر.»^{۱۳}

مخبرالسلطنه نین یازیسیندان آیدین اولور کی، والی نین تبریزه گلمه سیندن اۆنجه بلکه ده ۱۹۲۰- جی ایل ژوئیه نین سونلاریندا کلب علی خان آرازدان کئچیب و چؤخ احتیمال کی، مخبرالسلطنه نین حاکیمیتی دؤورونده ایران دؤولتی خیدمتینه گیرمیشدیر. نئجه کی، ۱۳۰۰- جو ایل پاییزین سونلاریندا امیر ارشد سیمیتقو ایله ساواشماغا مأمور اولدوقدان سونرا مخبرالسلطنه «تاکتیکی اینجه لیکلره روعایت» اتمک اۆچون کلب علی خانى اونا تاپشیردی. امیر ارشد غلبه چالما ائناسیندا اولدورولدوگو زامان (۲۸ آذر ۱۳۰۰) قاراجا داغی سؤواریلری ویلايته دؤنور و امیر ارشدین جنازه سی یترده قالیر و کلب علی خان اؤنو گؤتورور. امیر ارشد کۆردلرین قاچماسیندان سونرا اولدورولور و بئله بیر شؤبهه یارانیر کی، اؤ اؤز آداملاری طرفیندن وؤرولموشدور.^{۱۴}

دنمک لازیمدیر کی، رضا خانین جیدی رقیبیلریندن اولان امیر ارشدین اولدورولمه سی هله ده آیدینلاشمایمیشدیر. بلکه اگر امیر ارشد دیری قالسایدی، اؤنون آرادان قالدیریلماسی چؤخ چتین اولاردی.

بۇ آرادا سندلی اولمایان بعضی گومانلار دا اورتادادیر کی، مخبرالسلطنه و کلبعلی خانلی دا بۇ ایشده گوناھلاندیرا بیلر. سرهنگ بایوردی بۇ بارهده یازیر:

«امیر ارشدین وفاتیندان سوئرا مخبرالسلطنه و کلبعلی خانین آدی خالق آراسیندا یاییلمیشدی، اودور کی، «رجال- مشروطیت»- ده ده بونا ایشاره اولموشدور. سردار عشایر (امیر ارشدین قارداشی) قارداشی نین اولوموندن سوئرا مؤختلیف یئرلرده کی آدمالارینا چکدیگی تله قرافلاردا دئییر: «امیر ارشد شکر یازی نین اوستونده قضایی گولله به معروض قالدی.

«هر حالدا بۇ هیچ ده ساده بیر مسأله دئییلدی و ائله همین گون (۲۸ آذر ۱۲۹۹) امیر ارشد اسماعیل آغانی آغیر مغلوبیته اوغراتدیقدان سوئرا قانلی دره و سالماسین اورتاسیندا یئرلشن شکر یازی کندی نین تپه لری نین بیرینده گولله لیر و اونون ایگید قامتی نین دوشمه سی ایله قوشون داغیلیب، هر کس بیر طرفه قاچیر».^{۱۵}

محمد حافظزاده ده اورتولو شکیلده بئله قئید اندیر: «رحمتلیک بایوردی نین یازدیغیندان آیدین اولور کی، مخبرالسلطنه و کلبعلی خانین امیرین اولدورولمه سینده بیر گه اللری وار ایدی. یعنی بیرنجیسی تحریک ائدن و سببکار و ایکنجیسی ده تشبوت ائدن اولموشدور».^{۱۶} او، باشقا بیر یئرده یازیر: «اگر جناب والی گونولمز و مؤخالیف آدمالارین امیرین اطرافیندا اولماماسینی ایسته ییر و امیر اونون نصیحتینی قبول ائتمیر دیسه، نجه اولور کی، تاکتیکی ایشلری تنظیم و تأمین ائتمک ایشینی والی کلبعلی خاننا تاپشیریر؟ گوره سن، کلبعلی خان والی نین ایناندیغی آدم ایدی، یوخسا امیر ارشدین؟».^{۱۷}

قئید ائتمک لازیمدیر کی، «رجال آذربایجان در عصر مشروطیت»- ده سوء- قصد شوپبه لرینه ایشاره ائدیلسه ده، تامیله رد ائدیلمیشدیر:

«بعضیلری امیر ارشدین اولومونده مخبرالسلطنه نین الی اولدوغو قناعتینه گلمیشلر. دوغرو دور کی، نونوزلو آدمالارین مؤختلیف یوللارلا آرادان آپاریلماسی ایران حوکمدارلاری نین اسکی و عادی سیاستیدیر، آنجاق دقیق آراشدیرمالار گوستیریر کی، بۇ سوء- ظن یئرسیزدیر و مخبرالسلطنه نین بۇ ایشده هیچ بیر مؤداخیله سی اولمامیشدیر».^{۱۸}

البته سوؤز یوخدور کی، مخبرالسلطنه نین اورتولو، کینایه لی و تله قراف شکیلنده یازماسی نین دا بئله شایعه لرین یاییلماسیندا تأثیری اولموشدور. مثلاً اونون «خاطرات و خطرات» اثریندن بیر حیصه:

«سردار عشاير تسوجا گنديب، قارداشی نین جنازه سینی تبریزه گتیردی. جاماعات سؤیوقجا موشاییت انتدیلر و دئییلردی کی، امیر ارشدین شریندن قورتولماق اوردونون یوز مین تومنلیک مصرفینه دَیَردی».^{۱۹}

سرهنگ کلب علی خان سیمیتقویا قارشی آپاریلان هوجومدا (مؤرداد ۱۳۰۱) دا ایشتیراک اتمیش و اوردونون بویوک بیر قیسمی نین کوماندانلیغینی دا اوزرینه گؤتورموشدور. شکر یازی ساواشیندا آذربایجان قوه لری نین باشچیسی و «خاطراتی از دوران درخشان رضا شاه کبیر، نبرد شکر یازی و ساری داش» آدلی اثرین مؤلفی اولان ژنرال امان الله جهانبانی^{۲۰} کلب علی خانین گؤندردیگی راپورتو نقل ائنده رک بو راپورت و کلب علی خان حاقیندا بئله یازمیشدیر:

«ناخجیوانلی سرهنگ کلب علی خانین راپورتو، داغلیق منطقه ده باش وئرن اغیر دؤیوشو گؤستمک اوچون ماراقلی اولسا دا، باش کوماندانلیغی گرکمه یین عملیاتین تام تفصیلی ایله درج اولونماسی اونون قارنلیق و اوزون اولماسینا سبب اولموشدور. اونوماق اولماز کی، آدی کئچن سرهنگ فارسجانی یاخشی بیلمیردی و اونون راپورتلاری یئترلی ساوادی و معلوماتی اولمایان کاتیبی نین محصولو ایدی.

هر حالدا بو کیشی نین فداکارلیغی و جانیندان کئچرلیگینه شوبهه اتمک اولماز... ایندی ایرانلی اجدادلاری نین خاطیره سینی دیریلتمک اوچون ایرانا کؤچدوکدن سونرا اونا خیدمت اوغروندا جانیندان کئچن بو قهرمان ضابطین حورمتینه اونون راپورتونو دَیَری بیر یادگار کیمی قیمتلندیریب، بو فداکار اینسانین پاک روخونون شاد اولماسینی ایسته یک».^{۲۱}

سرهنگ بابیوردی نین یازدیغینا گؤره کلب علی خان اوکتیابر اینقیلابی و رووسیادا رژیمن دَیشیلمه سیندن سونرا باشقا مهاجیرلر کیمی ایرانا گلmiş و عایيله اصیللیگی و حرسی تحصیلی نظره آلیناراق سرهنگ درجه سی ایله اوردودا خیدمهت آلینمیش و اوزون مودت اردیبلین سئچمه آلیسی نین (هنگی نین) و سونرا دا تبریز تیبی نین کوماندانی اولموشدور.^{۲۲} او، سیمیتقو حرکتینی یاتیرتدیقدان بیر نچه ایل و اونون اولوموندن بیر ایل سونرا (۱۳۱۰) «آارات سرحد بنده باشقا جلالی کوردلری ایله دؤیوشده شهید اولموشدور».^{۲۳}

قئیدلر

- ۱ - تاریخ ارسباران، سرهنگ بایبوردی، تهران، ۱۳۴۱، ص ۱۴۹-۱۴۸
- ۲ - سفرنامه فرنگستانی مظفرالدین شاه، بیرینجی سفر، ترتیب ائندن: امیر شیرازی، ایکینجی باسیم، تهران ۱۳۶۳، ص ۲۵۲-۲۵۳
- ۳ - یشنه اؤردا، ص ۲۵۳
- ۴ - ناخجیوان خانلیغی، فؤاد علی یثف و ...، باکی ۱۹۹۶، ص ۹۴-۶۰
- ۵ - قاجار دؤورو قاققازین یئرلی حؤکومتلری، علی اصغر پور، تهران ۱۳۷۷، ص ۱۶۹
- ۶ - بؤیوک رضا شاهین پارلاق دؤورونون خاطیرهلری، شکر یازی و ساری داش دؤیوشلری، تهران ۱۳۶۴، ص ۱۹۲
- ۷ - ناخجیوان اهالیسی نین ایستگی باره ده باخ. ایراندا ساوت دؤولتی نین سیاستی ۱۳۰۶-۱۲۹۶، تهران ۱۳۲۶، ص ۴۸-۴۷
- ۸ - ایران و قاققاز، تۆپلایان و یازان: دؤکتور پرویز ورجاوند، تهران ۱۳۷۸، ص ۱۸۷-۱۸۶
- ۹ - تاریخدن یارپاقلار، محمد دهلوی، ایران چاغداش تاریخی مجموعه سی، ۴- جو جیلد، قیش ۱۳۷۱، ص ۲۲۱
- ۱۰ - ایران و قاققاز، تۆپلایان و یازان: دؤکتور پرویز ورجاوند، تهران ۱۳۷۸، ص ۱۹۰-۱۸۹
- ۱۱ - دؤکتور جواد هیئت، باکی ۱۹۹۵، ص ۱۲۴
- ۱۲ - ایران و قاققاز، تۆپلایان و یازان: دؤکتور پرویز ورجاوند، تهران ۱۳۷۸، ص ۱۹۰
- ۱۳ - خاطرات و خطرات، مخبر السلطنه، ۲- جی جیلد، تهران ۱۳۴۴، ص ۳۲۱
- ۱۴ - یشنه اؤرادا، ص ۳۲۶
- ۱۵ - تاریخ ارسباران، سرهنگ بایبوردی، تهران، ۱۳۴۱، ص ۱۴۵
- ۱۶ - ارسباران در گذر حماسه و تاریخ، محمد حافظ زاده، تبریز ۱۳۷۶، ص ۶۸
- ۱۷ - یشنه اؤرادا، ص ۶۸۶-۶۸۵
- ۱۸ - رجال آذربایجان در عصر مشروطیت، تبریز ۱۳۲۷، ص ۱۸۵
- ۱۹ - خاطرات و خطرات، مخبر السلطنه، ۲- جی جیلد، تهران ۱۳۴۴، ص ۳۲۷
- ۲۰ - بؤیوک رضا شاهین پارلاق دؤورونون خاطیرهلری، شکر یازی و ساری داش دؤیوشلری، تهران ۱۳۶۴، ص ۲۵۱-۲۳۵
- ۲۱ - یشنه اؤرادا، ص ۲۵۱
- ۲۲ - تاریخ ارسباران، سرهنگ بایبوردی، تهران، ۱۳۴۱، ص ۱۴۹
- ۲۳ - بؤیوک رضا شاهین پارلاق دؤورونون خاطیرهلری، شکر یازی و ساری داش دؤیوشلری، تهران ۱۳۶۴، ص

شعر

قوی روحلارا سنوینج گل سین

یاغیش یاغیر،
 یو یور بوتون چیر کینلیگی.
 کوچه لرده، آرخلار آخیر،
 آرابیر ده شیمشک چاخیر.
 بعضیلری چتیر الده یول گن دیرلر،
 بعضیلری لاپ تواراق
 قاچا - قاچا گن دیرلر.
 بعضیلری سیغینیرلار،
 اوچا - هوندور بینالارا.
 گوزله بیرلر،
 یاغمور - یاغیش بیر کسلی سین،
 دو مان قاچ سین، گونش چیخ سین،
 تمیز هاوا هر بوچاغا قانا د گرسین.
 کوچه - باجا سئیر کلن یب،
 سس - کوی بئله کسلی می شیدیر.

یووا

گوزلریم
 باغلی دئیل،
 باغلی یام سنه.
 گنتمگین، قالماغین
 اوژ الینده دیر.
 من تکجه، سئویرم.
 سئومکدن باشقا،
 بیلمیرم هئج نه.
 گلیرم گوزونده
 یووا سالماغا،
 گوزلیم!
 باخیشین بنزه بیر،
 آنا تور یاغا، آذربایجانا!

■ سیما صمدی

یۇخ، یۇخ، اۇندا آدین رحمت اۇلا بیلمز،
 مۆلاییم آخ، نوازیشله تارلالاری،
 بوستانلاری سیراب ائله،
 چیرکینلیگی، کثافتی آپار بئله.
 قوی روحلارا سئوینج گلکسین،
 هر بیر جانلی،
 هر یارانمیش
 صاف هاوادا نفس چکسین،
 قوی، چن، دۆمان، تۆتقون هاوا،
 بۇ دیاردان اۇزاقلاشسین،
 بۇ ائل بلکه لذت آلسین،
 صاف هاوادان، ایلک باھاردان،
 فرحله نسین قۇجا، اوشاق،
 صفالانسین هر بیر بۇجاق.
 نفس چکسین
 صاف هاوادا بۇ خلقیمیز،
 ایلھام آلسین ایلک باھارین نفسیندن،
 آزاد اۇچان بۆلبوللرین شاد سسیندن.
 یاغ یاغیشیم. یاغ یاغیشیم.

■ عزیز محسنی

آنچاق یالیز گۆی گۆرولدور،
 ایلدیریملار چاخیر هر آن،
 ایشیقلا نیر
 هیس - چن باسمیش عیمارتلر دایانمادان.
 دامجیلارین دینقیلتیسی،
 قوئاقلارا رعشه سالیر،
 طبیعتین ایشلرینه
 اینسان اۇغلو حئیران قالیر.
 بیر بۇجاغا سیغینمیشام،
 سیر اندیرم طبیعتین بۇ حالتین.
 مین بیر فیکیر آخیر، اۇتور بۇ بشینمدن،
 دۆشونورم، دۆشونورم، دۆشونورم ...
 بۇ سس قۇپور اۆرگیمین درینیندن،
 اۆز تۇتورام وحشت سالان بۇ یاغیشا:
 یاغ، ای یاغیش
 سارسیلمايان بیر قۇدرتله،
 دۆن دهشتلی آغیر سئله،
 اۇجا، هۆندور دیوارلاری،
 اۇچورت، داغیت،
 قباغیندا هر مانعی سن محو ائله،
 دۆشونورم، دۆشونورم، دۆشونورم ...

گۆنش گردگینه دوغرو

اولو داغلارا واردیلار اونلار،
 اللرینده شیمشک داغارجیقلاری،
 لیل گۆیلرین آغیر یوخوسوندان کئچیب،
 شلاله لر آیناسیندا شاققیلدادیلار،
 و تۇراجلار تۇرکوسونه قاریشیب،
 یوکسکلره یاییلیدیلا.
 سۇن دۇراقلارا واردیلار اونلار،
 گۆزلرینده آل مایاقلار هئیه سی،
 کۆلکلر کۆکره دیکده قۇرخمادیلا،
 دالغالار اۆستونه مینیب چاپدیلا،
 و بیر دۇنیا آی ایشیغی،
 اۆرکلرینده اوفوقا آپاردیلار.
 اۇزاق چاغلارا واردیلار اونلار،
 دۇشلیرینده یثنی بیر یاز هاواسی،
 دۇننن مۇوسیملرینی دۇشونوب،
 صاباحین مۇوسیملرینه کۆچدولر،
 و قالارغیلیق سئیرلرینه،
 یثنی بیر یاشام چارداغینا دۇشدولر.

یۇخ! اولومه وارمادیلا،
 باشقا بیر اۇجالیغا،
 ال چاتمازلیغا،
 و گۆزگۆرمزلیگه گئتدیلا اونلار،
 یالنیز تۇرپاق قۇخوسونا بۇرونوب،
 گۆنش گردگینه دوغرو!
 ایندی ماوی بیر دنیزده،
 سۇنلار للگی دالغالانیر،
 دالغالارین کلگی.
 بۇ گۆن بیز اونلاری،
 قارانلیق تکلیگینه اکدیگسه ده،
 صاباح اونلار بیزه،
 اولدوزلارین تۇپلوموندان گۆیره جکلر،
 اینانین!

■ کیان خیایوی

سئوگىلىم

تاشلىن نە طۇرغە يىللانير آسىن^۱ اسندە سئوگىلىم،
 اوتوز برابر آرتيرير او حۆسنو سنده سئوگىلىم،
 او گۆل دۇداق قاچاندا گۆل آچير چمندە سئوگىلىم،
 سۆزور، اۆزور، آشير، داشير سئوينچ مندە سئوگىلىم،
 قالير بير اۆزگە حالە ديل، ساچين هۆرونده سئوگىلىم.

ايلاھى بۇ نە حۆسندور نيگاردە ياراتميسان،
 ايشيقلاذيب جهانى، روزگاريمى قاراتميسان،
 نە وجھى واردى سروه بير جۆت «اۆشتوبون»^۲ نار آتميسان،
 بو گۆل جمالين عشقى اۆستە رنگيمى ساراتميسان،
 او زۆلف - كاكيلين ساليب منى كمنده سئوگىلىم.

محببتين سزاسى جۆز و مؤحت و جفا دئييل،
 بو غم كشيده كۆنلومه مؤخاليقت روا دئييل،
 يا، سئومگە، سئويلمگە او يار آشيئا دئييل،
 يا پاي بند - صؤحبت و صداقت و وفا دئييل،
 كۆنول بو ايشده مات اولوب، دۆشويدو بنده سئوگىلىم.

وجاهتى بۇلنده دۆشودو گۆل جمال پاي سنە،
 ياراتديغيندا تاپمادى طبيعت اۆزگە ناي سنە،
 ناي اولمادى تۆتوشدوران زماندا حتا آى سنە،
 اولوب يقين طبيعته كى، يۇخ نظير داي سنە،
 اۆدوزمايبيدى پس كۆنول سنى سئچنده سئوگىلىم.

جمالين اۆستە آيلشيب حيا ترى نارين - نارين،
 باخان دئير بس آيلشيدى شبنم، اۆستونه نارين،
 نهالينى بشجرميشم سيريشك ايلن گۆزل يارين،
 مؤغايث اول كى، درمه سين رقيب او باغچانين يارين،
 كۆزتله گۆز تۆخونماسين گئديب گلنده سئوگىلىم.

نه وارسا ایختیاریمی ازلده وئرمیشم یارا، چکیب دل- نزاریمی کمند- زؤلف ایلن دارا،
 آتییدی کیپریک اوخلارین وؤرؤبدو سینهمه یارا، اسیر اولان محبته گرک نیگارہ یالوارا،
 دایانمیشام تا واردی جان بؤ جیسم وتنده سئوگیلیم.

انیدیدی کؤنلومو دلی اؤزون ساچین، شیرین سؤزون، باخاندا قیقاچی یاخیب وجودومو خوئمار گؤزون،
 مؤفَسیر ایسته مز او آی جمالہ، آیه سنن اؤزون، کمال اهللی مطلبین تز آنلار آیریسین- دؤزون،
 اولور خجیل چمنده گؤل سنی گؤرنده سئوگیلیم.

جان ایسته، چؤن وؤرولموشام گؤزل او قذ و قامته، متاع- حؤسنه مؤشتری اولان باخارمی قیمته؟
 او قدر حؤسن سنده وار، نیاز یؤخدو زیتته، دلیل و بؤرهان ایسته مز خوئدا وئرن وجاهته،
 او الدن ال گؤتورمرم مگر اولنده سئوگیلیم.

ایلاهی رحم قیل منه اذالجمال سیرت،^۳ عینایت اثت، پناه وئر اذالبحار سَجرت،^۴
 گرکسه سندن ایسترم بؤ طؤرفه شعریمه صیلت، کرم سنیندیر «انزابا» نصیب اولوب بؤ مؤوهیبت،
 بقا سنین، فنا سنین نه واردی منده سئوگیلیم.

غلامرضا انزابی پور - انزاب

تهران ۸۰/۱۰/۱۲

ایضاحلار:

۱- اسین: نسیم

۲- اؤشتویون ناری: اؤشتویون یئر آدیدیر.

۳و۴- التکویر سؤره سی، ۳ و ۶- جی آیه لر «داغلار یتردن قؤبوب محو اولاندا و دنیزلر قورویاندا»
 (قیامت گؤنونه ایشاره دیر).

موغامات (ح. م. ساوالان)

عیرفانه گئدن خوش سسه چاووئشدی موغامات،
 هم جنت هواسیله اوچان قوئشدی موغامات،
 چوخ آسکی زامانندان بیزه قالمیشدی موغامات،
 ای دیل، منه هر موسیقیدن خوشدی موغامات،
 قلییمده مودام دالغالانیب، جوشدی موغامات.

گوردونسه موغام اوڭلودور، آیری اوڭدا یانما،
 عشقیله موغام بیر دوغولوبدور، ایکی سانما،
 عشق اولماسا، اینسان یاشاییر دئرلر اینانما،
 عالمده گوزل موسیقی چوخدورسا دا، آما،
 شک ائيله، هر موسیقیدن باشدی موغامات.

عادت بودور هر یولداشی - یولداشلا تانیرلار،
 عشقیله موغام یاشلیلیغین یاشلا تانیرلار،
 اینسانلاری عقليله، بیلک - باشلا تانیرلار،
 چوخ یاخشسی مثل وار، اوزوگو قاشلا تانیرلار،
 فیکیر ائيله، قیزیل بیر اوزوگه قاشدی موغامات.

هر موسیقی شوق ایچره موغام پایه سسی واردیر،
 آغلارسا کامان، بیل کی، «سه گاه» مایه سسی واردیر،
 قورآن اوخو، گور داوودا خوش آیه سسی واردیر،
 «شور» ایچره «ویلایت» وار، علی (ع) سایه سسی واردیر،
 «راست» ایله «حوسینی» بئله «دیلکش» دی موغامات.

«ماهور» - دا «عشیران» اوخو سس «گولزار» - ا گئتسین،
 آچسین اوز عشیره، ساوالان، «گولبار» - ا گئتسین،
 قوزما، داها بسدیر، سئله دوشسون، «سارا» گئتسین،
 غم ائیلمه، دونیانی دولانسین، هارا گئتسین،
 عومرون بویو حاجی سنه یولداشدی موغامات.

سالام. انلكەمىزىن تۈركلەرى مدنى
اينكىشافى يۈلۈندا بىر داھى تايىسىز اوغورلوق
باجارىغى آلدە اتتىدى. تانرىيا شۆكۈرلر اولسون
و تۈرك ائل- اولوسونا مۆبارك كى، آيدىن
كلە جگى نىن تمل داشىنى قۇيدو. بۇ آمال
كعبەمىزىن حجرالاسودى ايدى.

شوگىلى باشقان!

سيز هر كىمسەدن پىرك بىليرسىنيز كى،
آدى باتمىش پهلوى سۆلالەسى ياردىمىلە
بىجىرىلن و يايىلان ايسدىمىك خاستالىقلار
فضاسىندا زنگىن كۆلتوروموز و اىلك نۆويه دە
دېلىمىز ايفلىجە اوغىرادى و آل- آياقدان
دۆشودۇ؛ بىز، قاشقايلار دىئىمى ايلە، قولوخوب
لحملشمىش ايدىك كى، تارىخ ىنىدىن
واراقلاندى. تۇختانىش فۆرستىندە ىنگىدىن بىر
جۇجوق كىمى آياقلاشماغا جان آتدىق. ىنگى
دۇرومدا جان آتماقلا يانى سىرا چتىنلىكلرلە
اۆزلىشىدىك، ىنى ىتمەلر ايلە آتا- بابالار
آراسىندا كۆلتورل اىلگى و باغلانتىلار كسىلدى.
تحقىر اولونوموش بىر نسىل اۆزلۈگونە نە تهر
ياناشار؟ انلە بىخلىر كى، بۇ يازى
مۇضوعىسوندان ايراقىدىر. آيدىنلاريمىز
باشلاياركن، ناسىل باشلاماق، نە ساياق يازماق،
داوامجىل و سۆركلى يازماق، بۇيوك چتىنلىكلر
تمى و تملى اولدو. بۇ دۇرومدا قۇرخاقلار
اىلك باشدا و اۆزونىدە جسارت كۆرمە ىنلر

بىر قاشقاىلى وطنداشيمىزىن اۆرتوقرافى
سمىنارى حاقىندا دۆكتور هىتتە يازدىغى
مكتۇب

درەشۈرلۈ مەرشىد رەنما

اولو تانرى نىن آدىيلا،

تۈرك دىلىمىزىن اۆرتوقرافى سمىنارى نىن
باشقانى، كۆركملى ددە قۇرقودوموز، دۆكتور
هىتت جىنابلارى!

کیتابی نین بۇراخیلیشی چاغلار، تۈرەنن تاسۋۇفلو کۆلتۈرل حال و ھاوا او چاغدان بری بئترگی اورتوقرافی بوشلۇغو وار گۆجۈیلە اۈزلوگۆنسۈ بللیتیدیردی. الحمدلله بسۇ گۆن جۈربە جۈر آتدیملاردان دتیرلی تجربەلەر ایستیتاج اولدو. آیریقیسی آتدیملار، قۇتسال بیغینچاقلار و سمینارلار سۇنوجو اولاراق، آنا آتدیم گۆروکوندە اولوسوموز و اورتاق تۆرک مدنیتیمیز یولوندا و اوغروندا گۆتورولسدو و گۆتورولمکده دیر. الحق نه تک سنوگیلی دیلیمیزین اینکیشاف یولوندا، بلکی ده آسکی مدنیتیمیز سۆرەسینده ده بیر دۇنوش نۇقتاسی یاراندى. دۆنکی قۇلوخموش (قۇلوقموش) جۇجوق بۇ گۆن آرخایین آتدیمی سۇنوجوسونا گۆره اورایا چاتدی کی، دلی قانلی آدینی آلدی. تۆرک آنا- بابا اوچاغی نین طنطنهلی عنعنەسینە گۆره ائلدن ساری دده قۇرقودوموزو اویەرک بئلهسینە آن یاراشیقلى و آن گۆزل آد وئردی: تۆرک دیلی. و شنلیک شیرینلیگی قۇیدو. سۈیلەدیک- بۇیلادیق. بسۇ آد دۆرد بۇجاغا دا یاییلدی. دۇستلاری سئویندیردی، دۇشمەنلری شاشیرتدی. ائشیدن قاشقایلار (گۆنئی تۆرکلر) اۈزبیکلر دتیرکن: «جان و دیلگە» ذۇوق ائتدیلر.

سئوگیلی دده قۇرقودوموزا

قاشقایلار بۇیوک قارداشی آذربایجانلیلار و تۆرکمنلر اوئی- سسلرینە حۇرمەت

یاری یوللاردا و دۇنگەلردە دۇندولر. یئنیدن تزه آياقلاشان اوشاق تک سۆزونمەلر و دیزیم- دیزیم گئتمەلریمیز، گئدە- گئدە آتدیم آتماقلارا یۇنلدى. ائله او قدرکی، الدن تۇتانلار آز ایدى، اوگئیلر کیمی باشیمیز اۆستە الی اۈزۈنلار چۇخدو. ییخیلدىق، قۇوزاندیق، ییخیلدىق، قۇوزاندیق؛ یتیم- یتیملر آياق آچدیلار. دئدیگیم کیمی بۇ یولدا اولئلریمیز، باتانلاریمیز و سۇنرالار دۇنلریمیز دە اولدو. یولا دۆشدوک، او چشورەدە، او شرایطدە بۇ باجاریق بیر بۇیوک نایبلیت، بلکی ده آماج ایدى.

دۆکتور هیت جنابی!

کیمسە یە اۈرتولسو دئیبیل کی، بۇ یولدا وارلیق درگیسی و آن باشدا سیز و قلمداشلارینیز اۈنملی اۈرتالیق و محوریت ایفا اتمیش سینیز. ساتاشما دئیبیل کی، چاغیمیزین دده قۇرقود اۈنو ایله تانیمیش سینیز.

حۇرمەتلى دۆکتورا

بیلدیگینیز تک، ایللر ایدى کی، بیر بۇیوک اۈیوشمازلیق آنا دیلیمیزی هدەلەمکده ایدى، او دا آياقلاشماغیمیزدان سۇنرا نه تهر آددیملاماق ایدى - قارغانین آدلیم یتیشمگی. یاخشى یادیمدادیر، بۇیوک بیلجیمیز بهزاد بهزادی نین دتیرلی آذربایجانجا- فارسجا لۇغت

قايىلىدىلار و جۇغرافىيى آرالىق- اۇزاقلىقلار بۇ حۇرمەت باغلانتىلارنا جىلدى مانع اولاي بىلىمىز. ئاسۆقلر اولسون كى، من باجارا بىلمەدېم، بۇ اىستىكلى اوتوروملاردا حۆصۇر تايىب، وئرىملى مۇباحىشلردن پايلاشام. آنجاق آلینان قىرارلارا گۆره يازى قايىدلاريمىزدا كى دنىششيكلىكلر آيدىنچاسىنا بللىدىر، سىسلر نتيجهسى اولاراق آلنىمىشلار؛ بۇ گلىشمە اوز نۆوبەسىندە فخر يثرىدىر. منجه اىلك نۆوبەدە قضيه يه علمى گۆز ايله باخمالى و اۇزاقلارى گۆرمەلى بىك و سۆنرا هامىمىز هر جور تعصۇبدن ايراق قىرارلارا حۇرمەت گۆزىلە باخمالى، اساس مشق و اولغو گۆتورمەلى و نهايت مۇدافيعە اتمەلى بىك.

قاشقايىلاردان سارى بىر اۆنرگەم وار: بۇ كى، قۇرولتاي ياخين گلەجكدە سۆركلى كىچىرىمىندە قىرارلارین جىلدى قارشىلايشى و تىتىتى اىچىن عملى آندىملار حياتا كۆچورمەلى و بۆلگەسل زمىنەسل ياراتماليدير. بۇ ايش اۇزلىكلە قاشقايىلار و قىراق- بۇجاقلاردا قالان باشقا تۆركلر اىچىندە اىلك اۆنمىدىر؛ طبعاً اۇشاق باغچىلارى، مکتىبلر و س. - دن باشلانمالي. بۇ يۆنتىم مۇوازاتىيلا قۇنشو تۆرك ائلكەلرىن اۆىرنىچىلرە وئرىلن بۇرس اىمكانىنىدان يىىرگ پايلاشماغا سىزىن مۆتشىخىس وارلىغىنىز بۇيوك آراچىلىقچى اولاي بىلر.

قەرىمان مۆەلىم!

سۇندا اىجازا اىستىرم كى، ائلىم طرفىندن بىر داها سىزدن و سىمىنارىن رداكتسۇرو- مۆهندىس رفر، علمى ھىياتىنىن تىك- تىك عۆصۇلرىنە، اۇزلىكلە عزىزدۇستوم محمۇد رضا ھىت جنابلارى، ائلەجە دە مۆشاوير ھىياتى و اىشتراكچىلاردان مۆتشىگر اولسوب و آيسدىن گلەجگىمىزىن بىزى گۆزلەمگىنى مۆشولوق وئرم.

۸۰/۱۱/۱۷ - شەھرىزا

مكتوب يازىچىنىن يازدىغى كىمى،

قاشقاي شىوہسىندە تقدىم اندىلمىشىدىر. ■

گۆركملى ھالىم!

فۆرستدن پايلانىب عزىز دىلداشلارلا چاندىرماق اىستردىم كى، قاشقاي بازارلارى بىرلىشك يازى اۆسلوبونا- وارلىق شىوہسىنە چۆخدان باش اىمىشلىر؛ اۆ جۆملەدن بۇيوك مۆەلىملىرىم، يۇرت سۆز اۆستادلارىم اسدالله مردانى و محمۇد نادرى جنابلارى ائىرلىرىنى و اقتىيلا بۇ اساسدا يايىمىشلار. كىكىن دئىه بىلرم كى، قاشقايىلار گلەجكدە كى ائىرلىرىنى يىنگى قىرارلار اۆزرە اىزلە يەجكلر.

شۇگىلى باشقاندا

محمد حسین شهریارین شعرینده فلسفه

فلسفه شرقده دؤغولوب، آياق آچیب،
لاکین آدی غربده قویولوب، اؤزادا بؤیا- باشا
چاتیب. فلسفه، حکمت شرقده داها چؤخ
اؤیرنیلیر. شرقده یتیشن ائله بیر مۆتفکیر، ائله
بیر سؤز اؤستاسی تاپیلماز کی، اؤز
یارادیجیلیغیندا فلسفه دن، حکمتدن یان
کئچمیش اولسون. بؤزادا فلسفه، حکمت داها
چؤخ شرقده شعریت دیلینده ایشله دیلمیشدیر.
شرقین مشهور سؤز اؤستالاری
فیردؤوسی، نظامی، فیضولی آیریجا فلسفی
اثرلر یازماسالار دا، اؤنلارین هر میصراعسی
حکمتدن، فلسفه دن یؤغرولموشدور. حاقیندا
صوحت آجدیغیمیز، موعاصیر شرقین بؤیوک
سؤز اؤستالاریندان اولان محمد حسین
شهریارین دیلی ایله دنسک، شعر حکمتین،
فلسفه نین بزرکلی دؤنودور. حکمتین اؤز
شاعیرلیک اهمیتی نین ماهیتی اولماسینی شهریار
پوئتییک دیلده بئله ایفاده اتمیشدیر:

حکمت بؤ دؤنیانین وجودوندا قان،
حکمت بؤ دؤنیادا ابدی قالان،
حکمت ماهیتدیر، حکمت اساسدیر،
شعر بیر تلاطم، بیر احتیراصدیر.

دوچنت دوکتور ی. ح. حؤسینوف.

ناخجیوان اوتیورسیتەسی

کۆچورن: ح. م. ساوالان

شهریارین اثرلرینه نظر سالارکن اؤنون
بۆتون یارادیجیلیغیندان واحید بیر خط کیمی

سئیرانت، قارشینداکی جان سیرداشیندیر،
ایساندیر، دئمەلی قان قارداشیندیر.

شاعیرین فیکرینجه طبیعت اینسانی
کایناتا بخش اندرکن اونا غئیرت، اینصاف،
مۆرووت وئرمیشدیر کی، قان تۆکمەسین،
عکسینە بیخیلان کسین قولوندان توتسون.

طبیعت، او بویوک آغ ساچلی آتا،

بیزی بخش اندندە بو کایناتا،

جان وئردی، قان وئردی، غئیرت وئردی اون،

بیزه اینصاف وئردی، مۆرووت وئردی اون.

بیزه آل وئردی کی، ایمدادا چاتاق،

بیخیلان بیر کسین قولوندان توتاق.

شهریارا گۆره طبیعت هامینی عئین
یارادیب، هامیا عئین گۆزلە باخیب، هامی نین
مایاسی عئین تۇرپاقداندیر. سوؤ، هاواسی
بیردیر. بۇنا گۆره دە اینسانلارین هامیسی
سیرداش و قارداش اولمالیدیرلار. شاعیر راکتله،
تانکلا، تۇپلا، تۇفنگله دۇنیانی بۇلوب، مین
یتردن حاصارلایانلاری پۇنتیک مۆدریکلیکلە
مذمت ائتمیش، و اینسانین تۇسباغا کیمی اۆز
قینیندا یاشاماسینی غئیر- مۆمکون سایمیشدیر.
یئر اۆزونون دۆرۆ و اشرفی اولان اینسانین
وطنی بۆتون یئر کۆره سیدیر. بۇنا گۆره دە

کئچن خالق فلسفه سی نین حکمتینی آیدین
گۆرمک اولار. بۇ فلسفه خالقین تاریخده
یاشاندیغی فلسفه نین، خالق حکمتی نین پۇنتیک
ایفاده سیدیر.

محمدحسین شهریار بۇ و یا دیگر
فلسفی جریانا منسوب فیلسوف آدلاندیرماق
اولماز، او خالق فیلسوفودور. اینسانلارین ایچ
دۇنیاسی نین بیلجیسی اولان، اینسانلارین
رؤحونا حاکیم اولماغی باجاران بیر مۆدریکدیر.
شهریار دۇنیادا اینسانین یئر و رۆلونون
اۆزونه مخصوصلوقلا گۆزل و اینجه اۆسۆلدا
ایفاده ائتمگی باجاران بیر حکیمدیر. شاعیرین
تصویر ائتدیگی اینسان بشری شخصیتدیر، بیر
خالقین، بیر میلتین نۆمایندەسی دئیل، یئر
سیاره سی نین اۆلادیدیر.

شهریارین «حاقین سسی» پۇنماسی
باشدان- باشا اینسان ماهیتینه و اینسان
مۇناسیبتلری پرؤبلمینه حصر اولموشدور. او،
بۆتون اینسانلارین کۆکونون بیر اولماسینی،
ایستەسەلر دە، ایستەسەلر دە اینسانلارین بیر-
بیرینه باغلی اولدوغونو گۆسترمیش و بۇنا
گۆره دە آیريجا بیر اینسانین اولدورولمەسینی
بشر آغاجینا چالینان بالتا حساب ائتمیشدیر. هر
بیر قان تۆکنە تۆکدوگو قانین قارداشی نین،
آتاسی نین قانی اولدوغونو خاطرلایمیشدیر.

سن آی قیلینچ چکیب ناهاق قان تۆکن،

کیمه قالدیریرسان او قیلینچی سن؟

بۆتون سرحدلر سېلىنمەلى، ارضين بۆتولويو بېلىنمەلېدېر.

اينسان يئر اۆزونون دۆردانه سېدېر،
اينسانين وطنى يئر كۆره سېدېر،
يالانچى سرحدلر سېلىنسين گرگ،
ارضين بۆتولويو بېلىنسين گرگ.

شھريارين فيكرينجه اينسان خيلقتى نين
أزلى سادە اولموشدور. ايكى تيره ليك، قان-
قادا سۆنرادان مئيدانا گلْميشدېر. بۇ ايشلر
شيطان و ايبليس خيصلتلى، سۆزلرى ايپك،
ديشلىرى بېچاق اولان اينسانلارين عمللريندن
دوغموشدور.

بېگانه ليك ايسه بۇ جور عمللرين
چوخايب ريشه نلمه سېنه شرايط ياراتميشدېر.
اۇ بېگانه اداملارى قۇرو، جانسيز كۆتوگه
بنتميش، بۇز اۆركلرين سۇسماسيني، اينسان
كۆنلونه ايشيق سالمايان گۆزلرين كۆز
اولماسيني آرزولاميشدېر.

سۇسسون اۇ اۆرك كى، بۇزدان سۇيوقدور،
اۆزولسون اۇ قول كى، ياردېمى يۇخدور.
كۆز اولسون اۇ گۆز كى، آلۇولانمايا،
بېر اينسان كۆنلونه ايشيق سالمايا.

اينسان دردلرینه بېگانه اينسان،
قۇزو بېر كۆتوكدور باشدان- بېنادان.

اينسانليغين دۆچار اولدوغو بلالارين
سېينى شھريار گۆزو دارليقدا، وار- دۆولت
حريصليگينده، شۆهرت پرستليكده گۆروردو.
بېر فيلوسوف دۇيومو ايله ياشادىغيميز دۇنيانى
باشدان- باشا خزينه حساب ائىدن شاعير
گۆستىردى كى، اينسانلار حلال زحمته
قاتلاشسالار، آمن- آمانلىق ياراتسالار، بۇ
خزينه دن هر كسه قدرينجه چاتار. بۇنون
گرچك اولماسى اۆچون بۆتون اينسانلارين
كۆنوللو بېرليگى و بېرگه سعى لازيمدېر.
بۆتون بۇنلارا ايسه يئر اۆزونون بۆتون
اينسانلارى نين حقيقى آزادلىغى سايه سېنده
ناييل اولماق مۆمكوندور. آزادلىق اولمادان
كۆنوللو بېرليك، قىلبرين، اۆركلرين بېرليگى
مۆمكون دئيلىدېر.

آزادلىق دئيريك آزادلىق هله،
حياتدا بيزيم اۆچون بېرىنجى ديلده،
بېرلشسه جهاندا ميلياردا اۆرهكلر
بۆتون آرزولارا يىتتېش بىر.

شھريارين فيكرينجه آرزولادىغى بۇ
بېرليگه ناييل اولان اينسانلار يئر كۆره سى
قفسينده قاپيلىب قالماز، كاييناتا دۇغرو
پروازلانار و كاييناتى فتح ائدر.

شهریار فلسفه سینده حکمت، سۆزه محبت سۆنسوزدور. او، سۆزون، حکمتین قودرتینی بۆتون قودرلردن اۆستون حساب ائدیر. او، سۆزون حکمتی نین اینسان حیاتیندا عوض ائدیلمز یثرینی اۆز پۈتتیکاسیندا بۈیوک اؤستادلیقلا ترنۆم ائده بیلمیشدیر. اونون «شعر و حکمت» پۈنماسی بۆتونلوکله بۈ ایدنا یا حصر اولونموشدور. شاعیره گۆره سۆز یۆلسوزو یؤلا کتیرر، دردلره درمان اولار. اینسان مۆقتیدیر، سۆز ایسه ابدی قالاندیر. معنلار، حکمتلر ایللرین اۆستو ایله اۆچوب نسیلدن- نسیله کئچر، تۆتولموش گۆزلری آچار، اینسانلارین یادداشین، غییرتینی اویادار.

توتولموش گۆزلری آچا بیلن سۆز،
ایللرین اۆستوندن اوچا بیلن سۆز
یاخشینی یاشادیب، پیسی یاندیران،
ناموسو، غییرتی قانادلاندیران.
یاتمیشی اویادان قودرتلی بیر سۆز،
اولونو دیریلدن شفقتلی بیر سۆز

شهریارین فیکرینجه سۆز یۈمروغو داشا دۆندرر، اۆرکلرده قهرمانلیق یارادار، اینسانلاری وطن اوغروندا دۆیوشه آپارار. سۆزۈ بۈ قدر قودرتلی بیلن شاعیر اینسانلاری و بشریتی ساختا، بالانچی سۆزلردن قۇروماغی تۈوصیه ائتمیشدیر، ساختا، یالان سۆزلره قارشى

اینسان مۆناسیبتلری پروبلمی نین حللینده شهریار یاخشیلیق و اینسانلیغی آن واجیب شرط حساب ائدیردی. یاخشیلیق اینسانلارین آلیندن آلینارسا، اولارین یامان گۆنلری باشلا یار. شهریار «حیدر بابا یا سلام» شعرینده بۈ فیکرینی بئله ایفاده ائدیر:

حیدر بابا، گۈیلر بۆتون دواماندى،
گۆنلریمیز بیر- بیریندن یاماندى،
بیر- بیر یزدن آیریلما یین، آماندى،
یاخشیلیغی الیمیزدن آلیلار،
یاخشى بیزی یامان گۆنه سالیلار.

شهریار یاخشیلیغا نسیلدن- نسیله کئچیب یاشایان معنوی ثروت کیمی باخمیشدیر. شاعیر خالقینا، بشریته، بۆتون اینسانلارا تۈوصیه ائدیردی کی، یننلیک یارادارکن، یننی جمعیت قۇرارکن کۆهنه ده اولان یاخشى جهتلری ایتیرمه سینلر، قۇروبوپ ساخلا سینلار.
اونون «ایمان ایله گئتدی» شعرى بۈ جهتن کاراکتریکدیر:

سیلۈ دایر اولالی، هر نه دیرمان ییغیشیلدی،
آما خالیص- تمیز اولتار دا دیرماتیله گئتدی.

اینکیشفایندا اولدوغونو، یارادیب واختی
چاتدیقا محو اتدیگینی اؤزونه مخصوص
پوئتیك فلسفی دیله اساسلاندير ميشدير.

اونون دونيانين ماهيتيني آچيقلايان دونيايا
خيطاباً يازديغي شعرلريندن بيرى اولان «يالان
دونيا» شعرينده دنييلير:

چاتيپ سندن كوچن كنجدي،
آجل جامين ايچن كنجدي،
اولان اولدو، كنجن - كنجدي،
نه ايستردين، اولان دونيا.

شهر يارين پوئتيكاسى خالقين حيات
فلسفهسى نين ساده خالق ديلينده يوكسك
بديعى ايفادهسى اولدوغوندان بوتون
اينسانلارين اوزگينه ياتير، اينسانلار دوردوقجا
اوزكلرده ياشاياجاقدير.

قايناقلار: محمدحسين شهر يار، توركى
ديوانى، باكي ۱۹۹۳، محمدحسين شهر يار
«يالان دونيا» آذربايجان انسيكلوپدياسى

نشر ياتي، باكي ۱۹۹۳

چيخماغي، سوز اوستالارى نين، حق
طرفدارلارى نين موقدس بوزجو حساب
اتميشدير.

من اوندا سييرديم اوز قيلنجيمي،
مسلک قيلنجيمي، سوز قيلنجيمي!
يتر ساختا سوزلر، يالانچى سوزلر!
عومرو اوغورلايان يالانچى سوزلر.

شهر يار سوز حكمتيني تفكوزون
اينجيسى سايميش، اونون باشلانغيجى و
ايتيهاسى حساب اتميشدير. نه ايللرجه ياغان
ياغيش، قار، نه ده هئيتلى توفانلار سوز
حكمتيني سولدورا بيلمز.

شعر، بو دونيانين دوقو، سئوينجى،
حكمت، تفكوزون تاپديغى اينجى،
باشلانغيج دا اودور، ايتها دا اون،
شعرسه حكمتين بركلى دونو.

شهر يار ديالكتيك تفكوره ماليك اولان بير
مؤتفكير كيمي اوز اثرينده حياتين گنديشى
ديالكتيكاسيني يترلى - يترينده عكس ائتديره
بيلميشدير. اون دونيانين موعين قطعى قانونلار
اساسيندا هئچ كسه باخمادان اوز ديشمه و

كندىندە، طبيعتىن صاف قۇيىنۇندا كىچىرىن
 سىلىمان رحىمۇف ۱۹۱۲-۱۹۱۷- جى
 ايللردە قۇبادىلدا حسن بېك آدىلى مۇعلىمىن
 مۇدىر اولدوغۇ مەكتىبەدە اۇخوموش، سۇنرا،
 دۇورون كىشمكىشلى حادىشەلرى اۇنا
 تحىصلىنى داوام اتتىدىر مگە اىمكان وئرمەسە
 دە، زمانەننن اىستى- سۇيۇغۇندا بركى يىب
 بۇيا- باشا چاتمىش، بۇيوك حىيات مەكتىبى
 كىچمىشىدىر. ۱۹۱۷-۱۹۲۰- جى ايللردە
 ارمنى قۇلدورلارىننن تۇرتىدىگى مېلى
 قىرغىن اۇنون عايىلەسىندىن دە يان
 كىچمەمىش، آناسى گۆل صاباخ و باجىسى
 سىرىە بۇ فېتنەكارلىغىن قۇربانى اولموشدور.

۱۹۲۱- جى ايلدە شۇشادا پداقۇزى
 كۇرسو بىتىرن س. رحىمۇف بىر مۇدەت
 اۇيرتمىلىك اتتمىش، ۲۴-۱۹۲۳- جۇ
 ايللردە لاچىن رايۇنونون ھوجاز كىند
 مەكتىبىننن مۇدىرى، ۱۹۲۷- جى ايلدە
 قۇتورلو دايبىرە ساوتىننن صدرى
 اولموشدور. لاکىن ائلە بۇ واختدا مېلىتچى
 ضىالى كىمى قۇرخونج دۇولت تشكىلات
 كۇمىتەسى اۇرقانلارىننن نظارتىننە
 دۇشموشدور. ۱۹۲۸- جى ايلدىن باكى
 دۇولت اۇنيورسىتېتىندە تحىصىل آلمىش و

خالق يازىچىسى سىلىمان

رحىمۇف

سىلىمان رحىمۇفون آنادان اولماسى نىن ۱۰۰
 اىللىگى مۇناسىتى ايله

پروفىسور ياووز آخوتدلو- ناخجىوان

كۇچورن: مصطفى قلى زاده- تبريز

(مقالە قىسادىلاراق كۇچورولموشدور.)

بۇ ايل زمانەمىزىن بۇيوك سۇز
 اۇستاسى، قۇدرتلى ناشىر و گۇركملى
 اىجتىماعى خادىم سىلىمان رحىمۇفون
 آنادان اولماسى نىن ۱۰۰ ايللىگى اولكەمىزدە
 گىنىش قىد اندىلىر. سىلىمان حسين اوغلو
 رحىمۇف ۱۹۰۰- جۇ ايل نۇوروز بايرامى
 گۇنوندە، مارتىن ۲۲- سىندە قۇبادلى
 رايۇنونون فۇسۇنكار «آيىن» كندىندە آنادان
 اولموشدور. اۇشاقلىق و گىنجلىگىنى

عائىلەسىنى دولاندىرماق اۆچون ايشلەمەك
مجبۇرىيەتتە قالمىشىدۇر. ۱۹۳۱- جى ايلده
اۋنىۋورسىتتى بىتىرن س. رحىموف واختى
ايلە اۋخودوغو شۇشا پداقۇزى مەكتىپىنە
دېرىكتۇر تەيىن ئاندىلىر. آز سۇنرا لاجىن،
شاھبۇز و شرۇر رايۇنلارنىدا رەھبەر
ۋەزىپەسىندە چاللىشىر. بۇ ايللەر گلەجەك
يازىچى نىن حىيات مۇشاھىدەلرىنى
گىنىشلىندىرسە دە، راحات باشا چاتمادى.
اۋن ايلدن آرتىق دۆۋلەت تەشكىلات
كۆمىتەسى (د-ت-ك) نىن نەزەرتىندە
اۋلان س. رحىموف ۱۹۳۷- جى ايلده
شرۇردا رەھبەر ۋەزىپەسىندە ايشلەرنى
ئاندىلىر و باقىيا آپارلىر. آرتىق رحىملى و
رحىم زادە سۆزى آدلى قۇلوقلار
شىشمىشىدى. لاکىن مۇحكەم ايرادەلى
سلىمان رحىموف ايشكەنچەلرە باخمايلاق
اۋنا قارشى ايرلى سۆرۈلموش ايتىھاملارى
ردە ئاندىر. ھىچ كسىن حاقىندا يالان ايفادە
ۋەترمىر و گۇناھسىز اولدوغونو قەتئىتە
ايدىعا ئاندىر. بىر ايللىك آغىر عذاب-
اذىتدن سۇنرا اۋنو آزاد ئاندىرلر. بۇندان
سۇنرا باقىدا ياشايان س. رحىموف
مۇختىلف يۇكسەك ۋەزىپەلردە چاللىشسا دا،
يىنە دە تەقەبىلردن ياخا قۇرتارا بىلمىر.

اۋزونون يازدىغىنا گۇرە ۱۹۵۵- جى ايلە
قدر بۇ پروسس داۋام ائتمىش، اۋنا قارشى
۸ دىفە د-ت-ك (دۆۋلەت تەشكىلات
كۆمىتەسىندە) اىستىنطاق ايشى آچىلمىشىدۇر.
سلىمان رحىموف اۋتونۇنوجو ايللر
سۇنلارنىدان اعتىباراً بىدىعى يارادىچىلىقلا
مشغۇل اولموشدۇر. ۱۹۲۰- جى ايللر
سۇنلارنىدان چۇخدان اۋنو دۆشۈندۈرن
رۇمان اۋزرىندە ايشلەمگە باشلايىر. ۱۹۳۱-
جى ايلده مەھمەدسەيد اۋردوبادى نىن
رداكتۇرلۇغو ايلە ۱۱۸ صحىفەلىك «شامۇ»
رۇمانى چاپ اولتونور. ادىب دىفەلرە قەيىد
ائتمىشىدۇر كى، بىر آن بۇ كىتابىن
مەزمۇنۇندان آيرىلا بىلمەمىشىدۇر. اۋ، عۇمرو
بۇيو بۇ اثر اۋزرىندە يارادىچىلىق ايشىنى
داۋام ائتىدىمىش، اۋنا يىنى صحىفەلر، يىنى
فەيىللر يازمىش، يىنى اپىزۋەدلارنى علاوه
ائتمىش، حىياتى داھا دىرىندىن، داھا گىنىش،
داھا احاطەلى عەكس ائتىدىمگە چاللىشمىش،
بىر سۆزلە بۇ رۇمانلا، اۋنون قەرمانلارنى
ايلە، بۇ قەرمانلارنىن طالعى ايلە
ياشامىشىدۇر.

بىلەلىكلە ۵ جىلدلىك مۇنۇمتال،
مۇختەشم «شامۇ» ايلەك آذربايجان
اېنپۇياسى (بۇيۇك حماسى رۇمان)

راستلاشیر، لاکین بیر آن دا اؤز شرف و لیاقتینی ایتمیرمیر. وطنه، تۇرپاغا مۆحبت، خالقینا صداقت اونون حیات ایده‌آلی دیر.

قۇدرتلی ادیبین *آینالی پۇستی* و *اۆچ جیلدلیک قافقاز قارتالی* رۇمانی بۇتون قافقازدا بۇیوک عکس- صدا دۇغوران، پتربۇرق سارایلارینی تیتردن خالق قهرمانی *قاجاق نبی*، اونون دۇیوش و مۇباریزه دۇستلاری، خوصوصاً «قافقاز قارتالی» آدی ایله شۇهرت قازانمیش وفالی عۇمور- گۇن یۇلداشی *هجره حصر* اولونموشدور.

آذربایجان طبیعتی نین اعجازکار گۇزلیکلرینه وۇرغونلوق *حیسّری آغ بۇلاق داغلاریندا* آدلی اثرینده، مۆحاریبه دهشتلرینه گۇجلو اعتیراض دۇیغولاری *مدیلیون، قارداش قبری*، *تورپاغین سسی* - نده، *آنا و قادینا حۇرمت* *حیسّری آنا آیده‌سی* - نده گئنیش ایپک (حماسی) وؤسعتله قلمه آلنیمیشدیر.

س. رحیموف هم ده ادیباتیمیزین قیزیل فۇندونا داخیل اولموش *ساجلی*، *آنا و اۇغول*، *آرزو*، *ماهتابان* و ساییره ایری *حجملی* اثرلرین، اونلارلا حکایه نین،

یارانمیشدیر. عصریمیزین اولگریندن باشلاپ اراق خالقیمیزین آغیر حیاتی، معشیتی، ایجتیماعی برابرلیک و بۇنا قارشى مۇباریزه «شامو» رۇمانی نین اساس ایدیاسینی تشکیل ائدیر. مۇکیف بۇیوک اؤستادلیقلا جمعی ۳۰ ائودن عیبارت اولان کیچیک شهلی کندینی بۇتون آذربایجان کندلری نین تیمالی کیمی عومومیلشدیرمگه مۇقق اولموشدور. درین مۇشاهیده، خالق حیاتی نین اینجه لیکلرینه قدر نؤفوذ ائتمک، چۇخ شاخه لی سؤزّت قورماق، بیر- بیرینه بنزهمه یین اونلارلا جانلی اینسان کارکترلری یاراتماق، چئشیدلی حیات حادیه لرینی بیر خطده بیرلشدیرمک، حادیه لری معنالاندیرماق ایستعدادی، دیلیمیزین زنگین ایمکانلاریندان ایستیفاده ائتمک، میلی حیسلری قاباریق نظره چارپدیرماق مهارتی بۇ اثرین گئنیش شۇهرت قازانماسی نین باشلیجا شرطلریدیر.

سلیمان رحیموف «شامو» ایله یاناشی اثرلر یازیب، اۇخوجولاری نین مۇحاکیمه سینه تقدیم ائتمیشدیر. بئله اثرلردن بیرى ده *مهمان پۇستیدیر*. گنج مهمان حیاتدا مۆرگب حادیه لرله قارشىلاشیر، مۇختلیف کارکترلی اینسانلارلا

تئقدی بوبلیسیست مقاله نین مۆکیفی کیمی ده تانینیر.

یازچی نین زنگین و چوخ جهتلی یارادیجیلیغی نین اساس مزیتلریندن بیری دوغما آذربایجانا سونسوز شوگیسیدیر. اونون یارادیجیلیغی اوزونه مخصوص اوسلوب، اورژینال خوصوصیتلر و یازی طرزى ایله باشقا صنعتکارلاردان سچیلیر.

بویوک صنعتکارلار و عالیملر شخصی کیفیتلری ایله عوموم خالق محبتی قازانیرلار. سلیمان رحیموف ایسه ویجدان لیاقتی ایله خالقین شوگیسینی اوزونه نصیب اتمیشدیر. اونون قهرمانلاریندان بیری (مهمان) دئییر: «داخیلی تمیزلیک و ویجدانی صافلیق اینسان اۆچون آن بویوک ووقاردیر».

بۇ سۆزلری اۆز مۆکیفینه داها چوخ شامیل ائتمک اولار. ۱۹۶۵- جی ایلین ایسول آی-نین ۲۷- سینده سلیمان رحیموفون حیاتیندا آغیر بیر فاجیعه باش وئردی. ۳۴ یاشیندا بویوک اوغلو شاعیر شامیل شامو واختسیز وفات ائتدی. بۇ آمانسیز اولوم داغ جوئله لی آتانی سارسیتدی. بویوک خالق یازیچیسى سلیمان رحیموف ۱۱ اۆکتیابر ۱۹۸۳- جو ایلده دونیاسینی

دیشدی. اونون اۆز الی ایله عرب الیفباسی ایله یازدیغی وصیتی ده ادیبین شخصیتینی آیدینلاشدیرماق باخیمیندان چوخ عبرت وئریجیدیر:

منیم وصیتیم

من اولنده، منی آنجاق اۆز ائویمدن گۆتورون. منیم جنازه می هئج بیر یاندا قویمایین، هئج بیر فخری یا غنیر- فخری کشیکچی دۆزلمه یین. منی هئج بیر گؤل چیچکله، موسیقی صدالاریلا یؤلا سالمایین. منیم اولوموم حاقیندا هئج بیر قزنده هئج بیر بیلدیریش وئرمه یین! منیم اؤستومده دوستلاریم سۆکوتلا دایانسینلار. منیم اؤستومده هئج بیر ماتم مراسیمی دۆزلمه یین! ... منی هئج یاندا یوخ، آنجاق و آنجاق اوغلوم شامیل شامونون شیمال طرفینده چینه اۆز شامیله طرف دفن ائدین. منیم قیبه گاهیم اوغلوم اولسون!

منیم قبریمن اؤستونده هئج بیر مرمردن، بۆرونجدان، تونجدان نیشانگاه قویمایین. قبریمن اؤستونده یالئیز بیر سال داش قویون. بۇرادا بئله یازیلین:

سلیمان حسین اوغلو رحیموف

توگد- ۲۲ مارت ۱۹۰۰- جو ایل

وفات- ...

کتاب بعد از مقدمه مؤلف در چهار فصل نوشته شده و در آخر کتاب در پنج صفحه نتیجه گیری شده است. در فصل اول بحث نظری در باره دیدگاههای مختلف در باره ملیت و قومیت، رهیافتهای مربوط به قومیت و بالاخره روشنفکران و قومیت مطرح شده است. در فصل دوم کلیاتی در باره پیشینه تاریخی آذربایجان مطرح گردیده و قسمت هایی نیز به بررسی نظرات روشنفکران آذری در باره ملیت ایرانی در دوره های رضاشاه و پهلوی دوم و جمهوری اسلامی ایران اختصاص یافته است.

در فصل سوم سیاست داخلی دولتها در زمان رضاشاه، پهلوی دوم و جمهوری اسلامی و تأثیر آن در نگرش روشنفکران آذری شرح داده شده است.

فصل چهارم به بررسی عوامل و سیاستهای خارجی در دوره های فوق الذکر و تأثیر آن بر نگرش روشنفکران آذری اختصاص یافته است. در مبحث نتیجه گیری نیز از سیاست داخلی دولتها و عوامل خارجی بعنوان دو عامل مهم در گرایش قومی روشنفکران آذری یاد شده و عوامل خارجی به عنوان مهمترین عامل مؤثر در شکل گیری قوم گرایی روشنفکران آذری ارزیابی شده است.

به نظر مؤلف سیاست داخلی دولتهای ایران از زمان روی کار آمدن رضاشاه تا کنون همانند سازی (فارس سازی) بوده که در

نقدی بر کتاب «روشنفکران آذری و هویت ملی و قومی» تألیف آقای علی مرشدی زاد

دکتر جواد هیئت

بخش اول

اخیراً کتابی تحت عنوان «روشنفکران آذری و هویت ملی و قومی» از طرف آقای علی مرشدی زاد تألیف و بوسیله نشر مرکز تهران، در ۳۹۳ صفحه و ۲۰۰۰ نسخه چاپ و انتشار یافته است. مؤلف کتاب خواسته است حوادث و جریانهای فرهنگی، اجتماعی و سیاسی هشتاد ساله اخیر را در مورد آذربایجانی ها به شیوه ای واقع گرا بنویسد و در بعضی موارد هم موقت شده و حقایق را بازگو کرده است، ولی متأسفانه به علت داشتن افکار و عقاید ملی گرای افراطی در بسیاری از موارد به خطا رفته و نتوانسته است حقایق و واقعیت ها را بی طرفانه بازگویی نماید.

من این کتاب را به دقت مطالعه کردم و حاشیه هائی بر او نوشتم و این مقاله را ضمن بازخوانی کتاب و حاشیه های خودم تهیه نمودم. امیدوارم من هم راه خطا نرفته و در نقد کتاب و بازگویی حقایق از واقع گرایی و بی طرفی خارج نشده باشم. ضمناً امید آنرا دارم که مؤلف محترم هم از خواندن مطالب مقاله تنقیدی من ناراحت نشود و شاید هم در چاپ دوم کتاب خود از آن بهره مند شود.

به عنوان ارزش‌های مشترک موجود به مردم تفهیم و تبلیغ نمایند و آنها را به حقوق فردی و گروهی خود آشنا سازند.

نویسنده از روشنفکران تجددگرا نظیر سید حسن تقی‌زاده، فروغی، محمد قزوینی، محمدعلی جمال‌زاده و همچنین از روزنامه‌های کاوه، ایرانشهر و فرنگستان نام می‌برد و معتقد است که اینها تحت تأثیر ناسیونالیسم آلمانی (نازیسم) به تبلیغ نژاد آریائی ایران و نهاد هویت ملی یعنی زبان فارسی همت گماشته و مبلغ افکار ملی آخوندزاده (م. ف. آخوندوف) و میرزا آقاخان بودند. سپس از احمد کسروی و اندیشه‌های او سخن به میان می‌آورد و از دکتر محمود افشار یزدی مدیر مجله آینده نام می‌برد و نظریات او را در باره همانند سازی (فارس سازی) آذریها شرح میدهد.

نویسنده روشنفکران چپ آذری را به دو دسته تقسیم می‌کند:

۱- گروه ارانی که در سال ۱۳۱۵ دستگیر شدند (گروه ۵۳ نفر) و بعد از اشغال ایران به دست متفقین (۱۳۲۰) آزاد شدند و حزب توده را تشکیل دادند.

۱- حزب کمونیست ایران که اکثریت اعضای آنرا آذریها تشکیل می‌دادند. نویسنده در این فصل از سید جعفر پیشه‌وری و بخشی از فعالیتهای او و از روشنفکران آذری در دوره پهلوی دوم، از حزب توده و فرقه دموکرات

دوره‌های کوتاه (ضعف دولت مرکزی به هر علت) تخفیف پیدا کرده است (صفحه ۳۹). مؤلف عوامل خارجی، سیاست دولتهای خارجی به‌ویژه دولتهای همسایه، ایدئولوژی‌هایی مانند مارکسیسم-لنینیسم، پان ترکیسم و نظایر آن را در شکل‌گیری دیدگاه‌های قومی بسیار مؤثر ارزیابی کرده است.

ایشان روشنفکران آذری را به سه دسته مارکسیست، تجددگرا (غیر مارکسیست) و ایران‌گرا تقسیم می‌کند و تعریفی نارسا و نادرست از روشنفکران قومی ارائه میدهد که شایان تأمل است:

«روشنفکران قومی بطور کلی کسانی هستند که از چارچوب سنت ملی مستقر فراتر رفته، در صدد ایجاد ارزشهای قومی جدید بر می‌آیند و به پیشبرد و تبلیغ و گاه عملی ساختن ایده‌های ساخته و پرداخته خود می‌پردازند» (صفحه ۳۲).

باید دانست که روشنفکران قومی هرگز ارزشهای قومی جدیدی نمی‌سازند تا آنها را تبلیغ و عملی کنند، بلکه با شناخت هویت قومی یعنی زبان، فرهنگ، تبار، سرزمین و مذهب سعی می‌کنند این مشترکات موجود را که اغلب بخشی از کل مشترکات و ارکان ملی یک جامعه و گاهی نیز (در مورد ملتها کشورهای تک قومی) کل آنها تشکیل می‌دهد،

از مهمترین چهره‌های ملی (ایران‌گرای) آذربایجان در حال حاضر می‌توان از دکتر جواد شیخ الاسلامی، مهندس ناصح ناطق، کاوه بیات و عنایت رضا (رشتی) نام برد.»!

۲- نویسنده سپس روشنفکران مارکسیست را شرح می‌دهد و می‌گوید: «می‌توان با اطمینان گفت که عمده‌ترین عامل در قومی شدن آذربایجان، ایدئولوژی مارکسیسم-لنینیسم و حاملان و ناقلان این ایدئولوژی در ایران یعنی روشنفکران مارکسیست بوده‌اند.» (صفحه ۱۴۰). بعد از حسین صدیق و رضا براهنی صحبت می‌کند و نوشته‌های آنها را شاهد می‌آورد.

نویسنده سپس از روشنفکران آذری ایران‌گرا، از آیت‌الله شریعتمداری و حزب خلق مسلمان و فعالیت آنها در سال ۱۳۵۸ صحبت می‌کند و بالاخره از دومین جریان شکل‌گیری روشنفکران ایران‌گرای آذری با گرایشهای قومی از دهه دوم انقلاب بحث می‌نماید و می‌گوید: «در این دوره در درون انجمنها و مجامع دانشجویی شهرستانی شب‌های شعرخوانی به زبانهای محلی (از جمله ترکی) باعث شد که خواسته‌های قومی حامیان و مدعیان جدیدی پیدا کند.» وی اضافه می‌کند: «اینها دارای گرایش مذهبی هستند و بعضاً دارای مناصبی در درون حاکمیت می‌باشند. بعنوان مثال حکیمی‌پور عضو شورای شهر تهران است و

آذربایجان و سردمداران آنها صحبت می‌کند. به نظر نویسنده حزب توده ایران که از تقی ارانی الهام می‌گرفت و بنیان خود را بر اساس نظرات و افکار وی نهاده بود، اساساً حزبی ملی بود و آذریهایی چون خلیل ملکی که در شورای مرکزی حزب توده عضویت داشتند، دارای گرایش‌های شدید میهن‌پرستانه و ناسیونالیستی بودند (صفحه ۱۲۵). وی در صفحه بعد توضیح می‌دهد که حزب توده بعد از سال ۱۳۳۹ (پلنوم هفتم) مواضعی به نفع جدائی‌طلبان اتخاذ کرد و رأی به کثیرالمه بودن و وجود ستم ملی در ایران داد (در حالی که هیچ وقت ایران نه کثیرالمه بوده و نه ستم ملی وجود داشته است)!

مؤلف روشنفکران آذری دوران جمهوری اسلامی را به گروه‌های زیر تقسیم می‌کند:

۱- گروه غیر مارکسیست با گرایشهای قومی که از جمله آنها میتوان از دکتر جواد هیبت، دکتر حمید نطقی و محمدعلی فرزانه و دکتر غلامحسین بیگدلی نام برد.

«این روشنفکران (سه نفر اول) در زمان پیروزی انقلاب اسلامی انجمن آذربایجان را تشکیل دادند و بعداً با انتشار مجله وارلیق به ترویج دیدگاههای خود پرداختند. به استثنای این جمع، در کل روشنفکران آذری تجددگرا دارای گرایشهای ملی بوده‌اند و مهمترین مرکز فعالیت آنها بنیاد دکتر محمود افشار بوده است.

«روشنفکران تجددگرا، سومین دسته از روشنفکران مورد بحث در این دوره تجددگرایی هستند که قوی‌ترین گرایش در میان آنها گرایش ناسیونالیستی است. پایگاه اصلی آنها بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار است. این روشنفکران در واقع دنباله خط فکری و عملی دکتر محمود افشار (یزدی)، سیدحسن تقی‌زاده و احمد کسروی هستند، که دکتر جواد شیخ‌الاسلامی از مثالهای برجسته این روشنفکران است. وی در مقاله‌ای با عنوان «زبان فارسی‌نشان والای قومیت ایرانی» که در مجله آینده انتشار یافت، به روشنی دیدگاه‌های خود را در خصوص آذربایجان بیان می‌دارد. نویسنده سپس به دلایل نامعلومی مجدداً از جمعیت آذربایجان و نویسندگان واریق سخن به میان می‌آورد!

لازم به یادآوری است که مؤلف محترم کتاب خود را به تمامی آذری‌هائی که آتش عشق ایران در آتشگاه جانشان زبانه می‌کشد، تقدیم نموده است و طبیعتاً شامل اینجانب و همه نویسندگان مجله واریق و بلکه تمامی آذریهای ایرانی می‌شود. از این رو مراتب تشکر و سپاس خود را به ایشان تقدیم می‌نمایم.

مؤلف از منابع زیادی در باره آذربایجان و آذریها استفاده نموده و حقایق بسیاری را در کتاب خود نقل کرده است. بسیاری از مطالب کتاب برای من هم قابل استفاده بود و من از این

غریبانی پس از دوم خرداد ۱۳۷۶ برای مدتی استاندار بود. خواسته‌های این روشنفکران بیشتر در حوزه زبان و ادبیات، آموزش به زبان محلی (آذری)، عدم تحقیر آذریها توسط رسانه‌ها بخصوص صدا و سیما خلاصه می‌شود. نویسنده سپس قسمتی از متن نامه سرگشاده گروهی از دانشجویان دانشگاه پیام نور مرکز مرند را شاهد مثال می‌آورد که در مجله واریق پائیز سال ۱۳۷۳ به چاپ رسیده بود.

نویسنده سپس به عنوان مثال از یکی از چهره‌های برجسته و شاخص این نسل، از دکتر محمود علی چهرگانی صحبت به میان می‌آورد و اظهار می‌دارد: «نام چهرگانی در واقع از زمان انتخابات مجلس پنجم بر سر زبان‌ها افتاد. وی که کاندیدای نمایندگی از تبریز بود به دلیل استفاده از شعارهای قومی در تبلیغات انتخاباتی خود مورد مخالفت قرار گرفت و نهایتاً از ادامه نامزدی وی ممانعت به عمل آمد»، ولی ذکری از آرای انتخاباتی وی نمی‌نماید.

نویسنده سپس از روشنفکران ایران‌گرای دارای گرایش ملی صحبت می‌کند و می‌گوید: «در رأس آنها می‌توان به آیت‌الله خامنه‌ای اشاره کرد»، سپس بلافاصله عنایت الله رضا (رشتی) را نمونه دیگری از روشنفکران ایران‌گرای آذری معرفی می‌کند (!) و از کتاب «آذربایجان و اران» (آلبانیای قفقاز) وی تمجید می‌نماید و چنین ادامه می‌دهد:

در این منابع حدود آذربایجان از زنجان تا دربند ذکر شده است. یعقوبی در فتوح البلدان، ناحیه ماوراء ارس را آذربایجان علیا نامیده است. مسعودی در مروج الذهب از اران به عنوان شهرهای آذربایجان (الاران من بلاد آذربایجان) نام برده است و برهان قاطع اران را ولایتی از آذربایجان به شمار آورده است (رجوع شود به مقاله اینجانب در باره نام و حدود آذربایجان «سرود میخ آهنین در سنگ»، مجله کهکشان، شماره ۱۸-۱۳۷۱-تهران).

آقای علی مرشدی‌زاد از ابتدا قوم‌گرایی را بطور واضح و علنی تعریف نمی‌کند و قوم‌گرایی آذری را در برابر ملی‌گرایی ایرانی قرار می‌دهد، زیرا ملی‌گرایی ایرانی را معادل فارس‌گرایی می‌داند، در صورتی که فارس‌گرایی و یا قوم‌گرایی فارس نیز مانند قوم‌گرایی آذری (یا ترک ایرانی) بخشی از ملی‌گرایی ایرانی است و نمی‌تواند بعنوان ملی‌گرایی ایرانی معرفی شود. قوم‌گرایی سایر اقوام ایرانی نیز از این قاعده مستثنی نیست. تمام اشکال کار ایشان و همفکرانشان در همین نکته است که ایشان ایرانیت را با فارس بودن یکی می‌داند و کسانی که فارس نباشند و آشنا و علاقمند به قومیت خود باشند، هر چند خود را ایرانی بدانند و تمام عمر خود را در خدمت مردم ایران هم صرف نمایند و یا برای دفاع از استقلال ایران در جبهه‌های جنگ شهید هم داده باشند، در

جهت وظیفه خود می‌دانم از ایشان تشکر نمایم و از زحماتی که در مطالعه و جمع‌آوری این مطالب کشیده‌اند، قدردانی نمایم. در مورد اینجانب و نویسندگان مجله وارلیق نیز انصاف را رعایت نموده است. از این بابت نیز سپاسگزار ایشان هستم، با وجود این مؤلف محترم به علت داشتن افکار ملی‌گرایی افراطی نتوانسته است بررسی خود را بی‌طرفانه انجام دهد و دیدگاه‌های مخالف را هم نقل نماید و قضاوت و داوری را نه بعنوان یک نویسنده شویونیست، بلکه به عنوان یک ایرانی روشنفکر با انصاف و بی‌طرف انجام دهد و نتایج سودمندی را برای استفاده خوانندگان به ویژه نسل جوان کشور عزیز ما ایران ارائه دهد.

مؤلف از نویسندگان ایرانی بیشتر از آثار ملی‌گرایان افراطی ترک ستیز مانند عنایت الله رضا، دکتر محمود افشار، دکتر جواد شیخ الاسلامی و امثال آنها و گاهی هم اسلام ستیز (مانند کسروی، ارانی و ...) استفاده کرده و بر اساس عقاید آنها اقدام به نتیجه‌گیری کرده است. وی از منابع اسلامی و خارجی نیز آنچه را که موافق عقاید خودش بوده، نقل نموده است. مثلاً در مورد حدود آذربایجان و منطقه شمال ارس ذکری از مندرجات معتبرترین تاریخ‌های اسلامی یعنی تاریخ طبری، تاریخ یعقوبی، مسعودی، تاریخ بلعمی، ابن اثیر، برهان قاطع و حتا لغت‌نامه دهخدا ننموده است، چه

قاموس ایشان ایرانی و هموطن ملی به شمار نمی آیند. به همین جهت قوم‌گرایی افراطی و انحصارطلب فارس را ملی‌گرایی ایرانی می‌پندارد و علاقه به زبان و فرهنگ قوم آذری را قوم‌گرایی تحت نفوذ خارجی، پان‌ترکیسم و یا مارکسیسم به شمار می‌آورد (صفحه ۱۴۰). مؤلف برای این که خواننده متوجه تفاوت قوم‌گرایی و ملی‌گرایی نشود، هیچکدام از دو مفهوم قومیت و ملیت را بطور واضح تعریف نمی‌کند. در صورتی که می‌دانیم، قوم‌گرایی بر زبان و فرهنگ و تبار مشترک تکیه دارد و ملیت بر سرزمین (وطن) و دین، حکومت و تاریخ و فرهنگ ملی که شامل همه فرهنگ‌های قومی هم می‌شود. همچنین ملیت بر احساس همبستگی و آینده مشترک استوار است و ما کمتر ملتی را می‌شناسیم که در تمام ارکان ملی مشترک باشند، یعنی تمام افراد آن در سرزمین، زبان، دین و مذهب (فرهنگ)، تبار، تاریخ، تابعیت و احساس همبستگی، مشترک باشند.

در کشورهای مختلف وجوه مشترک مردم اساس ملیت قرار داده می‌شود، مثلاً در سوئیس و بلژیک که مردمش به چند زبان تکلم می‌کنند، وطن یعنی سرزمین و تابعیت اساس ملیت (nationalite) قرار می‌گیرد. در آمریکا نیز تابعیت و سرزمین مضمون اصلی ملیت را تشکیل می‌دهد. در قانون اساسی ایران، قبل از انقلاب و حاکمیت جمهوری اسلامی نیز دین

اسلام و سرزمین و تابعیت اساس ایرانیت بود و به همین جهت تمام اقوام ترک، فارس، عرب و حتی ترکمنان ایرانی محسوب می‌شدند ولی زرتشتیان ایران مانند یهودیان و مسیحیان اقلیت به شمار می‌آمدند. حالا که بحمدالله حکومت اسلامی است، پر واضح است که فارس بودن نمی‌تواند منحصراً اساس ایرانیت را تشکیل دهد. اینها نغمه‌هایی است که بیشتر ایرانیان خارج از کشور و سردمداران حکومت پهلوی و دست پروردگان داخلی فرهنگ فاشیستی آن دوران از خارج و داخل به جوانان ما تلقین می‌کنند و می‌خواهند دوباره رژیم پان‌فارسیت پهلوی را به ایران بیاورند!

در کشورهای چند قومی و یا چند زبانی (polyglote) یک زبان به عنوان زبان مشترک کشور انتخاب می‌شود ولی این زبان نمی‌تواند اساس هویت ملی قرار گیرد و دست‌آویزی برای سرکوب و حذف زبانهای اقوام دیگر گردد. ارکان ملی باید مشترکات همه و یا اکثریت قاطع مردم باشند، مانند سرزمین و اسلام و تابعیت در ایران.

مؤلف در مقدمه کتاب قومیت را چنین تعریف می‌کند: «فرایند قومی شدن فرایندی است که طی آن پیوند میان سرزمین و فرهنگ تضعیف می‌شود و امکان همگرایی یک ملت در معرض خطر قرار می‌گیرد». این تعریف غلط

سیاست فرهنگی دولت درآمده بود و همین سیاست فرهنگی که باتحقیر ترکان ایرانی همراه بود، عامل مهمی در تغییر نگرش بعضی از روشنفکران آذری و بیداری شعور و احساسات قومی و هویت‌خواهی آنان شده است. شعور ملی بر مبنای قومی و یا ناسیونالیسم متکی بر قومیت در یکصد سال اخیر تحت تأثیر ناسیونالیسم اروپا (بویژه فرانسه و آلمان) به ایران آمده و در کشور ما به شکل ملی‌گرایی آریائی و در عمل به شکل فارس‌گرایی و پان‌فاریسیم و تقدیس ایران باستان ظهور نموده و در دوران پهلوی‌ها شکوفا شده و شکل فاشیسم همراه ترک‌ستیزی، عرب‌ستیزی و تا حدودی اسلام‌ستیزی به خود گرفته و به شکل فرهنگ حاکم بر همه اقوام ایرانی تحمیل شده است. قوم‌گرایی آذری نیز که در واقع هویت‌خواهی است، در مقابل تحقیر و سرکوب و تعطیل زبان و فرهنگ آذری رشد نموده است.

مؤلف در همه جای کتاب قوم‌گرایی را با ملی‌گرایی مخلوط می‌کند و قوم‌گرایی فارس را به عنوان ملی‌گرایی (سنت ملی) ارائه می‌دهد و افراد دیگر اقوام را به شرط فارس شدن و طرد هویت قومی خود یعنی همانند شدن (assimilation) و یا فارس شدن ایرانی می‌داند. ضمناً دکتر محمود افشار یزدی و عنایت الله رضای رشتی را هم که در ترک‌ستیزی معروف‌اند، به عنوان آذری معرفی

نیز از همان پیش فرض غلط حاصل شده است که قوم‌گرایی فارس را با ملی‌گرایی ایرانی یکی می‌داند. در گذشته دور که اقوام و از آن جمله اقوام ترک زبان به شکل کوچ نشین زندگی می‌کردند، در مواقعی که مورد هجوم اقوام مجاور (ترک و غیر ترک) قرار می‌گرفتند و یا از آنها شکست می‌خورند، غالباً کوچ و تغییر سرزمین را به تسلیم شدن در برابر دشمن ترجیح می‌دادند. ولی بعد از آنکه اکثریت آنها ده‌نشین و شهرنشین شدند و صاحب سرزمین ثابت یعنی وطن گردیدند و به شکل خلق و ملت درآمدند، دفاع از سرزمین و یا وطن نیز از مقدسات قرار گرفت، به ویژه بعد از پذیرش دین اسلام به حکم «حب‌الوطن من الایمان» دفاع از وطن از وظایف دینی نیز شمرده شد. در این مرحله وطن چنین تعریف می‌شود: *تورپاق اگر اوستونده اولن وارسا، و طندیر، یعنی وطن سرزمینی است که برای دفاع از آن شهید داده باشی و یا آماده مردن باشی.*

پیش‌فرض دیگر مؤلف این است که «نحوه نگرش بعضی از روشنفکران آذری از آغاز سلطنت رضا شاه تاکنون دچار تغییراتی شده است». این مسئله برای فارسی‌زبانان ایرانی نیز مصداق دارد زیرا در تمام دوران سلطنت پهلوی‌ها تبلیغ آریاپرستی و فارس‌گرایی همراه ترک‌ستیزی، عرب‌ستیزی و حتی تبلیغ زرتشتی‌گری به جای اسلام به شکل

خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: ما شما را بشکل ملت‌ها و قبیله‌ها (اقوام) آفریدیم تا همدیگر را بشناسید و عزیزترین شما نزد خداوند پرهیزکارترین شماست. به نظر من بهترین کلام در باره ملت و ملی‌گرایی و اقوام و قوم‌گرایی همین است، زیرا ملی‌گرایی اروپائی به فاشیسم و دیگرستیزی منتهی می‌شود. هر چند در کشورهای حوزه بالکان و کشورهای عربی ملی‌گرایی سبب تجزیه امپراطوری عثمانی و استقلال این کشورها گردید، ولی بعد از تشکیل دولت‌های ملی، خود آن‌ها در باره اقلیت‌های قومی شیوه استبداد و سرکوب را به کار بردند که بهترین نمونه‌های آن را میتوان در عراق در مورد کردها و ترکان کرکوک و یا در یونان و بلغارستان در مورد ترکان باقیمانده در آن کشورها مشاهده کرد. بنابراین ناسیونالیسم اروپائی سکه‌ایست که یک رویش آزادیخواهی و استقلال‌طلبی و روی دیگرش فاشیسم و دیگرستیزی و سرکوبگری است. یک ضرب‌المثل فرانسه‌وی ناسیونالیسم را در مقایسه با وطن‌خواهی چنین تعریف می‌کند: وطن‌خواهی عشق به خودیهاست و ناسیونالیسم نفرت از دیگران است.^۱

می‌نماید. مؤلف در شرح علل گرایشهای قومی از سیاست داخلی دولتها، از همانندسازی و تکثرگرایی صحبت می‌کند و ضمن اعتراف به سیاست همانندسازی (استعمار فرهنگی و یا از خودبیگانه‌سازی) دولتهای ایران، تلویحاً آنرا تأیید می‌نماید و می‌گوید: «همانند سازی را میتوان به سان غرض یا ایده‌آلی منسجم‌ساز برشمرد». بعد با شرح نظر واندنبرگ (Van den Berg) بطلان نظریه همانندسازی را لااقل برای ایران آشکار می‌سازد. «واندنبرگ بیشتر چنین گروه‌هایی را مستعد همانندسازی می‌داند: گروهی از مهاجران که به لحاظ ظاهر فیزیکی و فرهنگی با گروهی که قرار است همانند شوند، شباهت داشته، نسبت به کل جمعیت از تعداد اندکی برخوردار بوده، دارای منزلت پائینی باشند و به لحاظ زمینی پراکنده باشند». این فرضیه اگر هم در مورد کشوری نظیر امریکا مصداق داشته باشد، یقیناً در مورد ایران مصداق ندارد، به ویژه در مورد آذری‌ها و کردها و اعراب ایرانی که قرن‌هاست در آذربایجان و کردستان و خوزستان به صورت جمعیتی فشرده و با زبانی واحد با هم زندگی می‌کنند. مؤلف قومی شدن آذریها را تحت تأثیر عوامل خارجی و داخلی (سیاست دولتها) می‌داند، در صورتیکه بشر از ابتدا به شکل اقوام و قبایل آفریده شده و ملی‌گرایی محصول دو قرن اخیر است.

^۱ - Patriotisme est l'amour des siens,
le nationalisme est haine des autres.

نظیر محمدعلی فروغی، علامه محمد قزوینی و محمدعلی جمالزاده در آن فعالیت داشتند، افکار ملی آخوندزاده (از آذربایجان قفقاز) و میرزا آقاخان^۲ که تا آن زمان در کتاب‌ها بود، اینک به صورت اجتماعی تبلیغ می‌شد و آنها تحت تأثیر ناسیونالیسم آلمانی به تبلیغ در باره نژاد آریائی (یعنی چیزی که وجود خارجی ندارد. ج.ه.) و ایران و نماد هویت ملی یعنی زبان فارسی می‌پرداختند. باید دانست که آریائی نژاد نیست، بلکه گروه زبانی است (زبان‌های تحلیلی). نژاد به مجموعه ویژگی‌های ظاهری و جسمانی مانند رنگ پوست، مو، جمجمه، شکل صورت، بینی و لب‌ها اطلاق می‌شود.

وی سپس از کسروی و مجله پیمان صحبت می‌کند و از زبان کسروی چنین نقل می‌کند: «مردم یک کشور تا یک دل و یک زبان نباشند، نمی‌توان آینده درخشانی برای

و اما آیه شریفه می‌گوید، ما شما را به شکل اقوام مختلف آفریدیم تا همدیگر را بشناسید (سوره حجرات). شناختن همدیگر تکالیفی را برای طرفین ایجاد می‌کند که باید به جا آورده شود. وقتی شما کشوری و یا ملتی و یا قومی را به رسمیت شناختید، با او ارتباط برقرار می‌کنید، حرمت و حریم او را رعایت می‌کنید، بدون این که خود را برتر از او بدانید و به حریم و حقوق او تجاوز کنید. قرآن کریم در جایی دیگر می‌فرماید: «اقوام دیگر را حقیر نشمرید چه بسا از شما برتر باشند. از سوء ظن بپرهیزید، خبرچینی و جاسوسی نکنید.» (حجرات، ۱۲-۱۱).

مؤلف از روشنفکران تجددگرا و ملی‌گرای دوران رضاشاه روی سیدحسن تقی‌زاده، احمد کسروی، محمدعلی فروغی و دکتر محمود افشار تأکید می‌کند و خط مشی آنان را شرح می‌دهد، مثلاً می‌گوید: «مقالات روزنامه کاوه که توسط تقی‌زاده منتشر می‌شد، عمدتاً حول دو محور ضرورت غربی شدن و باستان‌گرایی که سیاست مسلط در دوره رضاشاه بود، دور می‌زد. با تأسیس مجله کاوه در برلین (۱۹۲۴-۱۹۱۶) بنه وسیله تقی‌زاده و تأسیس «هیئت میهن پرستان» که اشخاصی

^۲ - میرزا آقا خان کرمانی در هنگام سخن گفتن از قرآن کریم آن را «موهمات» می‌خواند و ایرانیان را به باد سرزنش می‌گیرد که به جای نوشته‌های بزرگمهر حکیم و جاماسب بیدار دل و مزدک فرزانه اورا قی بی‌سر و ته به دست مردم داده‌اند که یک جمله آن را هیچ عجمی نمی‌فهمد (پورپیرار، ناصر، پلی بر گذشته، کتاب دوم، بخش دوم، ص ۸۸).

می‌کنند، این است که، در کشوری که مردم آن مانند سوئیس، بلژیک و کانادا و ایران به چند زبان صحبت می‌کنند، آن هم نه به شکل پراکنده، بلکه به شکل گروه متراکم چند میلیونی (مانند آذربایجان، کردستان، خوزستان، ترکمنستان ایران و ...)، به طوری که اگر مدرسه نروند قادر به فهم زبان فارسی نیستند، آیا عاقلانه و مقدور است که بنیاد وحدت ملی را نه بر مشترکات ملی یعنی: سرزمین مشترک (وطن)، دین مشترک (اسلام)، تاریخ مشترک و احساس همبستگی مشترک برای با هم زیستن و آرمان مشترک، بلکه بر موارد افتراق مانند زبان فارسی قرار داد؟ در کجای دنیای متمدن و آزاد به جای مشترکات، موارد افتراق را مبنای وحدت ملی قرار می‌دهند؟! و اما در مورد دین من‌درآوردی کسروی (پاکدینی)، کدام فرد عاقلی حاضر می‌شود که در قرن ۲۱-۲۰ دین آباء و اجدادی خود را رها کند و خود را گرفتار دین تازه‌ای بنماید، آن هم دین من‌درآوردی کسروی؟! ملت ایران قریب ۱۴۰۰ سال است که دین اسلام را پذیرفته و با این دین فرهنگ و ادبیات متعالی کم نظیری را ساخته و پرداخته است (که کسروی

آنان امیدوار بود». یعنی مردم سوئیس، بلژیک و کانادا چون یک‌زبان نیستند، آینده درخشانی ندارند!

کسروی می‌گوید: «هر چند اکثر ایرانیان شیعه‌اند، این امر کمکی به ایجاد پیوند بین آنها نمی‌کند!». کسروی در مجله پیمان شعار خود را «یک درفش، یک دین، یک زبان» قرار داد. او مینهن پرستی افراطی را زائیده تمدن غرب می‌دانست و مخالف «فزون جوئی و کینه و دشمنی با همسایگان» بود. اما منظور کسروی از یک دین، «پاکدینی» است که خودش آورده و می‌خواهد به جای اسلام قرار دهد! (صفحه ۸۵).

مؤلف می‌گوید، نویسندگان جراید کاوه، ایرانشهر و آینده (محمود افشار) و پایه‌گذاران انجمن ایران جوان علی‌رغم اختلاف نظر سیاسی اکثراً بر این باور بودند که وحدت ملی تنها در قالب دو عامل بنیادین فرهنگ و زبان امکان‌پذیر است، ولی کسروی معتقد بود که یگانگی باورهای دینی (پاکدینی، یعنی دینی که خودش آورده بود) شرط لازم و کافی وحدت ملی است! در اینجا سؤال من از مؤلف محترم و نویسندگان و متفکرانی که ایشان استناد

وانگهی اگر مغولها دارای چنین امکاناتی بودند، زبان مغولی را بر ما تحمیل می‌کردند، نه زبان ترکی را. البته دکتر ارانی بعدها از آنچه در جوانی بر اثر کم سوادی و بی‌تجربه‌گی در این زمینه نوشته بود، ابراز پشیمانی کرد، ولی هنوز هم بسیاری از ملی‌گرایان افراطی این بدآموزیهای دوران رضاشاه را بازگوئی می‌کنند.

مؤلف با همین استدلال حزب توده ایران را ملی می‌شمارد: «حزب توده ایران اساساً حزبی ملی بود». یعنی عقاید انترناسیونالیستی نداشت و از مسکو الهام و دستور نمی‌گرفت، چون از ارانی الهام گرفته بود و آذری‌هائی چون خلیل ملکی در شورای مرکزی این حزب عضو بودند (ص ۱۲۵) و بعدها (از پلنوم هفتم ۱۳۳۹) «مواضعی به نفع جدایی‌طلبی اتخاذ کرد و رأی به کثیرالمه بودن و وجود ستم ملی در ایران داد». مؤلف از روشنفکران آذری در دوره پهلوی دوم، از اعضای آذری حزب توده و فرقه دموکرات آذربایجان به ویژه از پیشه‌وری، حاج میرزاعلی شبستری، جعفر کاویان، غلام‌یحیی دانشیان و دکتر سلام‌الله جاوید (روشنفکران مارکسیست) نام می‌برد و می‌گوید: «پیشه‌وری در همان آغاز تشکیل

می‌خواست با کتاب سوزانی آنها را از بین ببرد)، به این ترتیب نه تنها دین، بلکه فرهنگ ما هم اسلامی است و بهترین فصل مشترک ملت است، هم اوست که طی قرونتمادی ما را به شکل یک ملت واحد درآورده و باعث انسجام و استقلال ملی بوده است.

مؤلف از روشنفکران چپ (مارکسیست) دوران رضاشاه روی دکتر ارانی و پیروان او که به دستور رضاشاه زندانی و به ۵۳ نفر معروف شدند، تکیه می‌کند و دکتر ارانی کمونیست انترناسیونالیست را به خاطر افکار افراطی آریاپرستی و فارس‌گرایی همراه با ترک‌ستیزی‌اش ملی می‌شمارد!

مؤلف می‌گوید: «دکتر ارانی استدلال می‌کرد که مهاجران مغولی - ترکی خود را به مردم آریائی محل تحمیل کرده‌اند». آقایان متوجه نیستند که زبان مغولی با زبان ترکی همان قدر تفاوت دارد که زبان ژاپنی با زبان چینی و با زبانهای دیگر. این استدلال بدان می‌ماند که بگوئیم: عربها که به ایران آمدند زبان فارسی را به مردم خراسان تحمیل کردند! هر چند اختلاف زبان مغولی با ترکی بیش از زبان عربی با فارسی است،

را تکیه‌گاه اصلی روشنفکران در خلق هویت قومی به شمار می‌آورد (ص ۱۳۷ و ۲۳۶).
 اولاً نام این ادبیات، «نیسگیل ادبیاتی و یا حسرت ادبیاتی» یا ادبیات حسرت است نه اشتیاق. ثانیاً ادبیات حسرت حاصل جدائی کامل مردم دو سوی ارس و خانواده‌هائی است که با کشیدن دیوار آهنین (از ۱۹۳۰ به بعد) به وسیله استالین از هم دور ماندند و تا فروپاشی شوروی در حسرت دیدار یک دیگر عمر خود را سپری کردند و بسیاری از آنها مردند و پدر، مادر، برادر، خواهر و خویشاوندان خود را ندیدند. مسئله زبان هم طبق اصول جامعه‌شناسی شاخصه اصلی قومیت است و ربطی به نژاد ندارد، ولی می‌تواند در کشورهای تک قومی (تک زبانی) از آرکان ملیت و وحدت ملی قرار گیرد مانند آلمان و ...

بخش دوم مقاله در صفحه ۶۰ شماره

■ بعدی چاپ شده است.

فرقه مدعی بود، خواسته‌های فرقه را در چهارچوب سرحدات ایران مطرح می‌کند و به استقلال ایران کاملاً علاقه‌مند است، ولی از همان هنگام می‌نوشت که اگر حکومت تهران به فشارها و تهدیدات خود ادامه دهد، آذربایجان راه خود را جدا خواهد نمود». با وجود این مؤلف فرقه دموکرات را تجزیه‌طلب و حکومت محلی فرقه را در همه‌جا «جمهوری دموکراتیک آذربایجان» می‌نامد. درحالی که در آذربایجان ما (ایران) هرگز اعلام جمهوری نشده و کسی هم غیر از آقای علی‌مرشدی‌زاد چنین عنوان جعلی را به آن حکومت محلی نداده است! (ص ۳۱۴ و ...)

مؤلف به عنوان روشنفکران آذری با گرایش ملی در این دوره از یحیی ذکاء و رحیم زهتاب‌فرد نام می‌برد که یکی پیرو کسروی و دیگری مرید سید ضیاء بوده است. مؤلف «ادبیات اشتیاق!» را که به نظر ایشان به دنبال شکست دموکراتهای آذربایجان و فرار رهبران و روشنفکران نویسندگان آذری به شمال به وجود آمده و آن را ایده موهومی می‌شمارد، با سیاست دوران برژنف مرتبط می‌سازد! سپس زبان

وارلىق

۲۳- جو ايل، پاييز ۱۳۸۰، سايى ۳-۱۲۲

بۇ سايميزدا:

- ۱- باش سوژ: اورتوقرافى باره ده- دوكتور جواد هيئت..... ۳
- ۲- وحيد قزوینی - محمد علی حسینی (برلین)..... ۴
- ۳- ماننلار - مير هدايت حصارى..... ۹
- ۴- آذربايجان مظلوم - اصغر فردى..... ۲۰
- ۵- واژه تات، معانى و کاربرد آن - حسين پناهى..... ۴۱
- ۶- تاريخ و دوشونجه - ابراهيم رفر..... ۵۵
- ۷- نقدى بر كتاب «روشنفكران آذرى و هویت ملی و قومى» - دوكتور ج. هيئت (۲)..... ۶۰
- ۸- يئنى نشرلر - محمد رضا هيئت..... ۷۴
- ۹- شعرلر..... ۸۳
- ۱۰- تئليم خان كيمدير؟ - ح. م. گوئنئیلی..... ۸۴
- ۱۱- تئاتر مدنيتيميز بۇ گون - ايسرافيل ايسرافيلوف..... ۹۲
- ۱۲- ناخجيواندا آراز- تورک حؤكومتى - دوچنت دوكتور عين الله مددلى..... ۹۷
- ۱۳- قره باغ در دوران بعد از اسلام - صمد سردارى نيا..... ۱۰۴
- ۱۴- مایننز دانیشگاهیندا تورکولوژی سمینارى - دوكتور ج. هيئت..... ۱۱۰

وارلىق درگىسى اورتوقرافى قوراللارى اساسیندا چيخيش اندير.

وارلیق درگیسی نین یازیچیلار هئیاتی و اوخوجولارینا موراجیعت

حورمتلی یازیچیلار و اوخوجولاریمیزدان اوژ مقاله لرینی حاضیرلادیغی زامان آشاغیداکی

قئیدلره دیقت یتیرمه لرینی خواهیش ائدیریک:

۱- مقاله لر ایستاندارد A4 کاغیدی نین بیر اوزونده اوخوناقلی شکیلده یازیلمالیدیر.

۲- باشلیقدان سوئرا، مقاله نین خوْلاصه سی و آچار سؤزلر (مقاله نین مضمونونو تمثیل ائدن اساس کلمه لر) درج ائدیلمه لیدیر.

۳- بۆتون یازیلار اؤرتوقرافیک قوراللار اساسیندا تنظیم ائدیلمه لیدیر.

۴- یازیچی نین آدی، آدرسی و تلفون نومره سی و مؤمکونسه عکسی مقاله نی مؤشاییعت ائله مه لیدیر.

۵- ایمکان اولدوغو حالدا مقاله Word بیلگی سایار برنامه سی ایله حاضیرلانمالی و بیر دیسکت اؤزینده وارلیغین دقتینه چاتدیریلمالیدیر.

وارلیق درگیسی لازیم گلینجه مقاله لری قیسالتما و ایصلاح ائتمه حاقینا مالیکدیر.

دَیْرلی امکداشلیغینیزدان دۆلایی تشکورو موزو بیلدیریریک.

وارلیق درگیسی

منتشر شده است:

واقعه ۲۵-۱۳۲۴ آذربایجان، ۲ جلد، ۱۱۴۷ صفحه (۲-۲۰۰۱)

به قلم: محمد قلی دُنبلی

قیمت: معادل ۴۰۰ کرون دانمارک + ۲۲۱ کرون (هزینه پست)

آدرس جهت ارجاع سفارش:

M. Donbuli, Paltholmterraserne 28C, Dk-3520 Farum, Denmark

حساب بانکی جهت واریز بهای کتاب:

M. Donbuli, Konto Nr.: 4133974377 Danske Bank,

Farum Bytorv 74, 3520 Farum, Denmark

اۋرتوقرافى بارەدە

دۆكتور جواد ھىت

عزيز يازىچى و اۋخوجولاريميز كىچىن ايلين شھريور آييندا كىچىريلن اۋرتوقرافى سمينارى و اۋتون ايملاميز بارەدە وئردىگى قرارلارى ھر حالدا اۋتوتاماميشلار. بۇ سمينار ديليميزين و مدنيتيميزين كىشىگيندە دۇران بىر سىرا يازىچى، شاعىر و ضىالياريميز و مطبوعات اۋرقلاريميزين نۇماندەلرى طرفىندن ۱۵ آى حاضىرلىقدان سۇنرا قۇرولوب و اۋچ گۇن سۇره سمينارين ايجلاسلارىندا وئرىلن كۇتفرانسلا و آپارىلان مۇباحىئەلردن سۇنرا علمى ھىئأت و عۆموم اىشتىراكچىلارين رآبى ايله بىر قطعنامە شكىلىندە قرار چىخارىب و اۋ قرارى وارلىقدا (ياز ۱۳۸۰) و دىگر نىشرىەلریمیزدە يايملامىشىدیر.

بۇ قطعنامەدە :..اھا چۇخ آلىنما سۇزلىر اۋزرىندە يىنى قرارلار وئرىلمىش و تۇركجە سۇزلىرىن يازىلماسىندا چۇخ آز دىيشىكلىكلر آپارىلمىشىدیر. سمينارين قطعنامەسى بىر نىچە نىشرىەمىزدە يايملاندىغى اۋچون بۇرادا اۋنلارین يىنىدىن درج اولونماسىنا احتىاج گۇرمورم، آنجاق قطعنامەنى تصویب ائدىب، اۋنا قول چىكلر يعنى ھامىمىز بۇ قرارلارى حىاتا كىچىرمگە تەھۇد ائتمىش دۇرۇمدىق. بىز اۋ گۇندن برى وارلىقدا سميناردا وئرىلن قرارلارا صادىق قالماغا چالىشمىشىق، اكثر مطبوعات و يازىچىلاریمیز دا بۇ ايشدە گۇزلىن ايش بىرلىگى گۇسترمكدەدیرلر. بىزیم بۇ گۇنكو دۇرۇموموزو نظر- دىقتە آلاق بىرلىك و ايش بىرلىگىندىن باشقا بىر چارەمىز يۇخدور. من سميناردا اىشتىراك ائتمەين حۆرمىتىلى يازىچى، شاعىر و مطبوعات اۋرقلاریمىزدان دا خواھىش و توقۇع ائدىرم كى، بىرلىك نامىنا سمينارين قرارلارىنا رۇعايت ائدىب، بىرلىگىمىزى بۇتونلىشىدیرسىنلر و دىلیمىزە خۇر باخانلارا «دىللىرىنن ھلە بىر واحىد ايملاسى دا يۇخدور» سۇزونو دئدىرتمەسىنلر. اۋلو تانرىدان ھامىمىزا جان ساغلىغى و خۇشبختلىك دىلە بىرم.

دۆكتور جواد ھىت

وحید قزوینی

محمدعلی حسینی (برلین)

عماد الدوله، میرزا محمد طاهر «وحید» ۱۷- جی عصرین گؤرکملی شاعیری، دؤولت خادیمی و تاریخچیسى اولموشدور. او، همین عصرین اولیندن سونونا قدر یاشامیش و بیئش صفوی پادشاهین دؤورونده، حؤکومت ایداره سینده مؤحاسب و وقایع یازانلیق وظیفه سیندن، وزیرلیک و صدر- اعظملیگه قدر یؤکسلمیشدیر.

شاه صفی نین و ۲- جی شاه عباسین وزیرى میرزا تقى اعتماد الدوله نین (سارى تقى) قتلیندن سونرا، ایرانین یئنئ صدر- اعظمى خلیفه- سلطان طرفیندن وحیده ۲- جى شاه عباسین حؤکومت آپاراتیندا وقایع یازانلیق وظیفه سى وئرلییر. ۱۰۵۵- جى ایلده (م ۱۶۴۶- ۱۶۴۵) سارایین رسمی تاریخچیسى کیمی ۲- جى شاه عباسین تاریخینى یازماق اؤنا تاپشیریلییر. وزیر شیخ علیخان زنگنه نین وفاتیندان (هیجرى ۱۱۰۱- میلادى ۱۶۸۹) سونرا وحید «عماد الدوله» لقبى ایله شاه سلیمان صفوی نین صدر- اعظمى اولموشدور.

گؤرکملی آذربایجان عالیمی محمد علی تربیتین وئرديگی معلوماتا گؤره^۱، وحیدین نظم و نثرله یازدیغى یوزمین بیئتدن آرتیق حجمده اثرلری واردیر کى، بؤنلار دا اؤنون مؤختلیف ژانرلاردا یازدیغى شعرلردن باشقا ۲- جى شاه عباسین تاریخى (عباسنامه)^۲ و مۆنشآتیندان عبارتدیر.^۳

«وحیدین مۆنشآتینداکى قئیده اساساً او عؤمؤمیتله اؤز شعرلرینى تصحیح ائتمک مقصدى ایله مؤولانا صائب تبریزى نین مۆلاحيظه سینه چاتدیراردى^۴. صائب وحیدین یؤز ایگیرمى بیئت شعرلریندن سئچیب، اؤز «بیاض»- ینا داخل ائتمیشدیر.^۵

^۱ - تربیت، محمدعلی: ارغنون (مجموعه مقالات)، به کوشش غلامرضا طباطبائی مجد، تبریز، نشر ابو،

۱۳۷۲، ص ۲۰

^۲ - عباسنامه ۱۹۵۱/۱۳۲۹- جى ایلده اراکدا، ابراهیم دهگانین ترتیباتى و تصحیح ایله چاپ ائدیلمیشدیر.

^۳ - مۆنشآت بیرنچه دفعه ۱۸۴۴ و ۱۸۴۵ و ۱۸۴۸- جى ایللرده لکهنودا «انشاء وحید» آدی ایله چاپ ائدیلمیشدیر.

^۴ - گلچین معانى، احمد: تذکره پیمانہ، دانشگاه مشهد، ۱۳۵۹، ص ۵۶۸

برلین دؤولت کیتابخاناسی نین آل یازما خزینه سینده ساخلانیلان آل یازما آبیده لریمیزدن بیر ی ده وحیدین کولتایتیدیر. ۴۸۷ ورقدن عیبارت بۇ آل یازما دیوانین ۳۰ ورقی (a - ۳۰ - b) شاعیرین آذربایجان تۆرکجه سینده یازدیغی شعرلری احتیوا ائدیر. بۇ شعرلر ۱۸۴۲ بئیتدن عیبارتدیر. (MS. Orient. Fol. ۳۳۱۴) نۆمره آلتیندا مۆحافیظه ائدیلن بۇ دیوانین یازیلما تاریخی ۱۶ محرم ۱۱۱۹ - جی ایل قئید ائدیلمیشدیر (۱۲ آپریل ۱۷۰۷).^۵

ایندیلیکده وحید قزویندن آلمیزده اولان بۇ یگانه نۆسخه نین ایملاسی، تۆرک دیلینی بیلمه یین بیر کاتب طرفیندن یازیلدیغی اۆچون، اولدوقجا پوزوق و اؤخوناقسیز بیر وضعتیده دیر. منه همین نۆسخه دن وئریلن بیر - نئچه شعرین اؤخویوب باشا دۆشمگینده اؤستاد تۇرخان گنجه ای یاردیم ائتمیشدیر، بۇنا گۆره اوز درین مینتدارلیغیمی بیلدیریرم.

بیکرانه دیر

هر چند دیل طلیسم - غم - بیکرانه دیر،
 سیندیر دئسم یئنه سؤیله بۇنلار باهانه دیر.
 هر یترده کیم دماغ اولور تر کؤنول قونار،
 هر خار خشک بۆلبۆله بیر آشیانه دیر.
 مضمۇنودور بۇ کیم ائده گۆزخالقدان کنار،
 مجنون حدیثی من دئدیگیم بیر فسانه دیر.
 وار دؤدمان - حؤسندن اول شمع یادیکار،
 مین خار حاصلیلی بۇ نهال - یگانه دیر.
 چۆن بسته - بسته شرم آلیب وصلدن گۆزوم،
 شان - عسل کیمی اۆره گیم خانه - خانه دیر.
 بیر مۆشت خاره باغلاما دیل عندلیب تک،

^۵ - تربیت، محمد علی، گؤستریلن قایناق

^۶ - بۇ الیازما نۆسخه حقدہ باخ؛

بۇ دام حلقەسىنە دئمە كىم آشيانه دىر.
 ما يۇس اولما، شام گر اولدو، سحر گلير،
 ايشلر عجب دئيبيل كى دۇلانا، زمانه دىر.
 بىردىر چىراق، لئيك چىراغان گۇرر گۇزون،
 دۇنيا منىم گۇزومده بىر آئينه خانه دىر.
 سىندىر خۇمارىنى چو دۇلدوردو گول قدح،
 چك باده، تۇوبه دن دئمه بۇنلار باهانه دىر.
 انت زىنهار نقل مۇكۇردن احتىراز،
 نۇشخوار ائدن سۇزون دوه تك هرزه خانه دىر.

حئيرانلىغىم واردىر

يۇخومسا صبر و طاقت، اولماسين، حئيرانلىغىم واردىر،
 خبر سندن يۇخومدور، لئيك سرگر دانلىغىم واردىر.
 رعيت اولموشام نفس خبيته، قالميشام عاجيز،
 اگر اولسام مسلط نفسيمه، سۇلطانلىغىم واردىر.
 هئجه آلامز منى اول شۇخ - بى پروا سلاميم تك،
 گىرانم اوزمه آندان، چۆنكى بۇ ارزانلىغىم واردىر.
 سۇزون جانا اگر گۆلدىن اولا آغىر، چكه بىلىم،
 ضعيفم، بۇ سىبىندىر كى، نافرمانلىغىم واردىر.
 گۇزون بيمارى چۆن پرهيز ائديب آز و چۇخا باخماز،
 سنه بىر قۇش قانادى مایه مهمانلىغىم واردىر.
 بۇ دامىن حلقەسىندىن باش چىخارماق چۆن دئيبيل مۆمكون،
 پرى تۇرىنه دۇشموش سترجه يم، حئيرانلىغىم واردىر.
 منى عۆريان ائديب اسبابدان سئوداى - عشقىندىر،
 بسىمدىر بۇ كى، دۆز - اشك تك غلطانلىغىم واردىر.

ھىتى!

باغرىمى قان ائىلەدىن ائى دىلىبەر - خونخوار ھىتى!
 يىت منىم فرىادىما بىدرد ھىتى، دىلدار ھىتى!
 عندىلىيىم، دَرَمَنم گۆل، گل مىشىم دردىن درىم،
 آچىل - آچىل، اۆزومە گۆل ائى گل - بىخار ھىتى!
 زۇلفون آچسا كۆنلومو گۆر يارالىدىر، يارالى،
 زخمىمى ناسۇر ائدر، ائى آھوى - تاتار ھىتى!
 لىلرین ھم غۇنچە، ھم گۆل، ھم قدح، ھم بادەدىر،
 اولما - اولما خار - بىگۆل ائى گۆل - بىخار ھىتى!
 گلدى گىتتى نوباھار، ائى غۇنچە لب آچىلمادىن،
 سندن اولدو بۇنجا آسان ايشلریم دۇشوار ھىتى!
 من سنى آزدىرماق اىستردىم، سن آزدىردىن منى،
 بۇنە ناز و غمزەدىر، ائى دىلىبەر - پۆرکار ھىتى!
 كۆنلوم، ائى گۆل، چۆنكى سن آچىلمادىن، آچىلمادى،
 ائىلەدى بدخۇلوغون جاندا نى بىزار ھىتى!
 گرچى ايشدن چىخمىشام، جانا آياقدان دۆشمومشام،
 سن آلیم دۇت، چۆن منى سالدىن آياقدان يار ھىتى!
 بىر باخشدان گر كۆنول تاش ايسە، ائدر تۇتيا،
 يۆزبە يۆز نىجە دۇرور، ائى نرگىس - بىمار ھىتى!

اى مۆكّرر سۆزلىرىن قند- مۆكّرر تىك لذيد
 اى مۆكّرر سۆزلىرىن قند- مۆكّرر تىك لذيد،^۷
 زهر- چىشمىندىر منىم كامىمدا ساغر تىك لذيد.
 گۆشوما تا ياد- رويىن كۆنلومو ائتمىش وطن،
 زار افغانىم گلىبر پىغام دىلبر تىك لذيد،
 تا آخىتمىش يۇخومو، ائى بيوقا جۇورون گلىبر،
 ديدمه صۆبج- قىامت شير- مادر تىك لذيد.
 ائى كى ائتمىش نشه-ى- حۆسنون جهانى بى شۆعور،
 دۇور حۆسنوندور منه دۇوران ساغر تىك لذيد.
 بۇ ساجىلمىش آبدن بىر گالە- دىل چىشمىمه،
 باغده اوّلوموش گۆلون اووراقى آبر تىك لذيد.
 بۇ دىل- سۇراخ- سۇراخىمدان افغان- حزين،
 يار- بى پروايه گلمىش دۇد- مجمر تىك لذيد.

شاعىرىن حاقىندا داھا داھا گىنىش معلومات اوچون باخىن:

- تذكرة نصر آبادى، تهران ۱۳۱۷، ص ۱۷- ۲۰
 قصص الخاقانى، جلد ۲، تهران ۱۳۷۴، به تصحيح سادات ناصرى، ص ۶۸- ۷۲
 تذكرة حزين، اصفهان ۱۳۳۴، ص ۴۶- ۵۱
 آتشكده آذر، جلد ۳، تهران ۱۳۴۰، به تصحيح سادات ناصرى، ص ۱۲۱۱- ۱۲۲۰
 ريحانه الادب، جلد ۶، تبريز ۹، ص ۳۱۰- ۳۱۱
 ارغنون (مقالات تربيت)، تبريز ۱۳۷۳، به كوشش غ. طباطبايى، ص ۱۹- ۲۰
 تذكرة پيمانه، مشهد ۱۳۵۹، ص ۵۶۶- ۵۷۰
 فهرست كتابخانه مدرسه عالی سپهسالار، ابن يوسف، جلد ۲، ص ۶۹۹- ۷۲۰
 فهرست كتابخانه مجلس شورای ملی، جلد ۳، ص ۶۱۷- ۶۲۰
 فرهنگ سخنوران، عبدالرسول خيام پور، تهران ۱۳۷، جلد ۲، ص ۹۷۹- ۹۸۰

^۷ - بۇ غزل فيضولى به نظيره دىر.

ماننلار

مير ھدايت حصارى

آذربايجاندا ايلك مۇستقىل دۆولت قۇرولوشو ماننا دۆولتى ايله باشلانير. بۇ دۆولت ميلاددان اۆنجه ۹- جو يۆز ايل ليگين ايكنيجى ياريسيندا اۆرمو گۆلونون باتى و گۆننى اراضيسينده تشكيل اولوب، سؤنرا دا درياچه نين دۇغو و قۇزنى طرفيندن گننشلنمگه باشلاميشدير.

آذربايجاندا صينيفلى جمعيتين (طبقاتى جامعە نين) تاپيلىش زمينه سى ميلاددان اۆنجه ۳- جو مين ايل ليگين سؤنلارى و ۲- جى مين ايل ليگين اوللرينده باش وئرميش و ايلك ايپتيدايى شهر ياشايشى و كيچيك دۆولت قۇرولوشلارى و كيچيك سياسى منطقه لر تاپيلماغا باشلاميشدير.

بۇ وضعيت اۆرمو گۆلو چئوره سينده، اؤزادا اولان هر طرفلى مۇناسيب شرابيطين مۇوجود اولدوغونا گؤره آذربايجانين باشقا يئرلريندن آرتيق و تئز ظاهير اولموشدور، اؤ جۆمله دن زاموآ و هورريلر و سؤنرا گيلزانلار كيمي مۆهوم دۆولتچيكلر بۇ بۆلگه ده تشكيل اولموش و سؤنرا دا ماننا دۆولتى ميدانا چيخميشدير.

بۇنلاردان علاوه آذربايجانين مۇختليف نۇقطه لرينده بير سيرا نيكدى آرى، مسه، آنديوو يا آنديا (قيزيل اؤزن چاي نين آخارغاسيندا) و زير كئرتو (قافلاتنى بۆلگه سينده) كيمي كيچيك دۆولتلر تاپيلميشدير. ها بئله بعضى نيننى، شورديره، اولمانيا، خارماسيا، آودا اوش، سيمه سى، خاروبا، سانقى بوتى و پولو آدى كيمي كيچيك اميرليكلر اورتايا چيخميشدير.^۱

بۇنلارين بعضيلرى آشور (آسورى) ايمپيرياسينا ياخين اولوب، اؤنون دايمى تجاوؤزلىرينه معروض قالديقلارى اؤچون اؤ دۆولته باج و خراج وئرمك ايله باشلاريني ساخلا يارميشلار.

بۇزادا تتولايلير، سويوييلر، كومورليلر، داليسيلر، قوتتيلر و لوللوويلر كيمي قبيله لر ده ياشاماقدان ايديلر. ميلاددان اۆنجه بيرينجى مين ايل ليكده آذربايجاندا (قيسماً اطراف بۆلگه لرله بيرليكدە) ماننا، اؤزارتو، ميديا، آتروپاتن، آلبانيا كيمي مۇستقىل و قۇدرتلى تۆرك منشالى دۆولتلر يارانيب، يۆكسك بير مدنيت قۇرولدو. بۇ دۆولتلر غالباً بير- بيرلىرى ايله بيرلشميش و بعضاً ده بير- بيرلىرى ايله

^۱ - تاريخ آذربايجان، باكو، ترجمه اسحاق بيات، تيريز ۱۳۶۰، ص ۲۶

مۇبارىزەدە ۋالموشلار. نىجەكى گىلزان دۋولتى مىلاددان اۋنجه ۹- جو عصرين سۆنلاريندا اۋرارتو ھۆكۈمىتى نىن آلى ايله يىتىلىپ، اۋرارتو ۋلكەسىنە قارىشىدى. اۋرارتونون اۋزو و ماننا ھۆكۈمىتى دە ميديا دۋولتى طرفىندىن يىتىلدى.^۲

ماننا ھۆكۈمىتى بىلدىگىمىز كىمى بىر طرفدىن آسورلىرىن، دىگر طرفدىن اۋرارتورلارين آردى كسىلمز ھۆجۈملەرى آلتىندا ايدى. ماننا و اۋرارتو ھۆكۈمىتىلىرى و سۆنلار ماننا ھۆكۈمىتى بىر- بىرلىرى ايله چاغداش ۋلوب و علاقه دە ۋالموشلار. «بىيالىنى، وان يا خالد» دۋولتى كىمى آدلار داشىيان اۋرارتو ھۆكۈمىتى م. ا. ۹- جو عصرين ۋللىرىندە و ماننا ھۆكۈمىتى ايسە ھمان عصرين ايكىنجى يارىسىندا و ميديا دۋولتى دە م. ا. ۷- جى يۆز ايللىگىن ۋللىرىندە وجودە گلمىشلر. دىمەلى بىك كى، م. ا. ۹- جو عصردىن اعتىباراً قوزنى طرفدىن ايران و آسيانين باتى ھىصەسىنە آخىب، گلمەدە ۋلان كىمىرلىر، ايسكىتلر (ايشقوزلار)، ساكالارين ھامىسى ايلتىصاقى دىللى و تۆرك منشالى ۋالموشلار.

ھمان عصرده (م. ا. ۹- جو عصرده). ھىند- آروپالى آدلانان خالقلار دا قوزئىدىن ايرانا سارى آخىب گلمگە باشلايدىلار. لاکىن قوتىلر و لولوبىلر و ماننالارين موقاۋىمىتى نىتىجەسىندە آذربايجانا يول تاپا بىلمەيەرك اۋزاقلاشيدىلار. بىلەلىكە اۋ تارىخدىن قاباق ھىند- آروپالىلار (آرياليلار) ايراندا ۋالمامىشىدىلار.

اۋرمو گۈلۈنون چئورەلىرى چۇخ حاصىللى، سۇلو و آباد ۋلدىغونا گۈرە چۇخلو كۈچرى طايفالارنى اۋزۈنە جلب ائتمىش و قاباقجىل و يۆكسك بىر مدنىت ميدانا چىخىمىشىدىر. اۋنا گۈرە دە آشۇر ھۆكۈمىتى (بعضاً اۋرارتو دۋولتى) واخت آشىرى قۇشون چكىب اۋرانى چالېب، اھالىنى قىرىب، يا اسىر تۇتوب و اۋنلاردان باج آلامىش. اۋ زاماندىن قالان داش كىتېبەلر و ناخىشلاردان معلوم ۋلوركى، آشۇر ھۆكۈمىتى اسىرلر ايله چۇخ وحشىلىكلە رفتار ائدىرمىش، ائلكى اسىرلر لۇت ۋلوب مۇختىلف شىكنجەلرە معروض قالارمىشلار. بۇ نۇوع گرگىن شرايىط نىتىجەسىندە ايدى كى، اۋ ۋلكەدە ياشايان طايفالار بىرلىشىپ، نھايتدە «ماننا» دۋولتىنى وجودە گتىردىلر.

ماننالارين آدى آشۇر كىتېبەلرىندە «مىننى». تۇوراتدا «منى» و ھرۇدوتون يازدىقلاريندا ايسە «منای» كىمى گلمىشىدىر. آشۇر كىتېبەلرىندە م. ا. ۶۲۵ و ۸۴۸- جى ايللر آراسىندا ماننالارين و اۋنلارين ايكى مۇھوم شھرى ۋلان ايزىرتو (ماننانين باش كندى) و مىسى، يا مستا شھرى نىن

^۲ - م. ت. زھتابى ماننالارين كۆنۈلۈ ۋلاراق ميديا ايله بىرلشمەسى فېكىرىنى مۇدافىعە ائدىر.

آدلاری گتیریلیمیشدیر.^۲ (میسسی شهری میانداوآیین ۲۰-کیلومترلیگینده واقع اولان «داش تپه» ایله موقاییسسه اولونا بیلر).

ماننا حۆکومتی آشۇرلارین زامان- زامان گتیردیکلری هۆجوملارین قارشیسیندا موقاویمت گۆستردیکدن علاوه اۇ دؤولتین اۇراتولارلا ساواشلاریندان فایدالاناراق، ایستیقلاینی قۇرۇموش و بعضی ایمتیازلار دا آله گتیرمیش و م.ا. ۸- جی عصرین ۳۰ و ۴۰- جی ایللرینده قاباقجادان آلدن وئردیگی تۇرپاقلارینی گئری آلمیش، حتّا اۇز تۇرپاغینی دا گنیشلندیرمیشدیر.

م.ا. ۷- جی عصرین سۇنلاریندا آشۇر شاهی ایکینجی سارقون، اۇرارتویا آغیر بیر هۆجوم گتیره رک چۇخلو تلفات یئتیریب، هر یئری اۇدا چکیب، چۇخ یئرلری ایشغال ائتدیکده ماننالاردان م.ا. ۷۱۶- جی ایلده «روسا» طرفیندان آیینمیش ۲۲ قالانی ماننالارا قایتاردی. لاکین ماننا شاهی «اولوسونو» بۇنونلا راضیلاشماییب، اۇرمو گۆلنونون قۇزئی طرفینده اولان اۇرارتو تۇرپاقلاریندان قۇپاریب صاحب اولماق ایسته ییردی.

بئله لیکله ماننا اولکەسی اۇرمو گۆلنونون شیمالی و شرقی سرحدلرینده گتیشلنەرک سرحدلرینی «میانا» حۆدۇدلارینا دک آپارمیشدیر. بۇ چالیشلاردا قافقازین قوزئی بۆلگه لریندن دربند یولو ایله گۆئی قافقازا و باتی آسیایا کئچن کیمتریلرین و ایسکیتلرین ده بۇیوک کۆمکلیکلری اولموشدور. ایسکیتلر م.ا. ۷- جی عصرین ۷۰- جی ایلینده «ایسپاکا» یا «ایسپاکا» آدلی شخصین رهبرلیگی ایله آشۇر ایمپیریاسی نین علثیهینه اولاراق، ماننالار ایله بیرلشمیش و ماننا اولکەسی نین قۇزئی حیصّه سینده ساکین اولموشلار. ایشپاکانین آدی آسۇری منبعلرینده خۆصوصی ایله آشۇر شاهی آساره اۇن (اسرحدون) دۇورو ایله باغلی گتیریلیمیشدیر.

بۇرادا بۇ مۆهوم ایضاحی وئرمگی لازیم گۆرۆرۆک کی، ایسکیت دئدیگه موعین بیر قبیله نظرده آیینماییر. چۆنکی اۇ قۇوم هئچ وخت اۇزونه ایسکیت دئمزمیش. و ذاتاً بۇ آد یۇنانلیلار طرفیندن «ایسم- عام» اولاراق م.ا. ۷- جی عصرده قارا دنیزین قۇزئی ساحیللریندن گۆئییه ساری آخیب- گلن (تۆرک منشالی) کۆچریلرین هامیسینا وئریلمیش بیر آددیر.

لاکین بۇ آد گرچکده ده اۇ زامان آذربایجان اراضی سینه هۆجوم گتیرن اشکیدا (ایشکۇدا) یا ایشقۇزا (ایشقوز) آدلانان مۆهوم بیر قبیله نین آدیندان آیینمیش و یۇنان دیلینده «ش» حرفی اولمادیغینا گۆره، ایسکیت شکلینه دۆشموش و ایسم- عام کیمی ایشلنمیشدیر (ایشقۇز کلمه سینى «ایچ اۇغوز» کیمی یۇرماق دا دۆزگون اولایلمز، چۆنکی اۇ زامان اۇغوز کلمه سی بۇ منطقه ده تاینمازدی).

دندیگیمیز ایسکیتلر او زامان مادلار ایله ظاهرأ گنجه یاخینلاریندا ساواشا گیریپ، مادلاری سیندیرمیش^۴، م.ا. ۶۲۵- دن ۶۵۳- جو ایله دک (۲۸ ایل) مادلاردان باج آلیرمیشلار.

پارسلار (و مادلار) دا شمالدان آخپ گلمهده اولان (تۆرک منشالی) کۆچریله عۆمومیتده سکا (ساکا) دئییرمیشلر. بعضأ کیمتری آدی دا یۆنانلیلار طرفیندن ایسکیت کیمی مؤعین بیر قبیله یه یۆخ، ذاتأ قارا دنیز ساحیللریندن آت بئلینده هۆجوم گتیرن تۆرک منشالی قۆوملره وئرلمیشدیر. هر چند بۇ آد دا اولجه بیر طایفانین اۆزل آدی ایمیش. نئجه کی، اکدی (آکاد) لر ده اسکی عصیرلرده شیمالدان گلن کۆچریله «اومان- ماندا» (ماندا خالقی یا قۆشونو) دئمیشدیلر. بۇ مسأله بیر زامان آراشدیریجیلاری چاشقین سالمیشدی، لاکین بۆنۆ دا قئید ائتمه لی بیک کی، بۇ آدلار عین منظور ایله ایشلندیکلرینه باخمایاراق، عئین معنادا دئییلدیلر، چۆنکی اؤنلار مؤختلیف زامانلاردا، مؤختلیف یوللاردان و همیشه شیمالدان آخپ، گلمهده اولان آیری- آیری کۆچریله وئرلمیش آدلاردیر. مثلاً کیمتریلر، ایسکیتلردن قاباق بۇ منطقه یه گلمیشدیلر. هر حالدا بۇ آدلار اۆزل آد یۆخ، ذاتأ عۆمومی آد کیمی سانیلمالیدیر. (آریائیلر و هند- آوروپالیلار باره سینده ده بئله بیر فیکری یۆروتمک اولار). بۇ کۆچری قۆوملرین تاریخی زامانینی تعیین ائتمک ایسته سک، دئییه بیلریک کی، کیمتریلر م.ا. ۸- جی یۆز ایل لیکده، ایسکیتلر ۷- جی و ساکالار ۶- جی عصیرده جنوبا ساری هۆجوم گتیرمیشدیلر. اومان- ماندا آدی ایسه اؤنلارین هامیسیندان قاباق آخپ، هۆجوم گتیرن قۆوملره عاییددیر.

اۆست- اۆسته دئمک اولار کی، اورتا آسیادان (شیمالی قافقازدان) آخین مسئله سی ۴- مین ایل میلاددان قاباق، بلکه اؤندان دا اؤنجه باشلانمیشدیر. تاریخه گۆره اسکی تۆرک خالقلاری (پروتو تۆرکلر) ایرانین و غربی آسیانین ایلك ساکینلری اولموش و حتا سامیلر ده اؤنلاردان سؤنرا بۇ منطقه یه گلمیشلر. دۆنیانین ایلك مدنیتینی قۇرآنلار دا بۇ خالقلار (سؤمرلر، ایلاملار ...) اولموشدور.

ماننلار دا قاباقجیل بیر مدنیتیه مالیک ایمیشلر. اؤنلارین اؤزلرینه مخصوص خطلری و یازیلاری وارمیش. او یازی ظاهرأ اؤرارتولاردان آلینمیش و اولسون کی، میخی خط ایمیش. عئین حالدا اؤرمو گۆلونون ساحیللرینده او عصیرده اؤرارتولار کیمی بیر نؤوع هیروقلیف خطی ده ایشلنیرمیش، لاکین ماننا خطلری ده (مادایلارین خطی کیمی) نه ایسه بیر یوللوق ایتید، محو اولوب تاریخدن سیلینمیشدیر.

^۴ م. ت. زهتایی بو اولکه نین اؤرارتو اولدوغونو ایدّعا ائتمیشدیر.

بۇرادا بۇنا دا ايشاره ائتمك لازيمديركى، غرب و رۇس آراشديريجيلارى، تۆرك تاريخىنى آنجاق آسيانين شرفيندن و بير آيرى سۆزله «هون»لاردان باشلاييب، ايرانداكى اسكى خالقلارى اؤنودوب، نظردن ساليير و اؤنلارا آيريجا آراشديراراق قاققاز ديلى، آزياتيک يا كاسيى ديلىلرى و يا ايران منشألى ديلىلر كيمي عؤنوانلار وثيرير و اؤنلارين تۆرك منشألى اؤلدوغونندان بير كلمه ده اؤلسون دانيشميرلار، بير حالداكى بۇ پروتوتۆرك دئديگيميز خالقلار تاريخين آن قديم چاغلاريندان بۇرادا ياشاماقددا اؤلموش و اؤنلارين تاريخلرينى پروتوتؤلتاى و پروتوتۆرك تاريخلريندن آييرماق اؤلماز. عكسينه اولاراق ايران تۆركلريندن دانيشاركن بعضيلرى اؤغوز خالقي نين سلجۇقىلر دؤورونده تۇپلو حالدا ايرانا كئچديكلرينى نظره آلاراق، تۆركلرين اؤ زامانندان يعنى هجرى ۵- جى (ميلادى ۱۱- جى) عصيردن بۇ طرفه ايرانا كئچديكلرينى ايديعا ائديرلر. لاکين بۇنو نظره آلماييرلاركى، تۆركلر فقط اؤغوزلار دئييلديرلر. باشقا سۆزله هر اؤغوز تۆرك دؤرسه، هر تۆرك اؤغوز دئييل. بۇنولا بئله حتا ۲ مين ايل ميلاددان اؤتجه اؤغوز منشألى تۆرك طايقالارى، اؤ جؤمله دن كاسلار و سؤنرالار ماساژئت (ماساگئت) آدى ايله ايراندا ياشاماقددا ايميشلر.^۵ قديمده كاس يا كاسسى (ايندى خاكاس و اؤيغور) آدى ايله تانينان قؤوملر اؤغوزلارلا بير منشألى اؤلموشدور. ماننا خالقي قوتتيلرين و لوللوبيلرين نسليندن ايديلر. اؤغوز تۆركلرى نين ديلىلرى اؤنلارلا، هؤنلار و سؤمثرلره باغلى اؤلموشدور. سؤمثرلرين ايلتيصاقى ديلىلى اؤلوب و اؤنلارين اؤرتا آسيادان كؤچوب، گلمله لرى ده عاليملر طرفيندن تاريخى بير فاكت كيمي قبۇل اؤلوموشدور.^۶

آذربايجان ديلى نين تشكولونده اؤغوز تۆركلرى نين تاثيرى فوق العاده چؤخ اؤلسا دا، اسكى پروتوتۆرك و تۆرك اتنؤسلارى (طايقالارى) نين ديلىلرى ده اؤنلارلا گليب، چاتميش و آذربايجان تۆركلرى اؤنلارين دا وارينى ساييلمايدير، چؤنكى كئچميشده بۇرادا ياشايان پروتوتۆرك خالقلارى شؤبهه سيز كى، اؤچوب گؤيه گئتمه ميشلر، ترسينه، اؤنلار دا نسيلدن - نسيله بۇرادا ياشاييب، قالميش و اؤنلارين دا قانلارى بيزيم دامارلاريميزدا جرياندادير. اؤنلاردان علاوه خزرلرين، قيبچاقلارين ديلىلرى ده آذربايجان ديلى نين تشكولونده تاثيرلى اؤلموش، لاکين اؤغوز تۆركلرى نين رؤلوه داها دا آرتيق اؤلموشدور. ماننالارلا گلديكده ايسه تاريخچيلر تامى ايله سؤسموشلار. مادايلار باره ده الده اؤلان معلؤمات آزديرسا، ماننالار باره ده حتا دئتمك اؤلار كى، اصلاً يۇخدور.

لاکين بيليريك كى، ماننا حؤكومتى آذربايجاندا و اؤرادا ياشايان طايقالارين الى ايله قؤرولموشدو. اؤنلارين آن مۆهوملرى قؤتتيلر و لوللوبيلر ... اؤلموشدور. آنجاق بۇ مسأله يه ديقت

۵- آذربايجان ديلى نين تشكولو، ق. غيب الله يئف، باكى، ص ۲۳۲

۶- كئرت قومى و هويت مىلى ايرانيان، دكتور ضياء صدر، تهران ۱۳۷۷، ص ۲۶

ائتمک لازیمدیر کی، ماننا حۆکۆمتی آرادان گتتدیکدن سؤنرا اۆنون اھالیسی نە اۆلدو، ھارایا گتتدی؟ سۆز یۆخ کی، اۆنلار یئرلریندە قالدیلار. آنجاق حۆکۆمتی آلدن وئردیلر. بیر دۆولتین ییخیلماسی ایله اۆنون اھالیسی آرادان گتتمز. باشقا سۆزلە دئسک، ھمان خالق و ھمان طایفالار (لؤلوییلر، قۆتتیلر و ماننالار...) آیری طایفالارلا میدیا حۆکۆمتینی قۇردولار. بئله لیکلە بۇ ایکی خالقی بیر- بیریندن آیرماق اۆلماز. اۆنلار عئین خالقار ایدی. ماننالار دا، مادایلار^۷، تۆرک منشألی، بیر سۆیلو و بیر خالقار ایدی^۷. نئجە کی آذربایجان دیلی دە اۆنلارین وارینیدیر و اؤ دیلردن زامان کئچدیکجە دیشیکلیکلر تاپدیغی حالدا ھمان دیلرین یادیکاری قالمیشدیر.

ماننا شاهلاری بارەدە

ماننا شاهلاری بارەدە چۆخ معلۇمات الە یۆخدور. اؤ شاهلاردان آنجاق آشاغیداکي آدلاری

بعضی منبعلردن چیخارتماق اۆلار:

۱- تیک دیازا (یا- مئکتیار) آشۆر شاهی اۆچونجو سالماناسار یا سلمنسر (حاکیمیتی م.ا. ۸۵۹-۸۲۳) ایله چاغداش ایدی. ظاهیراً ایلیک دفعە آشۆر شاهی نین علئیھینە قالخدی. ماننالار اۆنۆ اۆز شاهلاری کیمی تانیدیلار.

۲- اوو الکی (وفاتی م.ا. ۸۵۹) تیک دیازانین اؤغلو، آشۆر ناسیرپال (نصیربال) ایله چاغداش ایدی.

۳- شارسین (شارسینا)، آشۆر شاهی ۵- جی شامسی آداد ایله چاغداش ایدی (م.ا. ۸۲۳).

۴- ایرانزۆ (وفاتی م.ا. ۷۱۷) آشۆر شاهلاری تیقلات پیلەسر و ۲- جی سارقون ایله چاغداش ایدی.

۵- آزا، ایرانزۆنون اؤغلو ایدی، ۲- جی سارقون ایله چاغداش ایدی. امیرلر اؤنا عۆصیان ائدەرک اۆلدوردولر.

۶- اوللوسونو (ایرانزۆنون آیری اؤغلو) ۲- جی سارقون ایله چاغداش ایدی.

۷- بئلخابو (وفاتی م.ا. ۶۵۹)، سنخریب ایله چاغداش ایدی.

۸- اخسئر (آخسئری) (بئلخابونون اؤغلو) خالقین قیامی نتیجە سیندە اۆلدو (م.ا. ۶۶۳).

۹- او آللی (آخسئری نین اؤغلو) آشۆر بانیبال ایله چاغداش ایدی.

۱۰- ارسین (او آللی نین اؤغلو).

۱۱- مۆساسین

^۷ - آذربایجان دیلی نین تشکۆلو، ق. غیب الله یئف، باکی، ص ۸۶ و ۸۷

ماننلارین دیللیری باره ده

دوتیا دیللیری بیلدیگیمیز کیمی اؤچ قروبا بؤلونموشدور:

۱- تحلیلی یا تصریفی (Inflektive) دیللیر (فارس دیلی کیمی)

۲- ایلتصاقی یا ایلحاقی (Agglutinative) دیللیر

۳- هیجایی یا تک هیجالی (Isolating) دیللیر

ایلتصاقی دیل تۆرک خالقلاری و اؤرال- آلتای دیللیرینه مخصوصدور. تاریخچیلر و آرکتولوقلار اسکی سؤمتر^۸، ایلام، ماننا، مادای، اؤرار تو و آلبان دیللیرینین آقلوئتیناتیو (ایلتصاقی) اؤلدوغونو ایثبات ائتمیشلر. هخامنیشلردن قالان اؤچ دیلده یازیلیمیش کتیبه-لرده ده بیرینجیسی اسکی فارس دیلی و اؤچونجوسو آکاد (اکد) دیلی، ایکینجیسی ایسه اؤزون مؤدّت تانینماز قالدیقدان سؤنرا آقلوئتیناتیو اؤلدوغو و ساییر سببلره گؤره ایلام دیلینده اؤلدوغو معلوم اؤلموشدور، (ایلام دیلی اؤ زامان پارسلارین و باشقا دؤولتلرین ایداری و کتابت دیللیری اؤلموشدور). بئله لیکله مانناداکی قبیلهلرین (قؤتتیلر، لؤلؤبیلر ...) دیللیرینین اکثریتده پروتوتۆرک اؤلدوغو معلوم اؤلموش و ماننلاردان قالان تۆپونیملر و اتنونیملر و شخص آدالاری دا بؤنو ایثبات ائتمیشدیر (آشاغیدا بؤنلارین بعضیلرینه ایشاره ائدیریک).

ماننادا تۆپونیملر و اتنونیملر

آوروپا تاریخچیلری پروتوتۆرک خالقلارین دیللیرینی آراشدیردیقا اؤنلارا «آزیاتیک» (آسیالیلار)، کاسپی یا قافقاز دیللیری کیمی پؤزغون و ایبهاملی عؤنوانلار وئرمیش، اؤ جۆمله دن ماننلاردان قالان یئر، طایفا و شخص آدلارینین بعضیلرینی «قدیم یئرلی آدلار» دئییه ایضاحلاریندان واز کئچهرک، اؤرت- باسدیر ائتمیشلر. ق. غیب الله یثف یئرلی اؤلاراق بؤ باره ده دئییر:

«قدیم یئرلی دیللیر دئدیگده اؤنلار صؤنعی اؤلاراق قؤراشدیردیقلاری کاسپی دیللیری و زاقر- ایلام دیللیری و ساییر آدلاندیردیقلاری دیللیری نظرده تۆتموشلار. کاسپی دیللیری، زاقر- ایلام دیللیری ایفاده لری هئچ بیر کۆنکرت معنایا مالیک دئییل ... ایندی ایسه معلوم اؤلورکی، بؤ یئر و

^۸ - نیاکان سومری ما، م.ع. سجادیه، تهران ۱۳۶۵، ص ۸۵، کثرت قومی و هویت ملی ایرانیان، دکتر ضیاء

شخص آدلاری آلتای- تۆرک منشالیدیر و یثرلی دیلر دئمکدن تۆرک دیللیرى نظره آیینمالیدیر»^۹.

بۇنو دا بیر داها تیکرار دئمەلی بیک کی، بۇ تۆرک منشالی آدلار آشور منبعلرینده چکیلدیکلرینه گۆره اؤ دیلین فونتیک قانونلاری سببینه و هابئله اؤ الیفبادا بعضی حرفلرین اؤ جۆملەدن صائتلر اؤچون اؤزل علامتلرین اولماماسی نتیجه سینده دییشیکلیکلره اؤغرامیشلار. خۆصوصی ایله بۇنو دا نظره آلمالی بیق کی، اؤ زاماندا تقریباً ۳ مین ایل کتچدیکن سوئرا تۆرک دیلرینده ده کۆکلو دییشیکلیکلر باش وئر میشدیر. اؤنا گۆره بعضی نتیجهلر دقیق اولمایا دا بیلر.

ق. غیب الله یثف تۆرک دیلرینده بیر سوؤزون چۆخ حاللاردا مۆختلیف حرفی و مجازی معنالاری اولدوغونا و هابئله سوؤزلرین مۆختلیف دؤورلرده مۆختلیف معنالار داشیدیقلا رینا ایشاره ائدره ک بۇ آدلارین حقیقی فۇرمالارینی مۆعین ائتمگین چتینلیگینی خاطرلاداراق دئیر:

«بۇ چتینلیکلردن بیر ده اؤدور کی، آشور دیلینده آدلارین سوؤنوندا علاوه اولان «اؤ» (u) آدلیق شکیلچیسینی بعضی آدلاردا کۆکلو (u) سوؤنلوعندنن آیرماق اولمور»^{۱۰}.

سوؤرا مؤلف ماننلاردان قالان بیر پارا تۆبونملره و شخص آدلارینا ایشاره ائدره ک ایضاحلار وئریر، لاکین مقاله میزین محدودیتی و مؤوضوعسونون آرتیق ایختیصاصلی اولدوغونو نظره آلاق اؤنلاردان آنجاق بعضیلرینه ایشاره ائده جگیک:

پارسیندؤ: (م.ا. ۸۸۱-۸۸۰) - «قرانتوویسکی» بۇ آدی ایران منشالی سایمیش و اؤنو پارس ائتونیمی ایله باغلامیشدیر، بیر حالدا کی بۇ یانلیش فیکیردیر. پارسیندؤ «آمتکا» آدلی بیر حاکیمین قلاسیدیر. آمتکا شخص آدی نین تۆرکجه اولدوغونو ایتبات ائده بیلرک.

«احتمال کی، بۇ قالا میلاددان قاباق ۸۲۰- جی ایلدە میدیادا قید اولونان پارسان (بلکه ده پارسین) قلاسی نین عثینیدیر. تۆرکجه «بار» یا «باییر» تپه، یۆکسکلیک، یارغان (بارلاغان)، سیلیدیریم. «سین» داغ بئلی یا خود «چین» چۆخ حاللاردا شاغولی (عمودی)، سیلیدیریم، سیلیدیریمی یایلا، سیلیدیریم داغ یارغانی و تو (دو) داغ سوؤزلریندن دیر. آیدیندیر کی، قالا چتین کتچیدلی، سیلیدیریم یثرلرده تیکله بیلردی. بۇ تۆبونیمه میثال اؤچون نظیره لر تاپماق اولار. پارسیندؤ قلاسی احتمال کی، مرند شهری نین ۱۲ کیلومتریگینده خارابالاری قالماقدا اولان «بارؤج» آدلی قالانین آدیندان آیینمیشدیر. یاقوت حموی «معجم البلدان» آدلی کیتابیندا یازیر کی، سفید رود (قیزیل اؤزن چایی) پاریسیس داغلاریندان باشلانیر. احتمال کی مؤلفین پاریسیس قتید ائتدیگی اصلینده پارسین کیمی

^۹ - آذربایجان دیلی نین تشکولو، ق. غیب الله یثف، باکی، ص ۷۲

^{۱۰} - همان قایناق، ص ۷۳

اؤخونمالیدیر. باشقا سۆزله کاتیبیلرین سهوی اؤزوندن آدین سؤنونداکی «ن» سسی «س» کیمی یازیلیمیشدیر. کاتیبیلرین و یازیچیلارین دیقّتسیزلیکلی چۆخلو بۇ کیمی سهولره سبب اؤلموشدور. بارا: یؤسیفوف بۇنو تۆرکجه «بره» (قۆیون- قۆزو ساخلانیلان یئر) سۆزو حساب ائتمیشدیر. قئید ائدیلمه لیدیرکی، سؤنراکی آسۆری منبعلرینده ماننا و میدیا اراضیسینده «بارروآ»، «اؤبا- برا»، «باروناک کا» و باشقا تۆپونیملر ده چکلییر. بۇ تۆپونیملرین «بره» سۆزوندن اؤلدوغونو دئمک چتیندیر. قرانتوویسکیه گۆره بۇ تۆپونیملر «بارا» طایفاسی نین آدینی عکس ائتدیریر. ماراقلیدیرکی، ساوالان داغی نین اتگینده ایندی ده باری کندی واردیر.

آراکدی: اۆرمو گۆلۆنون اطرافیندا اۆلان بیر قالا ایمیش. بۇ «اثریک» کلمه سی (سیلدیریم، اؤچوروم معناسیندا) ایله، دی (- لی) شکیلچیسینی ترکیبیندن آلینمیش بیر آد اؤلا بیلر. م.ا. ۸۸۱- جی ایل آشور شاهی آشورناسیرپال اۆرمو اطرافینا باسقین ائدیر و «آتا» آدلی حاکیمی آراکدی قالاسینی تۆتور.

سۆریقاش: «سۆری» تۆرکجه آلچاق، هامار داغ بئلی (گدیک) و «قاش» سۆزو (قایا، ساحیل) سۆزلریندندیر. سلیمانیه یاخینلیغیندا «سۆریداش» آدلی بیر کند و اؤ تایددا «بالاکن»- ده سۆریقاش آدلی بیر داغ وار.

آرمایتی: اۆرماياته: ماننادا بیر شهر و بیر ماحال آدی ایدی. جنوبی آذربایجاندا اۆرمیه و اۆرم آدلی ایکی یاشاییش یئرلری قئید اؤلونموشدور. احتمال کی ایندیکی اۆرمیه (ارومیه) شهرینی آدی مانناداکی اورمیانه تۆپونیمی نین قیسالیدیلمیش فۆرماسیدیر.

ق. غیب الله یئغه گۆره بۇ، تۆرک دیلرینده کی آریم، ایریم (نیشانه، علامت، فال، جادو) و آتا سۆزلریندن عیبارتدیر.

ایزی بیا: گۆمان کی، سۆمثرجه «ایزی» (اؤد) و تۆرکجه «ایسی» (آذربایجان تۆرکجه سینده ایستی) و آلتای دیلرینده «بیا» سۆ معناسیندادیر، یعنی «ایستی سۆ». بۇ آد ایندییه دک جنوبی آذربایجاندا زیوه (زیویه) یاشاییش منطقه سی نین آدیندا قالمیشدیر.

قیلزان- گیلزان: اۆرمو گۆلۆنون غرب ساحلی نین آدیدیر. تۆرکجه «قؤل» (گؤل) و «ائزن» (وادى، چؤل) سۆزلریندندیر. بۇ گؤلون گۆنئی ساحیلی زامورآ آدلانیرمیش. زامیا تۆرکجه زای (سای) و موآ (بؤآ) «سۆ» سۆزلریندندیر.

آزیرؤ: داغ آدیدیر. تۆرکجه ایزئر، ایزیر (آشیریم، داغ کئچیدی یا داغ چۆکه یی) سۆزوندندیر. آدین آسۆریجا یازیلیشینداکی «اؤ» (u) همین دیلده آدلیق حال شکیلچیسیدیر.

سیماکى: داغ آدیدیر. تۆرکجه چیم (آسۇرجا «ج» سسى اولمادیغینا گۆره «سیم» شکلینده وئرلیمیشدیر.)

چیم: بیر - بیرنه سارلیمیش سیخ اۆت بیتکیلری. قازاقستانداکی چیم بۇلاق، چیم کۆرقان و ساییره داغ آدلاری ایله مۆقایسه اولونا بیلر.

آخشۇرا: (یاشاییش منطقه سیدیر)، تۆرکجه آخ (آغ) و شۇرا (تۆرکجه «گول») سۆزلریندن دیر. بۇنو دا نظره آلمالی ییق کی، م.ا. ۶۱۳-۶۱۵- جی ایللرده ماننا و میدیا بیرلشدیکدن سوئرا ماننا تۆپونیملىرى میدیا تۆپونیملىرى نین بیر حیصّه سی کیمی قئید اولونور^{۱۱}. بیر ده دئمهلی ییک کی، ماننا حاکیملىرى نین آدلاری و یۇخاریدا قئید ائتدیگیمیز تۆپونیملىرى و شخص آدلاری هله او زامان ماننا آدی چکلمه دیگینه گۆره تدقیقاتچیلار اۇنلاری لوللوبیلره و قوتیلره عایید ائدیرلر.

بتله لیکله ماننالارین «هۆرریت» دیللی یا خود قافقاز دیللی اولماسی فیکری یانلیشیدیر. قرانتوویسکی نین «قدیم یئرلی» یا «قبیلهر» دئدیگی ده تۆرک منشألی ساییلمالی دیر.

دیاکۆنوف م.ا. ۸۲۰- جی ایلدن ماننا طایفا ایتیفاقینا داخیل اولموش طایفالارین آدلارینی آسۇر منبعلریندن «تالورلای»، «مئسسی»، «دالای»، «سومبی»، «کوموردی» کیمی قئید ائتمیشدیر، لاکین بۇ آدلار آسۇر منبعلریندن گۆتورولدوگو و او دیلده یازیلدیغینا گۆزه اۇنلارین اصلی و حقیقی فۇرمالارینی آیدینلاشدیرماق چتیندیر.

ماننالارین یۆکسک مدنیتلری و قۇدرتلی ایتیقصادیاتی اولدوغونو بیلیریک. اینجه صنعت جھتیندن ایسه حسنلی تهپه سینده تاپیلیمیش قیزیل جام و اۆرمو گولونون گۆنئی دۇغوسوندا واقع اولان (سهو اولاراق «زیویه» یازیلان) زیوه کندینده تاپیلان بیر خزینه و باشقا اثرلر او اولکه نین اۆستون مدنیتی و قاباقجیل اینجه صنعتینی ایثبات ائتمگه کیفایت ائدیر.

حسنلیدن تاپیلان قیزیل جامین (ایران - باستان مۇزه سینده ساخلانیلیر) یۇخاری حیصّه سی هاوا آلاله لاری نین آرابا اۆسته حرکتده اولدوقلارینی گۆستریر، اطرافیندا دا باشقا ناخیشلار وار.

زیوه خزینه سی ایسه ماننالاردان قالان ان مۆهوم و اؤنملی اینجه صنعت و آرکئولوژی مجموعه سیدیر. بۇ مینیلسیز خزینه ۱۳۲۶ (م ۱۹۴۷) - جی ایلده او کئندین اهالیسی طرفیندن تاپیلان قیزیل و گۆموش شئیلر ایله دۆلو بیر تۇنج (برؤنز - مفرغ) تابوتون ایچینده ایدی. خزینه نی یئرلی اهالی اؤز آرالاریندا بۆلوشدورموشدولر. اؤنا گۆزه او تابوتون ایچینده اولان شئیلرین گرچکده نه قدر و نه دن عیبارت اولدوغونو دۆزگون بیلیمک اولماز. بۇ شئیلر بیر - بیرلری ایله فرقلی اولان

^{۱۱} - بعضی ریویایتلره گۆره، ماننالار م.ا. ۵۹۳- جو ایله دک قالماقدا ایمیشلر.

مؤختلیف سبکلر ایله قاییریلیمیشلار. بۇرادا تاپیلان بیر قدحین اؤستونده بیر اؤزانین ساز چالماسینی ناخیشی دیقته لایققدیر (بۇ خزینهنن آله گلنی ایران- باستان موزه سینده ساخلانیلیر). ایلامدا- لۇروستاندا و ایکی چای آراسیندا (بین النهرینده) تاپیلان تۇنج اثرلر ده، اولسون کی، ماننا حؤکومتی نین بیناسینی قۇبان قوتتیلر و لوللوی قبیلهلری نین صنعتکارلاری نین ایشلریدیر. هر حالدا بۇ مقاله ده بۇ بارده بۇندان آرتیق دانیشماغا فۇرصت یۇخدور. آرتیق معلۇمات ایسته ینلر آندرہ قۇدارین «زیوه گنجینه سی» آدلی کیتابینا و باشقا اثرلره مۇراجیعه ائده بیلرلر. ■

میلاددان اؤنجه ۸ و ۷- جی عصرلری تمثیل ائدن خریطه
(مادلار و پارسلار کیتابیندان چیخاریلمیشدیر).

آذربایجان مظلوم

اصغر فردی

(نقل از نشریه عصر آزادی، ۵ و ۹ اردیبهشت ۱۳۸۱، تبریز)

همواره گفته و نوشته‌ام که بیماری دو رویه «ترک‌ستائی» و «ترک‌ستیزی» دو آفت تنی و خونی فتنه‌ساز بر پیکره ایران‌اند. ترک‌ستائی اگر در محدوده دوست داشتن زبان و فرهنگ و قومیت ترکی در چارچوب وحدت ملی و زیر پرچم ایران باشد، که طبیعی‌تر از این چیزی نیست، اما ترک‌ستائی به مفهوم دیگرستیزی - که مرا سراغ آن تفکر در اندیشه هیچ یک از ترکان ایرانی نیست - البته که مرضی فتنه‌آمیز بیش نیست. اما ترک‌ستیزی در هر میزان و به هر شکل که باشد، جز بیماری و یا مأموریت یا به قصد مشنوم برهم زدن وحدت و یکپارچگی نیست.

لیبرالیسم ملی‌گرا که با پیروزی انقلاب اسلامی تمامی تریبون‌های خود را در اثر طبیعت اسلام و انقلاب اسلامی - که فاقد خاصیت غیر انسانی و غیر مدنی قوم‌ستائی و قوم‌ستیزی می‌باشد - به یکباره از دست هشت، دارای پیشینه‌ای است که دانستن چند و چون آن خالی از فایده‌ی نخواهد بود. نخست اینکه پان‌آریانیسم و ملیت‌گرایی و باستان‌ستائی اسطوره‌اساس همواره در ظاهر ستیزه با فرهنگ عرب، بر نهاد استراتژیک ستیزه با اسلام مبتنی بوده است.

نخستین اسلام‌ستیزان در ایران همین شعوبیان بودند که از آغاز طلوع و اشراق آفتاب این دین مبین در ایران تا به امروز، با توسل به روش‌های شیطانی و فتنه‌آمیز گوناگون در راه اضمحلال و تخریب این دین از هیچ توطئه و تحریفی فروگذار نشده‌اند. همواره یکی از مهم‌ترین نشانه‌ها و هدف‌های تیرباران شعوبیه، ترکان بودند که هنگام اعتلای اقتدار اسلام، با تعطیل موقت اسلام‌ستیزی، بر ستیزه با ترکان کمر بسته‌اند که سه قرن پس از اسلام، ارکان حکومت این سرزمین را تقریباً لاینقطع تا هزار سال بعد به دست گرفتند. بنابراین اگر در ادوار اخیر، شعوبیه دیگر به شکل سابق متشکل نبود، اما حلیه گرایشات آنها دائر و رائج بود و تا روزگار ما نیز فرا رسید. در دوره حکومت دودمان پهلوی حکومت از حیث تثوریک کاملاً به سیطره و استیلای فرهنگی این گرایش درآمد. شعوبیان، میهن‌دوستی و ستایش زبان مادری خود (پارسی) را ده‌کای برای ستیزه با اسلام و ترکان ساخته‌اند و این دو آماج را همواره دوش به دوش هم نشانده‌اند.

شور احیاء وطن گر در دل پاکت نبود،

رفته بود از ترک و تازی هستی ایران به باد^۱

ترکان و دیگر مسلمانان مؤمن ایرانی. میهن‌دوستی (ایران‌ستایی) و فارسی‌پروری را بیش از این فریق طلیق ورزیده‌اند. حتی ترکان، زبان پارسی را که زبان مادری‌شان نبوده، چندان دوست داشته‌اند که پادشاه ترک آن را زبان رسمی کرده و شاعران ترک بدون کمترین توجهی به زبان مادری خود (ترکی) این زبان را بالنده کرده و به آن زبان دیوان‌ها ساخته و پایه ادبی آن را بنیاد نهاده‌اند و بی‌هیچ حب و بغضی، زیبایی را برگزیده و ستوده‌اند. اسلام نیز به عنوان یک دین آسمانی و انسان‌پرور، مورد قبول این مردمان قرار گرفته، چندانکه ترکان در افزونی اعتبار این دین و توجیه آن بر کافه انسان‌ها عمرها وقف کرده، کتاب‌ها نوشته‌اند. شمار کتاب‌ها و دیوان‌هایی که ترکان به فارسی نوشته و موجب غنای ادبی این زبان نوین و جوان شده‌اند، بی‌شک بیش‌تر از تعداد کتاب‌هایی است که گویندگان اصلی این زبان (فارسی‌زبانان) و مخصوصاً فرقه منحوس و متقلب شعوبیه نوشته‌اند. شعوبیه چندانکه پیش‌تر گفتیم، ایران‌دوستی را به ایران‌پرستی فارسی‌ستایی باستان‌گرایی بش‌البدل کرده و در این افراط به ستایش و پرستش تاریخ خودساخته و زبان فارسی و ملک کیانی بسنده نکرده، تحقق آن را در برانداختن زبان و موجودیت ترکی و دین اسلام دانسته‌اند. شعوبیان بی‌آنکه مرزی مابین «اسلام» و «فرهنگ عرب» بگذارند، اسلامیت را به بهانه عربیت‌زدائی کوبیده و منکوب کرده‌اند. در دوره سلطنت خاندان قاجار که تدین دربار رفته رفته کاست و فضایی برای اسلام‌ستیزان ایجاد شد، فتنه‌گران شعوبی مجال ظهور و بروز بیش از پیش یافته و ستیزه با اسلام را موازی پارسی‌ستایی و باستان‌گرایی و تاریخ‌تراشی پیش بردند.

نفوذ ترک و عرب کم شده‌است و مردم پارس،

نهاد نام خود این کیقباد و آن رستم.^۲

این گروه در هر دوره‌ای که بنیان‌های حکومتی ضعیف بوده و اجتماع دستخوش نابسامانی‌ها بوده، متحرک‌تر و فعال‌تر شده است. حیات شوم و شیطانی این فرقه در تلاشی و احتضار جامعه و حکومت بوده است. بنابراین در دوران جوانی سلطنت سلسله‌ها-که در این هزاره

^۱ - ملک‌الشعراء بهار جز این، در بیتی دیگر می‌گوید:

نام ایران رفته بود از یاد تا تازی و ترک،

ترکتازی را برون راندند لاشه از کمین.

^۲ - محمدتقی بهار.

اغلب به دست ترکان ایران بوده- حرکتی چشمگیر از این گروه دیده نمی‌شد و بیداری این فرقه از زمستان‌خوابی، در دوره افول و انحطاط و زوال حکومت‌ها بوده است.

شعوبیان در دوره افول و زوال برج قجری- مقارن با دو دهه آخر عمر ناصرالدین‌شاه- با ملاحظه ضعف سیاسی حاکمیت ایرانی یکایک ظهور کردند و در کسوت مورخ، روزنامه‌نویس، کنستیتوسیون‌طلب، قانون‌خواه و مدعی دیوان و مجلس پیدا شدند. اینها در اوائل کار اگرچه صراحتاً مخالفت با دین و خدا نمی‌کردند و با ترکان که در تمام ارکان اداری- سیاسی جامعه حاضر و ناظر بودند، در نمی‌آویختند؛ اما با توسل به روش‌هایی مانند مبارزه با خرافات، روحانیت و دین‌داران را با نمایش قبائح جن‌گیران و دعانویسان، بهانه اسلام‌زدائی قرار می‌دادند. این، روش همه دین‌گريزان منطقه بوده است. روشنفکران قفقازی نیز برای کوبیدن دین و تدین، نمونه‌های غیرقابل دفاع منتسب به تظاهر دینی را نشانه هجوم خود قرار می‌دادند و در واقع و باطن با نفس اسلام و با خداگرایی می‌جنگیدند. تاکتیک دیگر این فرقه در هر فرصتی ستیزه با محورها و مدار مشترک مسلمانان بود. نوشعوبیان با هر چیزی که موجبات اتحاد و تفاهم مسلمانان را فراهم می‌آورد، به شدت می‌جنگیدند. سه عنصر (الفبای اسلامی- زبان عربی- زبان ترکی) به مثابه حلقات پیوند اقوام ایرانی و نشانه‌های وحدت ایرانی با اسلام همواره آماج حملات لاینقطع این گرایه ابله و کهنه‌مغز بوده است. از منادیان کهن طرفدار تغییر الفبا که بگذریم، میرزا فتح‌علی آخوندوف مهم‌ترین عنصر شعوبی ستیزه‌جو با الفبای اسلام در دوصده اخیر بود که پیروان شعوبی‌اش- از ملک‌خان ارمنی تا سعید نفیسی و ذبیح‌بهرز و یحیی ذکاء- این کباده را تا اواخر سلطنت منحوس پهلوی کشیدند. این فرقه خودسر و خیره با ارشاد و هدایت مقتدایان مستشرق خود همواره به دنبال جایگزین‌جوئی بر اسلام بوده و در بویه «آئینی ایرانی» لاه و مویه‌ها کرده‌اند. زمانی با پشتیبانی و توسع کیش‌های مجعول بایی و بهائی و ازلی که دست‌ساز شرکت تعاونی اجانب بوده، سعی‌های باطل ورزیدند و با نگرفتن رنگ این ننگ، به احیای آئین موهوم پرستش آتش اهتمام کردند و فرهنگ ایران اسلامی را با نجاست ثنویت آلودند. بر هر در و پیکری کله گاو میش برافراشتند و این فتنه را چنان جا کردند که کسان، نام‌های اسلامی را با نام‌های مهری و اوستائی (!) عوض کردند و دین اسلام به کیش‌های مهری و مزدشتی و زردشتی بش‌البدل گشت. این گروه سیاه برای پادشاه نگاهبان آتش‌گهشان (!) لقب «آریامهر» دادند و بر سر خرابه‌های کاخ‌های معماری شده توسط ایرانیان پیش از هخامنش‌ها، که به دست سرکرده یهودی غصب شده بود، رقص شیطان کردند و ام‌الخبائث به شادی روان خشایار و دارا سرکشیدند.

شعوبیان در دوره‌ای، با دست‌درازی به قاموس مردم - که نکوهیده‌تر از دست‌درازی به ناموس مردم است - به زدودن لغات غنی و پربار اسلامی (عربی و ترکی) از زبان فارسی درآمدند و به جای آن ظروف ظرائف و ظرائف انسانی، لغت‌های جعلی دساتیری را به این زبان حقنه کردند و با ابتکاری فن‌مندتر از کهنه‌کردن و عتیقه‌سازی اشیا، زبان جدید کهن‌نمودی را تدارک دیدند.

انقلاب اسلامی ایران که مانند سیل دمان خار و خارا و خاشاک را از سر راه خود رویید، کشور را از پلیدی این مشتی پلشت پرداخت و آنها را نفی بلد ساخت. با پیروزی انقلاب اسلامی، اسلامیت و تدین بر شئون جامعه و ارکان حکومت غلبه کرد و فرصت عرض اندام در شاکله دین‌ستیزی در داخل کشور برای بازماندگان این پیکره پوسیده به شدت کاسته شد. این گروه با متد و روش جدیدی به عرصه خلید. از روزهای آغازین استقرار جمهوری اسلامی تا نیمه سال ۱۳۶۰ که کشور دستخوش هرج و مرج و بی‌ثباتی بود، گروه مذکور با تجمع در زیر چترهای تحریکات حزبی و سازماندهی دوباره دستجاتی مانند «جبهه ملی» و «حزب ملت ایران» و «حزب بان ایرانیست» و ... مجالی برای طرح اندیشه‌های مخرب خود ایجاد کردند. آنها با استفاده از موقعیت استثنائی‌ای که «دولت موقت» از راه اشتراک این عناصر در بدنه حکومت فراهم آورده بود، توانستند با انتشار مطبوعات و کتاب‌ها و علم کردن تجمعات و محافل، دین‌ستیزی خود را به طور خزنده و مبهم در سایه و پناه باستان‌ستائی و مخالفت با منویات انقلاب اسلامی و رهبری آن که خطوط اصلی حاکمیت را با افکار خالص، بالوده و نیالوده «اسلام ناب محمدی»، ضمن ایران‌دوستی معقولانه ترسیم و طراحی کرده بود، پیش ببرند. مخالفت‌های مناقضانه با حذف شیر و خورشید از پرچم ایران و ناخشنودی از برافزودن لفظ جلاله و تکبیر بر آن، اعتراض به کمرنگ شدن توجه بر آئین‌های بدوی مانند، جشن شاهنشاهی مهرگان و ...، نخستین و حداقل نمایشات و تجلیات افکار آنان بود.

نوشعوبیان دین‌ستیز و ایرانی‌گریز، از گنده‌پرندگی پیرانشان (بختیار) - که خون ایرانیان از سرانگشتان خفه‌گیرش می‌چکید - حیا نکردند و بوم‌آسا بر بام ایران آزاد، ناله واملتا! سردادند، تا خمینی بت‌برافکن با تعیین تکلیف و موقع شرعی این آزادی‌خواهان! و ملی‌گرایان، آب بازمانده از روی این تردامنان ریخت، تا این زمره ملازم خمره، به لاک و لانه‌هایشان خزیدند و خاموشانه به فراموشخانه‌هایشان خلیدند.

ناخشنودی‌های این جریان در اعتراض به تغییر قطبیت «ملت» به «امت» به طور نجواگونه‌ای تجلی می‌کرد.

با پیش آمدن تجاوز رژیم بعثی حاکم بر عراق به ایران، فرصتی برای اشتعال هیجان‌ات عرب‌ستیزی به مثابه تدارک قالبی برای تقبیح اسلام برای آنها دست داد که در مقالات و اظهارات خود بر علیه این تجاوز دوباره عبارات (عرب سوسمارخور و ملک کیانی) و توفیق مقابله با لاطائلات صدام حسین در دعوای سرداری قادسیه‌اش به دست آمد. با استحکام پایه‌های «نظام» جمهوری اسلامی و تقویت ارکان امنیتی و ثبات حکومت پس از سال ۱۳۶۰ و فرار جمعی ضدانقلاب به خارج از ایران، فرقه غیرسیاسی و غیر فعال این گرایش نیز جمهوری اسلامی ایران را محل مناسبی برای زندگی خود نیافته، همسو با دستجات ضدانقلاب به دامان غرب گریختند. غرب که در درون اندیشه‌های فلسفی و منطق پسامدرنی خود جایی برای «دین» و «ملیت» نمی‌شناسد و این دو را پدیده‌های پست‌نوگرایی می‌داند و با دگردیسی‌های شتابناک، نظریه‌های «دهکده جهانی» را به حد مفرط و نهائی «گلوبالیزاسیون» رسانده است، این بار «ملی‌گرایی» و «قومیت» را نسخه‌ای متناقض برای اقوام شرقی - خاورمیانه‌ای - جهان اسلامی و مخصوصاً ایرانی پیچید. از سوئی با برگزاری کنگره‌ها و تأسیس پایگاه‌های اطلاع‌رسانی در اینترنت و منشورات سیل آسا، «ترکیسم» را به ترکان ایران و از دیگر سو، همین امکانات را به علاوه چند شبکه تلویزیونی ماهواره‌ای در اختیار سالخوردگان حسرتناک «ایران دیروز شاهنشاهی» در بارور کردن منویات نوشعوبی گذاشت. شعوبیان ملی‌گرا و پان‌آریانیست که اصولاً دشمن حکومت معنوی هستند و نظام مدل و مطلوب اینها همان است که در تلویزیون‌های PARS T.V. و N.I.T.V. و «طپش» نمایش می‌شود، در خارج از کشور در حول محور منطق باستان‌ستایی به اشتراک و وحدت رسیدند. مجاهدین خلق که در چارچوب موازین فکری و سیاسی‌شان اصولاً هیچ نوع سازگاری و خویشاوندی با گروه‌های مذکور مطلوب و متصور نمی‌بود، با انضمام دوباره شیر و خورشید بر پرچم ایران و انتخاب شیر و خورشید تنها بر آرم تلویزیون گروهی‌شان و ترتیب کنسرت‌هایی با محتوای اساطیری ایران باستان و ستایش شاهان و اتفاق و ائتلاف با شعوبیان در «شورای مقاومت» به وحدت رسیدند. این گروه‌ها - از مجاهدین خلق تا مشروطه‌خواه و سلطنت طلب و امیدخواران حاکمیت رضاشاه دوم (!) در مهاد مام و نیایش‌سوی‌شان توانستند دین‌ستیزی را با آریان‌ستایی به صراحت کنند. تصویر کله گاو در شبکه‌های ناندانی و «پارس» بازی را در مخالفت سیاسی با حکومت اسلامی درآمیختند و وجه مبارزه سیاسی با حکومت را چتر امنیتی مناسب و نوآئینی برای ستیزه بنیادین با اسلام یافتند. این گروه دشمنی با حکومت ایران را بهانه خوبی برای برانداختن اسلام جاگزین کرده و در پوشش مبارزه با حکومت ایران فرصت اسلام‌زدایی و اسلام‌ستیزی را با مهارت ارزیابی کردند.

بازماندگان این فرقه در ایران، تا انتخابات دوم خرداد ۱۳۷۶ فرصت مساعدی برای عرض اندام در عرصات فکری، سیاسی و فرهنگی کشور نمی‌یافتند. در این میان چند چهره پوشالی و هدفمند از آنان که قضا را خویشاوندی یا سابقه‌ای با مقامات این حکومت داشتند، در برخی مصادر خرد فرهنگی، مانند مجلات دانشگاهی یا جرائد کتابخانه‌ای گسلی ساخته و گسیل شدند. این زمره به اتفاق برخی از عناصر حکومتی خوش‌نیتی که یا در لایه‌های فرادست حاکمیت جا دارند و یا از متعلقین سببی مقامات ارشد نظام بوده و از این رو امکان باروری و تظاهر مجددی به چهره‌های فرهنگی طاغوتی فراهم می‌کردند، موجب شدند که در مرحله نخست چند تن از چهره‌های فرهنگی و ادبی و علمی گریخته به غرب، به سمینارها و کنگره‌های بسته و محدود دعوت شوند. عناصری سست‌ایمان که به لحاظ خویشی با ارباب حکومت اسلام خود را در صفوف معتمدین جا زده بودند، ریاکارانه و منافقانه در خفا و جلا راه به اوهن‌البیوت این عنکبوتان تورشیطان‌باف گشودند. کم‌کم چهره این خرسان خیس و گرگ‌های باران‌خورده که احتیاطاً چندی «فولار» (دستمال گردن) را جایگزین «فکل» کرده بودند، به عرصات اجتماعی رسوخ کردند که باز ورجاوند پوسیده پرویزی و نوشیروانی خود را بنیاد کنند. با شروع موج حضور این عناصر در تجمعات رسمی با محتوی و ظاهر پیشین خود، موجب برشکسته شدن مرزهایی شد که شرایط انقلاب اسلامی در گذر سال‌ها ساخته بود. کم‌کم قبح بروز وابستگی به رژیم پهلوی توسط این خودی‌های خوشبین و خوشباور - که مانند هر کس دیگر، ایران‌دوستی هم جزو تمایلاتشان بود - از بین رفت و عناصر بازمانده در داخل توانستند سر به‌در آورده، هر روز در این سمینار و آن همایش (!) حضور به هم‌رسانند. آنها با استفاده از موقعیت‌ها و شانس‌های پدیدآمده، توانستند راه به لجنه‌های علمی مانند دائره‌المعارف‌ها و فرهنگستان‌ها باز کنند و مصادر فرهنگی کشور که اندک اندک تسامح و تساهل را مضمضه می‌کردند، علت‌العلل کاستی‌ها را در نبودن این سنگواره‌ها انگاشتند و یکایک آنها بی‌آنکه سابقه و حاضرشان مطرح شود، با استفاده از وسعت مشرب ارباب جهاندار نظام و بهره‌وری از اصل «وضعیت فعلی اشخاص» با اکرام و اجلال قدر دیدند و بر صدر نشستند.

با آغاز دوره جدیدی در جمهوری اسلامی و دگردیسی‌ای که تحت عنوان «اصلاحات سیاسی» در جامعه رخ داد، ... کهنه‌کار فتنه‌جو با سوءاستفاده از زمینه‌ای که اصولاً برای تعاطی افکار نسل انقلاب و جوانان مسلمان معتقد به اصل حکومت اسلامی و اصول و ارکان آرمان‌های انقلاب اسلامی ایجاد شده بود، در صفوف مطبوعات اصلاح‌گرا و تجمعات سیاسی رخنه و رسوخ کرده، زمینه‌هایی برای گستاخی و شرارت جستند. آنهایی که تا هم‌امروز در پیدا و پنهان اسلامیت

را مورد تاخت و تاز قرار می‌دادند، با منتهای وقاحت، توفیق نظریه‌پردازی در ساختار سیاسی نظام اسلامی را نیز برای خود دست و پا کردند. ... تا فرصتی دیگر بر این فتنه‌جویان پدید آمد. از سوئی زوزه‌های خارجی و اجتماعات توطئه‌گرانه واقع در فراسوی مرزها با عناوینی مانند کنگره‌های زنجیره‌ای «آذربایجانی‌های جهان» که بار آخر در باکو برگزار شد. و از دیگر سو تحرکات ناشیانه و ولایتی واترکال (!) گویان داخلی در این فرهنگسرا و آن روزنامه با قامت‌افرازی عده‌ای بی‌سواد که از نوشتن جمله درست‌تری در ترکی و خواندن درست جمله‌ای به فارسی ناتوان‌اند و با گرفتن مدارک بی‌اعتبار «دکتری» از انستیتوهای سیاست‌مآب و هدایت‌شده از سوی سرویس‌های امنیتی کشورهای مجاور، بهانه برای فریاد و ایرانای اصحاب ایرانیکا در خارج و ناشران دانش و توده‌ای دیروز و ایرانمدار (!) امروز و منادیان جامه‌دران «اران و آلبانیا» داد. بی‌آنکه خبری در خانه داماد باشد، این عجوزگان هزار داماد نوشعویی، بی‌سیرتی را به جایی رساندند که در شمار گستاخی‌ها و در لابلای توهین و تحقیر ارباب جهاندار نظام جمهوری اسلامی، به وزیر دانشمند ایرانی و پیکره وزارت امور خارجه کشورمان بپرند که «مادام یونان مقدونیه را به رسمیت نمی‌شناسد، وزارت خارجه ایران چرا «اران» - اعنی آذربایجان - را به مثابه دولتی مستقل به رسمیت شناخت؟». این دسته قضا را فاقد این مایه شعورند که به جای آنکه یوسف گم‌گشته ایران را یعقوب‌وار به مصر معدلت و مام مکرمت فرا خوانند، ابلهانه و دایگانه نالیدند که شمال ارس «اران» است و از آذربایجان نیست و هر که می‌خواهد ناموس ربوده شده ما را در آغوش کشد نوش‌اش باد که از آن ما نیست و نام و نشانش دیگر است.

یکی از وجوه ستیزه اخلاف فکری شعوبیه - که ما آن را «شعوبیه نو» یا «نوشعوبیان» می‌نامیم - موضوع جدائی آذربایجان ایران از آذربایجان قفقاز است که با انگاره‌هایی مانند فارسی بودن زبان دیرین آذربایجان و حتی فارسی بودن زبان «اران»، با زمینه مستحسن پاسداری از کبان ایران و بیم از سوءاستفاده مرکزیت سیاسی ادعای ترکیت یا «تروکت» (ترکیه) از آذربایجان، همواره ناشیانه به جدا بودن سرنوشت قفقاز از ایران اصرار کرده و پس از واقعات تاریخی و پیش‌آمد و رخداد تکرارناپذیر فرپاشی شوروی که فرصتی به دست ایران افتاد تا دست‌کم از زمینه آماده القائات هویت ایرانی و خویشاوندی دینی و مذهبی به مردمان آن اراضی بهره جوید، در اثر تحریکات بی‌اساس و تأثر از یاهوهای این کینه‌توزان کهن‌پرست، با هراسی هولناک از این میدان رم کردند و معرکه را به همان لولوی کاغذین واگذاشتند. در حالیکه اندکی تعمق در میزان شعور این اسطوره‌گرایان کینه‌ورز، تهی‌مایگی اینان را علنی می‌کند. از جریانی که با کمال خودخواهی و گرایشات رسوای راسیستی، تاریخ خود را بر مبنای دو کتاب قصه مبتنی بر شفاهیات

تعالیی و رستم‌نامه‌ها تدوین کند و چنین انگارد که «هوشنگ نخستین مخترع آتش بوده و دیگری نخستین کسی بوده که سخن گفته و بنی‌بشر از تخمه کیومرث است و افرسیاب تورانی دشمن رستم ایرانی است،

روز دگر ز سطوت افراسیاب ترک

ایران خراب گشت و تهی ماند ز آب و نان

پس باید امروز پس از ۳-۲ هزارسال انتقام خون سیاوش و رستم را از ترکان گرفت» و در جای دیگر که منطق گریبانگیر بشود، بگویند که، «تورانی‌ها جدا از ایرانیان نبودند، تور برادر سلم و ایر است و چه و چه» ...، بیش از اینها ژرف‌اندیشی بعید و آب در هاون کوفتن است.

ولیکن چو با ترک ایرانیان،

بکوشد که خویشی بود در میان.

یا:

از ایران و از ترک و از تازیان،

نژادی (!؟) پدید آید اندر میان (هر دو بیت از فردوسی است).

این خیال‌گرایان با این شعور و درک سیاسی، درس سیاست به ارباب کیاست نظام هم می‌دهند، سهل است، که مردم آذربایجان را نیز به پیش نشانده، نصیحت می‌کنند که اگر فارس هستید و به زبان آذری (!) (نیم زبان موهومی از پهلوی موهوم) سخن می‌گفته‌اید، از ایران جدا نشوید؛ ولی اگر خود را از اولاد افراسیاب می‌دانید، که دشمن مائید و خود دانید. البته این فانتزی‌ها از لجنه‌ای که پایه و مایه بنیه‌های تاریخ‌سازی‌شان بر همین و افسانه‌های فرسوده و پهلوانی قصه‌های پیرزنان دور کرسی بسته شده، در چنین مسائل جدی جهانی نیز تخیلی این‌گونه، مطلوب و منتظر بود؛ چه، از خاطر و خلیای مالیخولیائی و فکرت بنگ‌زده و چرس‌خورده و افیون برده این گردآیندگان بر دور مجمر شراره‌های سینه‌کفتی و آتشگاه‌انگاران منقل، بیش از اینها بر نخیزد.

تشویش و دست‌پاچگی برخی از کارمندان ناکارمد بدون معرفت و شناخت از بافت و ساختار پولادین وحدت ملی ایران و ایرانیت اقوام ایرانی موجب شد که در اثر لرزیدن به نسیمی، زنجیر از این بیماران مزمن‌المرض بگشایند و این گروه را راهی شهرهای آذربایجان سازند تا این نقالان و شاهنامه‌خوانان با توسل به اشعار اوستا و گات‌هاسرائی و واآذربایجانا (!)، مهد زرتشتا (!) و نگاهبان آتشتا (!) و ایران مظلوما (!)، عربده «ختنه آذربایجان»، ملک و مملکتیان را از لولوی ساختگی بترسانند و مردم ایرانی آذربایجان نگران که چه اتفاقی می‌افتد که این طاغوتیان و اشراف مآب

قلاده‌دار دیروز، در حالیه با همان اوراد و اذکار کهن و همان ظاهری که بیست و چندسالی است که منظرمان را نمی‌آلود، باز بند گسیخته و به نصیحتمان آیند که: «شما را این زبان از تثار و مغول رسیده و زبان شما این است که ما می‌خوانیم و فخر کنید که شما آتش‌پرست بوده‌اید».^۲

کار به جایی رسید که جمعی از همین جوانان که مجنون‌وار در عشق لیلای دین و وطن دلسوخته‌اند و درد دین و وطن را در سال‌های جوانی‌شان بر شانه‌های مجروح خود کشیده‌اند، اما چون با این کهنه‌رندان داو نباخته‌اند، در این بساط خام مانده‌اند، در پاسخ بسیار منطقی لافه‌های قفقازی و واکنش به بافه‌های رومیة شومیه، به ترتیب شب شعرهایی اهتمام کنند.

نخستین وجهه این همت بلند در خاستگاه و مهد ایرانیت و تشیع تجلی کرد. مشرق این تجلیات شهر عشق و اشراق (اردبیل) بود که فرزند برومندش (شاه اسماعیل صفوی) روزگاری ایران ساخت و این عزم را با استلحاق ملک منفک ایران آغاز کرد و با روس و روم درآویخت. کاشکی ذره‌ای از خورشید شعور این شاه‌بابای ما در کله این طبل‌های پر باد تابش می‌کرد که شاه و مرشد پیر جوانبخت (شاه اسماعیل) ساختن ایران را با استملاک قفقاز و رویکرد به آن بهشت گمشده آغاز کرد، نه با اعراض و از دست هشتن آن. الغرض که اولاد خلف صفویه (هوشمندان اردبیل) با درک صحیحی از هدف، نخست شب شعری با عنوان «فطرت» و سپس شب شعری موفق‌تر، با عنوان «حسرت» برگزار کردند. پس آنگاه همشهریان من - اعنی تبارزه - تا مگر از قافله واپس نمانند و تاج‌گذاری فرزند اردبیل در تبریز را فرا یاد آرند، این بار گوی را در میدان تسابق یوم‌الرهان خود یافته و به برگزاری شب‌شعری بدیل با عنوان «هجران» اهتمام کردند که مجلسی نیم‌پز و نامطبوع ماند؛ چه، خدای را سپاس که تنور تبریز بر این گونه مسائل داغ نمی‌شود، چراکه تبریزی که روزی ایران ساخته و ملک از ملوک الطوایف پرداخته و بیرق ایران را از «عالی‌قاپو» (صاحب‌الامر امروزی) برافراخته و شمشیر ایران‌ستان و اسلام‌ستا آخته، تا خپوه و هرات و دربند تاخته، امروز به مثابه دارای راستین همه ایران، با شنودن این زوزه‌ها حتی گره به ابرو نمی‌آورد.

تبریز ایالات دیگر ایران را پوران خود می‌داند و حالیه سرش به حسرت‌خواری خپوه و خوارزم و بخارا و دربند و هرات گرم است و پاس پارس و سپاهان و کردستان و ایلام و خوزستان را چندین می‌دارد که اگر در اهواز هوا گرم شود تبریزی را گلاب عرق بر جبین می‌نشیند و از روح‌الجمادی که بردالعجوز در خراسان وزاند، تبریزی نزله می‌شود.

باری، در ۲۸ آذرماه سال جاری، این جمع‌خام دلسوخته پیش‌گفته بر بام «ارومیه» نوبتی کوفتند. از سر بی‌تجربتی، رشته کار سمینار را به دست دکترا گرفته‌ای از باکو سپردند که این

^۲ - سخنرانی‌های همایش (!) «فراق»، ۲۸ آذرماه سال ۱۳۸۰ ارومیه.

محفل را محفل تطهیر خود گزیده و در تلاش دست و پا کردن اعتباری به دانشنامه‌اش در پیشگاه نوشعویان دانشگاهی چه پشتک‌ها که نزد او که خود شاید از پیشینه و دیرینه واقعات و حادثات بی‌خبر و حتی از درک عنوان مراسم (فراق) عاجز بود- چندان که در مراتب استغفار و انابه‌اش گفته- گویا برای اعتلای کیفیت همایش (!) دست به دامن هم‌اش ارومی‌اش- که قضا را کاسه‌لیس نوشعویان است- شده و زمام به دست او داده که او نیز کام دل بستاند و ارباب متفرقون خود را به این همایش (!) بخواند. ناگاه این «شب ادبی فراق» با هجوم ترک‌ستیزان پان‌آریانیست به کودتای فرهنگی- سیاسی جمعی از نوشعویان بئس‌البدل گشت. نام نامی شاعرانی فحل، سینه‌سوخته، دردمند و درددهم که از اردبیل و مراغه و تبریز آمده بودند و اصولاً می‌بایست صاحبان اصلی مراسم می‌بودند، در فهرست سخنرانان که در مجلس پخش شد، درج نشده بود. (البته شاعران شناخته‌شده و ترکی‌گوی ارومیه که شرف میزبانی آنها را بود، یا هیچ دعوت نشده بودند یا به هر دلیلی که بر بنده مجهول است در آن مراسم نبودند). پس از ملاحظه‌ی غرض ترتیب‌کنندگان این تعارض، به منظور اندک نزدیک کردن جلسه به هدف و عنوان سمینار، نسبت به حضور شاعران اصرار ورزیدیم تا قدری از هدف منطقی، توسط آنها تأمین شود.

برنامه به وجه ناشیانه و بی‌سابقه‌ای- که به میدان نمایش و رجزخوانی سیاهی‌لشگر شبیه‌تر بود تا مراسم ادبی- تاریخی فراق- پشتاپشت هم چیده و دست‌چپان شده بود و بر هر کس ۱۵ دقیقه که در عمل ناگزیر به ۱۰ دقیقه رسید و پیداست که در ۱۰ دقیقه مجالی بر بحث علمی پیش‌بینی نشده بود و مطابق هدف که همانا سم‌ریزی و سموم‌وزانی بود، تدارک شده بود که هر خطیبی چند جمله‌ی تحریک‌آمیزی براند.

در زمره‌ی قلیلی دانشوران مهمان، تهران‌نشینانی، از زرتشتی‌شده و آئین دروغین مهر برگزیده و از مکتب مهر رمیده و هواپیمای ایرانی به امر روسان ربوده و عمری مستغفر سر به پای شاه سوده و روح فرسوده و دکترهای اقتصاد روان‌پریشی چند جمع شده بودند.

ارومیه که بلاگردان ایران بوده و سالی از تب و تعب و رنج و شکنج نیاسوده، جور «جلو»ها برده و زهر تیغ «یثنی‌چری»ها خورده و آماج یغمای «آندرانیک»ها مانده و «سیمیتقو»ها از ملک رانده، این بار شاهد و متحمل لاطائلات مهمانانی بود که بر آنان درس میهن‌دوستی و ایران‌ستائی و هم‌گرایی و افتخار به آتش‌پرستی دروغین دیرین می‌دادند و با انکار زبان مادری و اهانت به هویت قومی این مردم امتحان ایرانیت داده را سعی بر شرمندگی از توحید و ولایت و اسلامیت و مفتخر به ثنویت آتش‌پرستی می‌کردند. فرزنانگان فراخوانده شده بی‌هیچ توجهی بر عنوان و

محورهای اجلاس، با نقض غرض، جاهلانه یا متجاهلانه، یک‌نسق و یک‌صدا به غنیان افکار پوسیده خود برپلاس نخنمای سخنان یاوه‌تار و لاوه‌بود پرداختند.

مقصود طراحان این اجلاس - که هر ذهن نسبتاً سلیمی با شنودن عنوان «همایش تاریخی- ادبی فراق» آن را درمی‌یابد - ارائه پاسخی ایران‌مدارانه بر تحرکات قفقازی در ساختن «ادبیات حسرت» از سوی فرزند گم‌گشته ایران بود که در قالب اشعار و بیانات حسرت‌ناک راستین از جانب مام میهن گفته آید و فراق‌نامه ایران از زبان آذربایجانیان طی شود. اما اجلاس به چراگاه شکم‌سیران نصیحت تبدیل شد که گوئی مهلت اجاره‌نامه آذربایجانیان مستأجر در اقامت ایران موجز منقضی شده و آذربایجان و ایرانیان آذربایجانی عن قریب قصد گسستن از ایران و پیوستن به باکو و آنکارا دارند که مشتی غربتی به پایمردی و وساطت ایران به ارومیه آمده‌اند، که خدا را (!) از ایران پیوند مگسلید که شما خود تا دیروز «فارس» بودید و کیش آتش داشتید و بدین ببالید و زرتشت خود از میان شما برخاسته است (همین ذوات، خود تا پای مفاخره بر زرتشت پیش آمده، مصرأو را نسب به همدان و شیراز و اصفهان و اهواز برده‌اند که مبادا این یک به آذربایجان بماند) و ترکی زبان شما نیست و لغاتی از قبیل «اتاق» و «آقا» و ... که ترکی دخیل بر فارسی‌اش می‌انگاشتید نیز فارسی است و بنگرید به فلان «کارنامک» و بهمان «پسنا» و ... ترهاتی از این دست که پیدا کنید رابطه‌اش را با موضوع اجلاس، یا به قول آنها همایش!

آن دیگری که در ستیزه با ترکان شهرة آفاق است و ۴۰ سال در جهت جبران پیشینه عضویت در تشکیلات افسران حزب توده، آمیزش با فرقه دموکرات آذربایجان، پناهندگی سیاسی و مهاجرت به باکو و تحصیل در انستیتوی مارکسیسم - لنینیسم چله‌ای دراز آهنگ گذارده و آب غسل و کفاره سیئات را ذراعی هم از سر گذرانده است، در سخنرانی خود که دور از صمیمیت تلقی می‌شد گفت: «کمترین حق هر قومی است که به زبان خود کتاب و مدرسه داشته باشد». ایرانیان ترک اگر در اثر چنین نسخه‌پیچی‌ها و چنان اظهاراتی که به منظور تحریک و ایجاد مطالبات قومی طرح می‌شود، آن تمنیات و توقعات را بورزد، آنگاه معروض چه تعرضاتی خواهند شد؟ تا حال که توسط هیچ ترکی از چنان تریبونی چنین توقعی مطرح نشده، آذربایجان را در شرف جدائی قلمداد می‌کنند، وای اگر از پس امروز بود فردائی!

یکی دیگر از همین زمره مشوشان و اندیشناکان تجزیه آذربایجان (!) با همان هوشمندی سیاسی (!) و خودرئائی رائج و دائر در اینگونه افکار که خود را مهتر از دیپلمات‌های وزارت خارجه می‌انگاشتند، با تمثیل ناشیانه «تشکیل اتحادیه اروپا» - گوش شیطان کر - همان الگو را برای اتحاد با آذربایجان قفقاز پیش‌نهاد کرد.

سردار «بنیاد نیشابور» (باز، بجوئید ارتباطاش با «همایش ادبی- تاریخی فراق» را) در مدت کمتر از ۱۰ دقیقه خود به رکلام (آگهی تبلیغاتی) کتاب‌های منتشره بنیاد تحت سروری خود در باره آذربایجان- چنانکه افتد و دانی- صرف کرد.

جوانی که در اقتفاء سیره و سیاق پیرانش مشق ملی‌گرائی را با ترک‌ستیزی آغاز کرده بود، با نقلی از مهدی بازرگان که: یکی از آفات قیام ۵۷ (!) تبدیل رکن «ملت» به «امت» بود، بارها معاندانه از تلفظ نام مبارک و تسمیه راستین «انقلاب اسلامی ایران» اعراض و امتناع کرده و به اصرار، عبارت مجعول «قیام پنجاه و هفت» را از دم سردش صادر می‌کرد. او پروانه و داریوش فروهر را- با تأکید به عنوان «شهیدان راه ملیت و آزادی»- تجلیل کرد و تشویقی از جانب استادانش نقد کرد.

سخنران کهنسال دیگری- قضا را حین ریاست این نویسنده بر اجلاس- توسن کرسی را زیر ران گرفت و دقائقی را چندانکه خطبه در تحمید و توحید می‌خواند و فصل‌الخطاب از قران (نعوذبالله) می‌آورد، به تلفظ جملاتی نامأنوس- گویا از سروده‌هایی باستانی!- تلف کرد و پس از نیایش به این زبان جنی و یأجوجی و نمایش دین و دانش خود، مردم آذربایجان را مخاطب کرده و درست در ۱۴۰۰مین سالگرد ایمان ارومیان به اسلام (بنگرید به رویدادهای سال بیست و یکم هجری- فتح آذربایجان- تاریخ طبری) گفت: شما افتخار کنید که آتش‌پرست بوده‌اید و هم‌اینک نیز نگاهبان آتش‌اید و باز همان نقل‌های جمشید و هوشنگ و فریدون و ...

سخنران به بهانه نقل چیچستی زادگاه زردشت نیم‌ساعتی را به نشر و تبلیغ افکار ثنوی و زردشتی کرد و عالمانه به اتیمولوژی یا احتمالوژی توپونیم‌ها (جای‌نام‌ها)ی آذربایجان پرداخت و نقل کهنه «اردبیل» و «آرتاویل» کرد که یعنی «بیت‌المقدس» و یعنی دیگر «شهر مقدس آتشگاه». او در پایان خطابه خود با آشناکی و جدیت افسانه‌های تفرقه‌افکنانه و سرگیجه‌خوری را بازگفت و گفت: «بدانید که افراسیاب ترک همواره دشمن ما، یعنی شما! بوده و شما باید این دشمنی را فراموش نکنید». پس از ترک کرسی، رئیس جلسه (نویسنده این سطرها) حین جمع‌بندی و تلخیص گفتار وی که باز مبتنی بر اسطوره‌های بی‌بنیان دشمن‌تراشانه و کینه‌توزی‌آموز بود، گفت که مبادا خصومت شاهنامه‌ای افراسیاب را مشتعل کنیم که دیگری نیز بدر آید و مدح آلپ‌ارتونقا (نام ترکی افراسیاب) کند؛ که گوینده از سر جای خود جست و جنجالی در مجلس پیا کرد و دقائقی نیز ایستاده در همان جا افاضه فضیله کرد (و بکاوید رابطه سخنان این یک خطیب دیگر با موضوع همایش را).

سخنران نورسته و ساده‌روی دیگری که باز از قضا مشق فکل و ترک‌ستیزی را یک‌جا می‌کرد، با برآمدی غیرمستبعد با دوران جوش جوانی، نوآموخته‌های خود را از ماجرای م.ا. رسول‌زاده و رسمیت تسمیهٔ آذربایجان را تقریر می‌کرد، حکایت اران و آلبانیا را در پیشگاه درآوردگان و سازندگان و خداوندان این قصص و اساطیرالاولین به شور و شغف خواند، چندانکه از مغیبات می‌گفت. نوبت به مد روز تنبیه و توبیخ حکومت و تقبیح وزارت خارجه‌اش رسید و با بلغور داده‌هائی نیم‌پخته و ناآموخته از شبکه‌های ماهواره‌ای ترکیه، مدرسه‌سازی فتح‌الله گولن (!) و حزب حرکت ملی ترکیه (!) در سرزمین‌های شوروی پیشین را، به مثابهٔ تهدیدی بر امنیت ملی ایران (!) یادآور شد و به سیاق ترجیع‌بند، نالهٔ بوف‌کورانهٔ «آذربایجان به زودی از ایران جدا خواهد شد» و «نگذاریم که آذربایجان جدا شود» و «مبادا که جلسهٔ آتی فراق را در فراق آذربایجان از ایران برگزار کنیم» و «باز هم می‌گویم آذربایجان از ایران جدا می‌شود» و آذربا... و آذ ر... و آذ... (بجوئید رابطه با موضوع مجلس را!).

تقریباً همهٔ شاعران ترکی‌گوی مجلس - جز یکی دو- با شعوری شاعرانه عنوان را فهمیده و درخور موضوع «همایش ادبی فراق» شعر خواندند که به قول قدمای معاصر، نطق‌شان گویا! صاحب این قلم از ابتدای ملاحظهٔ فتنه، استنکاف خود را به طراحان اصلی اجلاس ابلاغ و جلسه را ترک کرد، که در اثر اصرار مبتکران صادق، اما فریب‌خوردهٔ مراسم، به منظور جبران حیلۀ کارورزان محتال آن و تعدیل فضای فتنه‌آلود (به تعبیر خود برگزار کنندگان اصلی) و تقریب و القاء تناسب با موضوع اجلاس دورافتاده از هدف و منقض‌الغرض، برای جمع‌بندی نطق‌زنی‌ها و پاسخ به اباطیل بیان شده، به عنوان آخرین سخنران، معروض تقاضا قرار گرفت. پس از مذاکرات طولانی و اشارات ارباب ارشد این گروه برگزارکننده، این تصمیم و تغییر، به دبیر همایش (!) اعلام شد که وی دز همین مورد نیز تمردی گستاخانه کرد و مجالی برای تعرض به تعدیل اینجانب تدارک دید. در این فرصت مقرر و معهود فی‌مابین دبیر و یکی از اعضاء هیئت رئیسهٔ جلسه، وی طی گلایهٔ کوچکی (!) از اینجانب، گفت که: «باید روشن کنیم که ستیزه را چه کسی شروع کرده و این واقعیات تاریخی و ریشه‌های دشمنی و آغازگر نباید ناگفته بماند». منظور این معترض - که ترکانه به ما تاخت - (چه، از شاخهٔ مادری و همسری ریشه و نسب به «طایفهٔ قشقا») و از شاخهٔ پدری به ایل جلیل «بیات» می‌برد و قضا را با این شجرهٔ غلیظه، بسیار مستفرس آمده است) «آغازگری فتنه با ترکان عثمانی و ژون‌تورک‌هاست»، که باید به گفت که تقصیر آذربایجان و ایرانیان ترک چیست که این همه ستیزه‌شان رود؟ این ترک طباطبائی، ما را به سخن گفتن با احساسات نکوهید و با تکرار عبارت «احساسات» و «سخنان احساسی» می‌خواست که گفتار ما را

غیر علمی و احساساتی بخواند. اولاً که در ابتدای خطابه گفتیم که در اثر کولاک عالمانه خطبا، مقاله خود را نمی‌خوانیم و در بیانات خود قصد نمایش علم نداشتیم که اگر چنین روزی، یوم‌الرهان پدید آید، اوستادان این زمره، می‌بایست که چون سرعشرخوانان در صف‌التعال حلبة دانش ما بنشینند و هزاران ناآموخته و نادانسته را فراگیرند. اگر علم، انتشار اسناد آرشیو وزارت امور خارجه و سازمان اسناد ملی در چند جلد کتاب به روش کتاب‌سازی چسب و قیچی است، که ما آن را نداریم.

رها کن حرف هندو را ببین ترکان معنی را،

من آن ترکم که هندو را نمی‌دانم، نمی‌دانم. (مولوی - دیوان کبیر)

دیگر اینکه فصاحت و بلاغت و احساسات که از ممیزات انسان بر حیوان است، توفیقی است که ما راست و ما سخن گفتن و آرایش سخن به شعر را به سیاق انشاء خوانی و دیکته‌گویی آموزگاران ترجیح می‌کنیم و اگر سنگ فارسی به سینه‌کوبان فارس‌زاد فارسی را بهتر از ما نمی‌دانند و نمی‌توانند بنویسند، عیب ما نیست که شیوه آباایی ما و هنر سرشتی ترکان است.

صاحب این قلم پس از بازگشت از این همایش (!) چندی با وجدان خود درآویخت و آخر الامر ملاحظه مصالح سیاسی و منافع ملی را بر هیجان‌ات و ایجابات درونی فائق آورد تا چرکاب این حادثه را به دامان جامعه ایرانی نکشاند. مدتی گلاویز عقل و عاطفت را میانجیگری کرد تا شرح این خون جگر را این زمان بگذارد و ذهن اتفاق‌آمیز و اتحادشعار ایرانیان را با انتشار گزارش این فضیحت فرهنگی و هجمه سیاسی نیازارد و همین ننگ شرکت در چنین همایش (!) را یگانه با خود کشد؛ تا اینکه کودتاگران اجلاس ارومیه از فتنه سیراب نشده و دو قورت و نیم الباقی را به مجله سابقه‌دار در ترک‌ستیزی «نشر دانش» کشاندند. دارنده این مجله که به پورنوپژوهی در ادبیات فارسی مشتهر است و بارها دامان عفت قلم را دریده و باری در کنگره بزرگداشت حکیم نظامی گنجوی طی خطابه‌ای با عنوان زشت «توصیف ناف شیرین توسط نظامی» چانه به تشریح و توضیح پورنوگرافیک اندام‌های زن گرم داشته بود که توسط جوانان مسلمان و متخلق حاضر از کرسی به زیر کشیده شد، کینه آن روز تبریز را در فطرت خود پروریده و تلافی آن را بر این مقاله استفراغ کرد. وی با استفاده از تجربه تبریز، بی‌آنکه در اجلاس ارومیه جسارت‌های همراهانش را بورزد، به مصداق لطیفه ترسنده گریخته به شهرش که نیم‌شب به بالاخانه‌اش فراز آمده و به جانب تبریز فحش می‌داده، در برج عاج خود، باز به همان سیاق پیشین و پارین دائره فکرت خود - که همانا حوزه اسافل اعضاء است - قلمرانی کرده و عنوان تمثیل بسیار موهنی را مقدمه حیلت خود آورده و مقاله‌ای با نام «ختنه آذربایجان» (از اینکه به تکرار این توهین ناگزیر

شدم از آذربایجانیان اعتذار می‌کنم) صادر کرد. دشمنان آذربایجان و مردم این بوم و بر تاکنون - البته پیش از استقرار نظام جمهوری اسلامی - به شکرانه ایران‌سازی‌ها و جانبازی‌های آذربایجان (!) اهانت‌هایی را از سر حقارت نفس و عقده روانی به آذربایجان روا داشته بودند. گاه آذربایجان را عضو فلج و اندام شقاقولوس گرفته ایران که باید برید و دورش انداخت، خوانده بودند،^۴ اما هیچیک از آنها، حتی قاتلان پادافراه گرفته شیخ شهید خیابانی و سردار ملی ایران چنین دریدگی و بی‌سیرتی نکرده بودند که آذربایجان را که همواره سر ایران لقب داشته، به «اندام بولی» تشبیه کنند و قصه ختنه‌اش را بسرایند.

ناشر این دانش‌های باطل، با توطئه‌چینی‌ها و رواج توهم توطئه، نخست اینکه جسارتی و گمان ممکن به کشورهای برشمرده‌اش بخشیده و با اراجیفی گستاخانه و خلاف منافع و امنیت ملی پای از گلیم تفلسف خود بدر آورده، بی‌خردانه هر کف دهانی را به هر بهائی که تمام شود، بیرون ریخته است. وی در این رشته گزافه‌های خود می‌نویسد: ... همان بورسهای تحصیلی است که باید به جوانان ترک‌زبان بدهند، دکترای افتخاری به آذربایجانیها بدهند، کنفرانس برگزار کنند و آنان را با عزت و احترام (!) به ترکیه و باکو دعوت کنند، هزینه مسافرت ایشان را به آن کشورها بپردازند (!)، از چاپ کتابهای آنان و اشعار آنان به ترکی (!) حمایت کنند، و پس از این که

^۴ - دیگران را نامه صلح و صفا بارد به سر،
 درشگفتم پس ترا آتش چرا بارد به جان.
 دیگران را مزده راحت رسد از هر طرف،
 با تو عرض تسلیت هم کس نیارد در میان.
 آنکه لاف دوستی زد با تو آخر با تو کرد،
 آنچه کس با دشمن خونخوار خود نپسندد آن.
 دوست از دشمن ندانستی و تقصیر تو نیست،
 راست بودی و نبود از دوستانت این گمان.
 گوسپند از گرگ پاس خویشتن داند ولی،
 چون کند وقتی که پوشد گرگ شولای شبان.
 این همان تبریز خونین دل که بر جانش زدند،
 دوستان زخم زبان و دشمنان نیش سنان.
 که ندیم اجنبی خواندند و گه عضو فلج،
 کور دل یاران فرق خادم و خائن‌ندان
 (استاد زنده‌یاد شهریار)

این نوع فعالیت‌های فرهنگی و قصه‌گوئی‌ها (!) کار خود را کرد، در یک لحظه ارتش آنان برق آسا (!) وارد عمل شود و کار را تمام کند». (نصرالله پورجوادی؛ نشر دانش، سال ۱۸، شماره ۳، ص ۷۶-۷۵)

البته این جملات و صغری و کبری‌ها چنان شل و کودکانه ترتیب شده است که حاجتی به پاسخ ندارد و هر کس با یک بار خواندن می‌فهمد که نویسنده حتی منطق را که پایه علوم مورد تخصص‌اش است، به درستی نمی‌داند.

آیا مناسبات کسانی که دکترای بی‌افتخار از انگلیس و امریکا دریافت کرده‌اند و مرتب در هر فرصتی ایجاد شده از هر دو سو به این کشورها می‌روند، کشف شده است، سابقه دشمنی‌شان با ما از آذربایجان قفقاز بیشتر است و هنوز زخم تیرهایی را که از کمان‌شان بر سینه داریم التیام نیافته و وجود «روشنفکران وابسته» خود، جراحات سرگشاده این دو دولت است؟

ای تن صدکاره ترک من بگو،

عمر من بردی، کس دیگر بگو.

آیا تخم و ترکه‌های مع‌الواسطه ادوارد براون‌ها و شاگردان مستقیم براون‌های معاصر، همین راهسازان دشمنان بر ملک ما نیستند؟ آیا ارتباط شما و امثال و اقران شما با مؤسسات فرهنگی امریکا از طریق نیمه‌های بازمانده در غرب‌تان که مرتب از مجله‌های شما مقاله نقل می‌کنند و به مثابه چاپ خارج و نوع بین‌المللی نشریات شما با حمایت مستقیم سرویس‌های اطلاعاتی منتشر می‌شوند، کشف شده است؟

مدتی رو ترک جان من بگو،

وز حریف دیگری جز من بگو.

آیا کسی را بی عزت و احترام به کنفرانسی دعوت می‌کنند، که اگر آنان را «با عزت و احترام» به ترکیه و باکو دعوت کنند، شما را چیزی بشود؟

آیا کسی را که به کنفرانسی دعوت کنند، هزینه مسافرتشان را چه کسی جز دعوت کننده پرداخت می‌کند، که اگر چنین باشد، ترک‌زبانان (!) (اینها با اصرار - تازه اگر ترکی بودن زبان ترکان ایران را قبول کنند، آذربایجانیان را نه ترک، بل که ترک‌زبان می‌نامند) آذربایجان جرمی را مرتکب شده باشند؟

و «قصه‌گوئی» را فقط از شما ملی‌گرایان خیال‌مدار باستان‌ستا دیده و شنیده‌ایم که تاریخ را با قصه‌های پهلوانی و رستم‌بازی‌هایتان تاریک کرده و با کتاب‌سازی و نسخه‌تراشی و افسانه‌پردازی تدوین کرده‌اید.

نوشته‌اید که: «قصه گوئیها (که) کار خود را کرد، در یک لحظه ارتش آنان برق‌آسا وارد عمل شود و کار را تمام کند». اگر از این منطق کودکانه، ارتش آذربایجان را در نظر دارید، که بدانید جمهوری آذربایجان ۲۰٪ خاک خود را از دست داده و سال‌هاست که یارای بازپس گرفتنش از ارامنه ۴ میلیونی را ندارد، بنابراین شما زیاد از بابت آذربایجان قفقاز نگران نباشید. اگر منظور سرکار ارتش ترکیه است که با بدهی داخلی و خارجی به سختی از عهده حل مشکلات خود بر می‌آید. پس همین که بیوند خود را با خداوندگار جهاندار ببایید نگرانی ما هم مرتفع است. دیگر اینکه گرچه شما به هر حال از مجاری دور و نزدیک انگلیس را بهتر از من می‌شناسید، اما زیادی دائمی جان ناپلئون نشوید و بدانید که اینگونه حمله‌ها و کارها در یک لحظه تمام نمی‌شود. در همان همایش (!) با شما هم گفتیم که ما آذربایجانی‌ها و ترکان آذربایجان ایران ۱۶ بار با ترکان عثمانی جنگیده‌ایم و نگذاشته‌ایم که بوی باروتی هم مشام شما تهران‌نشینان را بیازارد،

بر ترک ظن بد میر و متهم مکن،

ستیز همچو هندو^۵ بشتاب همراه! (مولوی - دیوان کبیر)

باز اگر چنین شود شما اصلاً نگران املاک خاندانی خود در خیابان انقلاب نشوید که آذربایجان همان لشگر عاشورا را باز در آستین دارد که یگانه خط‌شکن بود و نگذاشت که تندی بوی باروت شامه^۶ عطر آموخت شما را آزرده کند.

^۵ - هندو در ادبیات فارسی معنی «غلام و نوکر ترکان» و «دزد» می‌دهد:

خاجوی کرمانی:

هندوی آن کاکل ترکانه می‌باید شدن، یا چو هندو بنده ترکان نمی‌باید شدن.

سیف فرغانی:

رخ تو شاه ترکانست و خالت حاجب هندو، به دل بردن از آن حضرت خت آورده فرمانی.

خسرو و شیرین نظامی:

به دزدی هندویت را گر بگیرم، چو هندو درد نافرمان پذیرم.

شرف نامه نظامی:

نه هندو که ترک خطائی به نام، به دزدیدن دل چو هندو تمام.

مخزن الاسرار نظامی:

غارتی از ترک نبرده‌است کس، رخت به هندو نسپرده‌ست کس.

خسرو و شیرین نظامی:

نبرد دزد هندو را کسی دست، که با دزدی جوانمردیش هم هست.

ترک آن بود کز بیم او دیه از خراج ایمن بود،
 ترک آن نباشد کز طمع سیلی هر قانسیز خورد. (مولوی - دیوان کبیر)

آذربایجان باز شاه اسماعیل دارد که کرد نا سید آدمخوارش بنامید! باز عباس میرزا دارد که دق مرگش کنید! باز ستارخان دارد که به دست ارامنه‌اش بسپارید و دوستانه از پایش درآورید! باز شیخ محمد خیابانی دارد که به انتحارش ملکوک کنید و جایزه مقام بگیرید! باز شهریار دارد که گفت:

ترکی ما بس عزیز است و زبان مادری،
 لیک اگر ایران نگوید لال باد از وی زبان.

و شما انکارش کردید که نوع ضدانقلاب‌تان مداح ملایانش خواند و نوع انقلاب‌پناهانان شاه‌ستائی که عجمه ترکی داشت!

آقای دکتر! تا یاه‌های شما را گردن ننهیم که به شرف دروغین و بی‌بهای دکتری نائل نمی‌شویم، پس بگزار از هر کجا که شده دکترائی بگیریم و با فضیلت نیاکانی‌مان که دیوان دیوان شعرتان بخشیدیم و کتاب کتاب حکمت‌تان آموختیم، در اثر ظلم و تبعیض شما، فراموش نشویم و بی‌آنکه «تقی‌زاده» وار و «زریاب» آسا ناگزیر به انکار هویت و زبان و دین‌مان کنید تا به سنگر دانشگاه‌ها راه‌یابیم و جوانان ایران را از مهملات مستعملات شعوبی و ادوارد براونی و هایدگری نجات بخشیم. گرچه بی‌اینهمه نیز دست‌پرورده نادکترانی چون شهریارها و سلطان‌القرائی‌ها و حسن قاضی طباطبائی‌ها هستیم.

فتنه نوئی که شما این بار پس از شکست فتنه مقاله «ایران مظلوم»^۶ تان برانگیخته‌اید، کار آموخته‌تر و زیرکانه‌تر است. این بار که بهانه‌ای در دستتان نیست بر قیای کسی پیچیده‌اید که فتنه‌های شما را بر ملا می‌کند و مردم و مردم‌داران را از یاوگی توطئه‌ها و توهمات شما آگاه می‌کند و رنگ ننگین حنای کهن‌تان را می‌زداید. شما با حقه‌ای نو این آگاه‌سازی ما را رندانه خام کردن می‌خوانید که می‌گوئیم «صلوات بفرستید، خبری نیست، تا ارتش ترکیه برق آسا بیاید و در غفلتی که ما ایجاد کرده‌ایم آذربایجان را بگیرد». زهی بی‌خردی. و مطلوب شما آن است که مانند

^۶ - این مقاله به قلم لوس همین نویسنده فحاش پورنویژه در همین مجله دونیش «نشر دانش»، در اثر عصبانیت از انتشار مجله «وارلیق» نوشته شده بود.

امیدخواران همپاله و هم‌پایه شما که ۱۰ سالی از انقلاب را با امید اینکه ارتشبد آریانا در پشت مرزهاست و دوشنبه می‌آید، پورجوادیات بسرائیم و بگوئیم که مردم به زبان مادری صحبت نکنید و از ترک بودن خود شرمناک باشید و گرنه همین امسال ارتش ترکیه خواهد آمد و شما را شبانه برق‌آسا خواهد ربود.

به لجاج و به غرض کردی کاری که بدو،

طعنه راند عرب دشتی و ترک تتری.

ما را ترکی‌ستائی بی‌جایی در پایه فارسی‌ستائی شما نیست. آن بار (در ایام مشثوم ایران مظلوم‌خوانی‌هایتان) شما از دامن کسی آویخته بودید که به مقیاس آن روزگاران تنگ‌داشته شما، نقاط ضعفی داشت؛ گرچه تمام خطاهای او همسنگ یکی از بی‌شمار خیانت‌های تفرقه‌افکنانه شما نمی‌شود و با وجود شما، همداستانی با آن‌ها شرف است. این بار شما با جریانی مقابله می‌کنید که شما را از نشر اکاذیب و تشویش اذهان بازمی‌دارد و اخطار می‌کند که دیگر دکه ایران‌مداری خود را بربندید و رخصت دهید که دیگر ایرانیان نیز خود را دستکم به اندازه شما ایرانی بدانند. شما این بار که بار جوانی و جهل بر زمین گذاشته و حیل‌های خود را پخته‌تر و سخته‌تر کرده‌اید، با آلودن انقلاب اسلامی و فدائیان ایران و وحدت ملی ایران که فن و فریب و فتنه‌های شما را برملاء می‌کند، در آویخته‌اید. بیهوده ناله و آذربایجانا (!) سرندهید و اگر بر راه راستید، بیش از اینکه وحشت از ختنه مردان آذربایجان کنید، غم روشنفکری زمان را بخورید و غم اینکه تا دیروز تولی و تبرائی می‌دانستید یا از شرم حضور انتساب به عائله‌ای مؤمن، از لاس و آمیزش با مشرکان و منافقان و بی‌دینان و مستفرنگان پرهیز می‌کردید و امروز شماراست که با گناهسرایان و هواپیماریان و توده‌ای‌های پرنده‌وش و طاغوتیان دوش و سلطنت‌طلبان امروز هم کاسه نشوید. باری همت از اتقای اقربای آبی جوئید که حتی «کت» پوشیدن را مکروه می‌داند و پیروی از باب ثانی کنید که در دیانت دستی به افراط دارد و توفیق سربازی «حجت» (عج) جوید، و نه بافه‌های پورداوودی گوئید و نه راه کسرویه پوئید.

من به عنوان یک مسلمان - ایرانی - آذربایجانی ترک، اجازه نخواهم داد که شما و همپالگی‌های پوشالی‌تان با نشخوار اباطیل پوسیده لطمه‌ای به وفاق ملی و رفاق قومی ایرانیان بزنید تا از این آشوب طرفی بربندید و با پوشه و ماسک ایران‌مداری، عقده‌های تاریخی غلامی و واپس‌ماندگی خود را بر سر آذربایجانیان بگشائید، همان کینه‌ای را که شاعر تان گفت:

بیش از دو قرن و نیم نیاکان ما شدند،
خوار و ذلیل زیر بی ترک و ترکمان.^۷

و با لگدپرانی به این و آن، فقط خود و مشتی سلطنت طلب را ایرانی و مابقی را ایران فروش قلمداد کنید.

دیگر گذشت آن دوره‌ای که هر کسی را که زیر بلیط شما نمی‌رفت، جاسوس روس بنامید و از میدان مناقصه و مسابقه بدر کنید. امروز نسل معاصر من که به‌مثابه «مولدون»، به شرف بالندگی خالص در آغوش اسلام و تربیت در کنف انقلاب اسلامی مشرفیم و بر شما «مخضرمین» که با دامنی آلوده از دوران «جاهلیت» شاهی عبور کرده‌اید، مجال کوفتن کوس سروری نخواهیم داد. چه، باز در اثر دانش و خرد سرشتی، سروری دیرین و پارین و پیشین در دست ماست. ما امتحان ایثار و ایمان و پای‌بندی به ولایت و ایرانیت را در عرصه‌های نبرد و دفاع همه‌جانبه از کیان اسلام و ایران داده‌ایم؛ نه بر روی موجه و کوهه خون برادر نشسته و نان اب‌الزوجه و ابن‌الاخت خورده‌ایم و نه مارکوبولو وار با دلارهای این مردم در سیر و گشت و پشت میزها و اتاق‌های ارباب، دستورالعمل تفرقه و نفاق گرفته‌ایم.

امروز غیرت دینی، عشق ایرانی و دانش، ما راست و باز مانند اسلاف خود هم در پهنه قلم و کلم و علم و هم در عرصه رزم حریف کوبی و رقیب‌روبی یگانه و بی‌بدیل آمده‌ایم. حال اگر علم دارید، عالمانه با جهاز منطق و خرد به معرکه آئید. نه ... گونه با سیه‌بستن و تهمت زدن و هتاکی و فحاشی. اما اگر با همان شیوه سابق و سائق و لاحق بی‌ادبی و دریدگی به شتون ما درپیچید، لابد در میان ما امثال و اقران خود را خواهید یافت که مقابله به مثل کند و رعایت آداب را با زبان شما بر شما بیاموزد.

گرچه مخاطبه با شما را تجدید اهانتی به ایران و ایرانی و آذربایجانی ایران می‌دانم، اما از سر ناگزیری و اتمام حجت باز همان اظهارات خود در همایش (!) را تکرار می‌کنم که: با القاء شبهه در مصادر حکومت و افکار ملت دائر بر وجود خطر موهوم تجزیه آذربایجان، قصد تفرقه- ایجاد واکنش عصبی- ارباب مردم از آذربایجانی- و مثلاً باز استحصال یک دوره دیگر ممنوعیت حیات فرهنگی- قومی ترکان ایرانی و ایرانیان ترک را در سر بر خیره می‌پرورید. اسلام خاصیت قوم‌ستیزی ندارد و آن فقط «شاه» «آریامهر» «کوروش نشان» منحنط «پهلوی» بود که فریب بان آریانیست‌ها را پسندید و از ارباب اسلاف فکری شما دائر بر خطر پیشه‌وری بهره‌جسته، با

شئون آذربایجانی بازی کرد و سیلی واپسین را هم از همان آذربایجانی خورد و مرد. هشدار! مادام که تحریکات شما اثر نکند و مردم را به واکنش برنیانگیزد، آذربایجانی تا بوده یگانه پاسدار یک سوپه وحدت ملی ایران بوده و فتنه‌گران آنکارا و خیال‌پردازان باکو و نقشه‌کشان ینگی‌دنیا و طراحان لندن و اذتاب ایران‌مدار داخلی‌شان، خراب این خمار به خاک خواهند رفت.

به ترک ترک اولی‌تر سیه‌رویون هندو را،

که ترکان راست جانبازی و هندو راست لالائی. (مولوی، دیوان شمس)

بی‌آنکه نفرت مردمی را ابدیاً از آن خود کنید، شما را پند می‌دهم که طی مقالاتی، بر پیشگاه رفیع و منبع مردم آذربایجان اعتذار و اعتراف کنید که «مختون‌الذهن» خود شما بوده‌اید و از درآمیختن با ناکسان اعراض کنید و راه نیاکان مپوئید و قدر ترکان بدانید:

ز رخ در افکن آن زلف سیه را،

که هندو قدر ترکستان نداند. (خواجوی کرمانی)

بدینوسیله با کمال رعایت آداب و اخلاق، صفتی را که بر آذربایجان تطبیق و تشبیه کرده‌اید، به خود شما اعاده می‌کنم.

این روش بگزین و ترک ریش کن،

ترک این ما و من و تشویش کن. (مولوی)

واژه تات، معانی و کاربرد آن

مسئله تاتها و اسکان آنان در میان اقوام ترک با وجود وضوح تاریخی خود به ابزار و وسیله‌ای در دست سلسله پهلوی و شاهنامه‌نویسان آنان تبدیل گشت. در این مقاله بر آنیم که نکات مبهم این حادثه تاریخی را از میان تحقیقات مورخین روشن سازیم.

اولاً تات یک واژه ترکی است و در لغتنامه‌های مختلفی نیز ذکر شده است که به اجمال به بعضی از آنها اشاره می‌شود:

۱- تات در محاوره به غیر ترک و کسی که زبان ترکی را نمی‌داند، گفته می‌شود- بیگانه. به همین منوال تاجیک از دو بخش تات + جیک که در آن جیک (cik) و چیک (cik) و حتی جیغاز (ciğaz) از ادات تصغیر در زبان ترکی بوده و معنی کوچک و حقیر را می‌دهد که مجازاً بار عاطفی نیز دارد. تات کوچک- تات جیک، سیب کوچک- آلماجیق (آلماجیغیمی آلدیلار، منی یؤلا سالدیلار)، قوزوجوق= بره دوست داشتنی، قیز جیغاز= دخترک بیچاره، تپه جیک= تپه کوچک (کول تپه جیک اولماز- کتاب دده قورقود).

پروفسور هینینگ استاد دانشگاه کمبریج کلمه تاجیک را ترکی دانسته و آنرا مرکب از دو بهر تات + جیک (تات کوچک و بیگانه) معنی کرده است.

حسین پناهی

تات: تاجیکان را گویند (سنگلاخ).

تات در تاریخ

مورّخین در بارهٔ اهمّیتی که پادشاهان ساسانی به پاسداری از گذرگاه حساس دمیر قاپی در بند (باب الابواب) نشان می‌دادند، از کوچانده شدن گروه‌هائی از نقاط مختلف امپراطوری ساسانی به این سامان و دادن امتیازاتی به آنها برای اقامت دائم در این سرزمین در منابع موجود بسیار سخن گفته‌اند.

یاقوت حموی ضمن تأکید بر اهمّیت نظامی دمیر قاپی در بند در نظر ساسانیان به مسئلهٔ سپردن مسئولیت حفظ دروازه‌های سد پرداخته و از بعضی گروه‌های محافظ سد مثل طبرسران، فیلان، لیران، شروان... نام برده و از انشاستکین (جنگجویان ایرانی گماشته شده بر سد در بند) سخن به میان می‌آورد، اصل پهلوی انشاستکین واژهٔ نشاستکان است بمعنی ساخلو یا پادگان.

ابن فقیه می‌نویسد: «انوشیروان گروهی از سیاسجهٔ پهلوان و دلاور خویش را در قلعه‌های کلاب و شاهبوش که در سرزمینهای سیجان واقع در آن سوی ارس بنا کرده بود، مستقر کرد. غیر از نشاستکین یاد شده گروهائی از سفدی‌ها، پارس‌ها و خلق‌های دیگر شهرها و دزهای که در مناطق مرزی گرجستان و ارمنستان ساخته

پروفسور مارکوارت آلمانی آنرا زیردست کوچک معنی کرده و می‌نویسد، ترکان زیردستان خود را با این نام می‌خواندند.

۲- در قاموس عثمانی تات به معنی ذلیل، سفیل، یابانجی (بیگانه) نوشته شده.^۱
تات اسکی تۆرکلرین کندی حؤکوملری آلتیندا بؤلونان یئرلرده یابانجیلارا وئردیکلری ایسیم اولوب، مقام- تحقیرده کؤللانیلاردی.^۲

۳- تات- تاجیک: فارسی زبان‌ها. ترکها، ایرانیان و کسانی را که در سرزمین ترکان یا سرزمین تحت استیلای ترکان بسر می‌برند و بزبان فارسی تکلم می‌کنند را تات یا تاتی می‌گفتند (فرهنگ عمید).

۴- تات: لقبی برای مردم غیر ترک، عنوان خلق غیر ترک که در بعضی از مناطق آذربایجان زندگی می‌کنند- (فرهنگ آذربایجانی به فارسی، محمّد پیفون).

۵- تات: روعایادان بیر طایفه دیرکی، شهرده ساکین اولماییب، آکاییر قؤلوندان غئیری یاندا و خیدمتینده اولوب، بیکار و لوند طایفه معناسینا داخی گلیر- تۆرک اولماییب تۆرک بؤیروغو آلتیندا اولان کیمسه‌لر. (ددهم قورقود- اورهان شاییق گوک یای).

۱- زبان فارسی در آذربایجان، ص ۲۴۰

۲- همان، ص ۱۷۲

دیگر از آسیای میانه به این شکل گیری شتاب بیشتری بخشید، این ترکیب تا زمان انوشیروان یکدست باقی ماند، تا اینکه انوشیروان برای جلوگیری از حملات ترکان عده‌ای از ملل تابعه خود را به آذربایجان کوچانده و آنان را در قلاع نظامی و آبادیها اسکان داد تا پشتیبان ساسانیان باشند. به مرور زمان اینان با قطع ارتباط از اقوام اولیه خود و احاطه شدن بوسیله اقوام ترک، با توجه به وسعت جغرافیائی امپراطوری ساسانی و کثرت قومی و اینکه اینان از اقوام یکدست نبودند، در میان ملل ترک آسیمیله شدند، چنانکه به میزان اندکی از آنان در بعضی از دهات ترک نشین باقی مانده‌است که اکنون هم به زبان ترکی (نه آذری) تکلم می‌کنند و هم به زبان ایلی خودشان صادق مانده‌اند.^۴ با وجود این در تاریخ صفویه و قاجاریه به واژه تات بیشتر بر می‌خوریم.

پیتر دو لا واله قشون شاه عباس را چنین تعریف می‌کند: قشون ایران مرکب از چهار دسته است که به ترتیب اهمیت از پائین‌ترین آنها یعنی تفنگچیان که شاه عباس چندی پیش به توصیه آنتوان شرلی انگلیسی به تشکیل آن همت گماشت، شروع می‌کنم. تفنگچیان از نژاد ایرانی هستند که مسکن و ماوای آنها شهرها و دهات است و

شده بود، سکونت داده شدند. به نظر نویسندگان تاریخ آذربایجان، ساختن استحکامات در آذربایجان تنها برای پیشگیری از حمله اقوام کوچ‌نشین شمالی و شرقی نبوده، بلکه این دژها در عین حال برای استثمار آذربایجان و به زانو در آوردن مردم آن سامان و سرکوبی قیامهای آن به پا می‌گردید. همچنین ساسانیان برای نگهداشتن آلبانی در زیر سیطره و پدید آوردن تکیه‌گاه برای خود، اقوام گوناگون را به آنجا می‌کوچاندند و همین اقوام بعدها از طرف ترکان بومی منطقه تات نامیده شدند. تاتها در بخشهایی که دارای ارزش نظامی بود، مستقر می‌شدند و بقایای آنها هنوز هم در بعضی از این اراضی زندگی می‌کنند.^۳ ناگفته نماند که این کشمکشهای تاریخی بین ترکان و امپراطوری ساسانی از یک طرف و ظلم حکام ساسانی به عامه مردم از طرف دیگر چنان باعث ضعف و زوال امپراطوری ساسانی شد که در مقابل سربازان دلاور و تازه مسلمانان اسلام که خصوصاً به سلاح ایمان نیز آراسته بودند، چندان دوامی نیاورد، و بزودی برای همیشه از هم پاشید.

با عنایت به اینکه از هزاره‌های قبل از میلاد ساکنان آذربایجان اقوام التصاقی زبان بوده و کوچهای مداوم اقوام التصاقی زبان

^۴ - پیتر دو لا واله، تاریخ ترکان ایران زمین،

^۳ - رئیس نیا، رحیم، آذربایجان در سیر تاریخ

چون تمامی‌شان حقوق می‌گیرند، هر وقت به وجود آنها احتیاج شد، فوراً در خدمت حاضر می‌شوند. نجیب‌زادگان یعنی قزلباش‌ها وارد این دسته نمی‌شوند و در حقیقت آنرا رعیت‌ها تشکیل می‌دهند... به رعایا لفظ تات نیز اطلاق می‌شود و در فارسی وقتی تات می‌گویند، منظور این است که طرف از طبقه نجبا یعنی قزلباش نیست، عده تفنگچیان ایرانی فعلاً قریب بیست هزار نفر است. چون آنان از تات‌ها هستند، تاج قزلباشی ندارند و عمامه ساده‌ای می‌بندند.^۵ آنچه در اینجا ذکرش ضروری است، اینکه هم آقای پیتر دو لا واله و همکیش ایشان شرلی و هم شاهنامه‌نویسان پهلوی همیشه سعی کرده‌اند مسائل و حوادث تاریخی را نیز به میل اربابان غربی خود رقم زنند و غربیان را متمدن و ذهن‌فرزندان دلاور اسلام را خدای ناکرده مغشوش گردانند که در اینجا به نمونه زنده و آن هم از گفته‌های خودشان اشاره می‌کنیم.

۱- اولاً شاه‌عباس قشون تفنگچی خود را به تقلید از بنی چری عثمانی تشکیل داده بوده و هدف از آنهم کوتاه کردن دست قزلباشها از قدرت دربار آن زمان بود نه توصیه آنتوان شرلی، زیرا شرلی نه نماینده دربار انگلیس آن زمان بوده (گو اینکه اگر

هم بود، فرقی نمی‌کرد) و نه نماینده تمدن غرب، بلکه تنها یک دزد دریائی بسیار حرفه‌ای بود. معلوم است که یک دزد دریائی چه بهره‌ای از سیاست می‌تواند داشته باشد، تا در دربار شخص مقتدری چون شاه‌عباس ارائه طریق کند؟!

... موقعی که برادران شرلی به دربار شاه عباس رسیدند، هیچگونه اعتبار نامه‌ای از ملکه الیزابت نداشتند تا ارائه دهند، ولی خویشتن را یکی از اعیان و نجبای مورد اطمینان ملکه معرفی کردند... در ونیز موقعی که هیئت سفارت از پیزا عازم سیخا بود، بین سفیر ایرانی حسین علی بیگ بیات و آنتوان شرلی نزاع سختی در گرفت. سفیر ایرانی شرلی را به دزدی و فروش هدایائی که شاه‌عباس برای پاپ ارسال داشته بود متهم کرد... بعد ها آگاهی یافتیم که چگونه زیورها و پارچه‌های گرانبهای ما را بازرگانان انگلیسی در مسکو به فروش می‌رسانند.^۶ بد نیست دوباره نوشته پیتر دو لا واله را پی بگیریم:

امروز اتکای او (شاه عباس) بیشتر به تفنگچیان تات و مخصوصاً غلامانی است که روز به روز بر قدرتش افزوده می‌شود و به مقامات بلندپایه گماشته می‌شوند. شاه تقریباً تمام وزراء، منشیان و سایر صاحب منصبان

^۵- پیتر دو لا واله، مطالعاتی در باره تاریخ، زبان و فرهنگ آذربایجان، صص ۲۵۴-۲۵۲

^۶- اوروج بیگ بیات، دون ژوان ایرانی، صص ۳۲۲-۳۲۳-۱۴

بشناسم... لیکن هنگامی که من این دفتر را نوشتم، دانش در باره زبان‌شناسی نداشتم... در زمان ساسانیان ترکان دیگر نزدیکتر بودند، لیکن با این همه گمان به در آمدن آنان به آذربایجان نیست و شاید(!) در تاریخ دسته‌های کوچکی از ایشان را پیدا کنم که شاهان ساسانی در جنگ دستگیر کرده و در اینجا و آنجا نشیمن داده‌اند، ولی این گونه دسته‌ها زود با مردم در آمیخته و از میان رفتند و نشانی از خود باقی نگذاردند(!)

یکی از چیزهایی که مردم یک سرزمین و زبان آنان را نشان می‌دهد، نام رودها، کوه‌ها، دیه‌ها و شهرهای آنان است... با آنکه زبان کنونی فارسی بسیار نارساست و بسیاری از معنی‌هایی که به ترکی می‌توان فهمید، این زبان به فهماندن آن‌ها توانا نیست و از هر بار به یک آذربایجانی سخت است که با این زبان سخن راند... زیرا در ترکی (آذربایجانی) ماضی بر چهارده گونه و مضارع بر چهار گونه است و نشان رسائی آن (ترکی) و نارسائی این (فارسی) می‌باشد، لیکن ما این نارسائی را در فارسی برداشته‌ایم و اکنون در فارسی نیز سیزده ونه ماضی و سه گونه مضارع بکار می‌بریم.^۸

را از میان تاتها انتخاب می‌کند و مشاغل نظامی را در دست غلامان و فرزندان آنها متمرکز کرده است.^۷

با کمال تأسف باید گفت، وجود چند دهکده تات‌نشین و همین حوادث واضح تاریخی در دست تئوریسین‌های پهلوی و در رأس آنها کسروی از خود بیگانه به حربه و دست‌آویزی برای انکار هویت ترکان ایران زمین بدل گشت، چنانکه به صورت عادت همیشگی خودشان به جای اصل قضیه و حادثه به طور مصلحتی عکس قضیه را در دستگاه عظیم تبلیغاتی خود تبلیغ کردند و وجود چند دهکده تات‌نشین را بومی و جمعیت عظیم ترکان را غیر بومی و زبان با قاعده طراز اول ترکی آنان را به عمد و عناد بنام‌های خود ساخته «آذری باستان»، «فارسی آذری»، «آذری»، «لهجه آذری»، «زبان قدیم آذربادگان» یا «زبان خرده فرهنگها»... می‌نامیدند.

کسروی کاشف زبان خود خوانده آذری در رساله زبان فارسی باستان در آذربایجان می‌نویسد:

... به آسانی توانستم آذری یا زبان دیرین آذربایجان را پیدا کنم و نمونه‌ای از آن را به دست آورم و نیز چگونگی رواج زبان ترکی را در آن سرزمین از راه تاریخ

^۸ - احمد کسروی، رساله زبان فارسی در

اعلام می‌کند که «زبان آذری را پیدا کردم»!! (گویا گم شده بوده؟) و در بین دانشمندان شرق و غرب مشهور شدم. شاید هم حق با اوست، زیرا رسالهٔ زبان آذری آن بزرگوار با کوششها و دلاری‌های نفتی افراد معلوم‌الحال بلافاصله به زبان‌های روسی و انگلیسی چاپ و منتشر شد و به صورت مصلحتی نامزد افتخاری آکادمی سلطنتی انگلیس گردید!!

*از آنکه یوسف ما را فکنده‌ای در چاه،
ز عذر فعل خطا دلو چاه باد سرت!*

عبدالعلی کارنگ تالی کسروی و یکی از طالبان گنج زبانی در مقاله‌ای با عنوان «تات» می‌نویسد: تا آنجا که بنده امکان مراجعه پیدا کردم، فرهنگ نویسان پارسی در کتاب خود به لغت تات عنایتی نکرده‌اند یا در صورت عنایت معنی آن کلمه با «تات» مورد بحث ما مغایر و بیگانه بوده است! بعد از دیوان لغات‌الترک، کتاب دده قورقود، سبک شناسی، قاموس ترکی... معنی تات را می‌نویسد. با این حال عطش یک سویه‌اندیشی و دگماتیستی‌اش فروکش نکرده و چون به اعتراف خود معنی دلخواه خود را پیدا نکرده، از سر بیچارگی به تحریف یک ضرب‌المثل ترکی دست می‌یازد که باز هم موفق نمی‌شود. باری

همانطور که قبلاً اشاره شد، کسروی عکس قضیه را به جای خود قضیه شاهد می‌آورد و می‌نویسد: شاهان ساسانی دسته‌های کوچکی از ترکان را به آذربایجان آوردند که آنها هم با مردم آمیختند و نشانی از خود باقی نگذازدند!! باید پرسید، ۱- اینان با کدام مردم آمیختند؟ پس چرا امروز یعنی بعد از گذشت ۱۵ قرن ترکان در اکثریت انبوه و تاتها از دو سه دهکده بیشتر نیستند. ۲- کسروی از توانائی زبان ترکی سخن به میان می‌آورد. اگر اینان از خود نشانی باقی نگذازدند، پس این اعتراف به تعالی زبان ترکی چیست؟ ۳- کاشف محترم و همفکرانش به زور اسامی بومی و چندین هزار سالهٔ امکنه و کوهها و رودها را یا ترجمه کرده یا به طرز موهنی برای تخفیف شخصیت مردم و خوار شمردن آنها شبیه‌سازی می‌کنند، برای مثال: اسم دهکده ساری قایا (تخته سنگ با منظره زرد) را به نام اهانت‌آمیز سارقیه(!)، (محلّی که در آنجا سرقت‌ها اتفاق می‌افتد)، و آخماقایا (تخته سنگ با منظرهٔ سنگهای آذرین یا مذاب) را به احمقیه برگردانند. باز هم کاشف محترم توجه ندارند که پروسهٔ تکمیلی یک زبان به گذشت قرون متمادی و پشتوانهٔ مردم عامی متکلم به آن بستگی دارد، نه به عالمان و دانشمندان زبان شناسی، زیرا که وظیفهٔ زبان‌شناسان بررسی زبان است. وی با افتخار

می‌افکنند ماما رسیده و فرموده که تخم را خوب نمی‌باشی، برزگر گفته که شما عورتانید، به حال خود باشید، چه خبر دارید؟ ماما از روی جلال گفته که: چکستانی می‌پسندیم یا می‌نه‌پسندی مرا؟ یعنی ای بناگاه مرده، مرا نمی‌پسندی؟ (ص ۲۵۹) و همان لحظه برزگر جان داده!!!

یکی از افعال زشتی که نیروهای فعال و خلّاق جامعه را به بطالت کشانده و افراد دغل باز و طفیلی و خرافه باور جامعه را پروارتر می‌کند، اشاعهٔ خرافات در جوامع بشری است که گناهی بس عظیم و نابخشودنی است، زیرا نیروهای مستعد جامعه را به هوای امیدهای واهی به طرف رمالها، جن‌گیرها، طالع‌بین‌ها و کف‌بینها رهنمون می‌شود. از طرف دیگر هدف اصلی کمک به تداوم حیات انسان‌هاست، نه کشتن و بیجان کردن آنان، آن هم به جرم گناهی ناکرده و با سلاح برانی مثل ادای کلمهٔ بی‌معنی «چکستانی». دیگر اینکه آن مرحوم یادش رفته بنویسد که ماما عصمت هزار رنگ و هزار فعل این همه رسم عاشق‌کشی و شیوهٔ شهر آشوبی را از که آموخته بود؟ البته سؤال اصلی اینجاست که این بزرگواران به فکر ابداع یک کلمهٔ بی‌معنی که در کتاب هیچ تاتی هم پیدا نمی‌شود، هستند، اما هزاران جلد از نوشته‌های اوژخون، الواح گلی، کتاب داده

می‌نویسد: دریک ضرب المثل ترکی می‌گویند: بؤ سؤز هئج تاتین کیتابیندا یؤخدور (این سخن در کتاب هیچ تاتی نیست). البته این مثل درموقعی به کار می‌رود که از طرف کسی سخن غیر قابل قبول و بدور از هر منطقی ادا شود، حتی در کتاب «گفتار نیاکان» نوشته یعقوب قدس، ص ۱۱۳ مَثَل اینطور معنی شده است: هانسی تاتین کیتابیندا یازیبیلار؟ و مقصود گفتاری است که با هیچ منطقی جور در نمی‌آید، اما آقای کارنگ طبق معمول و به مصداق مثل معروف: نیش عقرب نه از ره کین است، باز هم عکس قضیه را به جای خود قضیه تبلیغ می‌کند و می‌نویسد:

از هر فرد روستائی یا ایلات آذربایجانی بپرسید، تات یعنی چه، بیدرنگ می‌گوید، تات یعنی تخته قاپو، آبادی نشین... و بالاخره به این نتیجه می‌رسد که. لاقفل از ده قرن پیش ترکان بیابانگرد و بیسواد به ایرانیان قدیم و شهریگر و دانشمند تات می‌گفته‌اند.

کارنگ ادامه می‌دهد، یک داستان از کتاب مزارات تبریز که در ضمن آن یک کلمه به لهجهٔ تبریزی بیان شده است:

ماما عصمت قدس‌الله سرها بسیار بسیار بزرگند، صاحب مقامات عجیب و حالات غریب، جذابیّت به مشرب ایشان غالب بوده. روزی برزگر ایشان تخم

قورقود، دیوان لغات الترک، عتبه الحقایق،
دواوین فضولی، نسیمی، خطائی، شهریار و ...
به اندازه یک کلمه ساختگی بر ایشان ارزش
ندارد؟

کلاه ما زحماقت به دشمنان دادی،

به دست دشمن دون بی کلاه باد سرت.

یحیی ذکاء ذیل «گویش کرینگان»
گفته‌های دیگر شاه‌نشانها را مثل طوطی
تکرار می‌کند:

گروهی از ایرانی نژادان و پارسی زبانان
ماورالنهر که اکنون بیرون از مرزهای
سیاسی ایران بسر می‌برند، با همان نام
تاجیک که از سوی همسایه ترکشان به آنها
داده شده است، نامیده می‌شوند. نیز باید
دانست که مردم تاتی زبان در هفتاد-
هشتاد سال پیش بیشتر از امروز بوده و
دیه‌های دیگری نیز به تاتی سخن
می‌گفته‌اند، که اکنون زبان همه آنها ترکی
شده است. برخی از پیرمردان کهنسال آن
سامان به یاد دارند که کدام دیه‌ها به تاتی
سخن می‌گفته‌اند، که امروز زبانشان ترکی
گردیده است. دور نیست بعد از چند سالی
این چند پاره دیه نیز زبان خود را از دست
داده و همچون دیگر دیه‌ها به ترکی سخن
می‌گویند.^۹

تو به هر گدا میامیز و شکوه حسن مشکن،

که لیاقت تشرف به حضور شاه داری،

به چمن گلی که خواهد به تو ماند از وجاهت،

تو اگر بخواهی ای گل، کمش از گیاه داری،

- شهریار

زنده یاد جلال آل احمد از نویسندگان
درد آشنای کشورمان به نکته ظریفی اشاره
دارد:

مسئله دیگری در کار است و آن اینکه
ترکی آذربایجانی همچو سیلی سالهاست که
از جنوب مراغه و زنجان به راه افتاده و
آنچه از زبان و نیم زبان در سر راه خود
دارد، می‌شوید و می‌برد و این مشاهده عینی
ماست.^{۱۰}

آن بزرگوار واقعیت‌ها را دیده و درک
کرده، اما علت آن‌ها را بیان نداشته، در
حالی که این شستن و بردن‌ها به غنای ذاتی،
سلاست، صلابت، قدمت و ... و از همه
بیشتر به کثرت متکلمین زبان ترکی مدیون
است و بدون وجود این عوامل خود به عدم
محکوم می‌شود. از طرف دیگر علم
زبان‌شناسی ثابت می‌کند که تغییر یا تکامل
قسمتی از قواعد یک زبان به زمان بسیار
طولانی نیاز دارد. مثلاً شکل گیری سیستم
افعال یک زبان از بدو تولد تا تکامل حیات

۱۰ - جلال آل احمد، تات نشین‌های بلوک زهرا

۹ - همان، صص ۲۴۴-۲۴۰

تات در دیوان لغات الترک

واژه تات در دو کتاب همیشه زنده دده قورقود و دیوان کاشغری در چندین مورد به همان مفهوم عام بیگانه و غیر ترک معنی شده که ذیلاً اشاره می‌شود.

۱- *ساقالی اوزون تات اری بانلادیقدا* (به گاهی که جوان ریش بلند تات اذان گوید) (دده قورقود، داستان هفتم).

در دیوان کاشغری کلمه تات با تفصیلات کامل معنی شده است:

۲- این کلمه در شعر زیر به معنی اویغور کافر (ترک غیر مسلمان) معنی شده است:

گلدی مانا تات،

آیدیم ایمدی یات،

قوشقا بولوب آت،

سنی تیلار اؤس بوری.

يقول جانی کافر اویغوری فقتلته فجعلته جَزْرا للنسور (ص ۳۰، ن ۴۰) (تاتی کافر ایوغوری) پیش من آمد، او را کشتم تکه تکه کردم، گفتم بمیر و خوراک دد و دام باش).

۳- در ضرب المثل زیر تات به عنوان فارسی زبان معنی شده است:

تات سیز تورک بؤلماس،

باشسیز بؤرک بؤلماس (ص ۱۷۶، ن ۴۰). لا یخلو الترک من الفارسی، کما لایخلو الفلنوه من رأس.

خود به گذشت قرون و اعصار متمادی نیاز دارد. کافی است به این حقیقت توجه کنیم که افعال زبان ترکی از نظر غنا، دقت، انسجام، استحکام، تعدد معنایی و ... یکی از با قاعده‌ترین زبانهای دنیاست. مثلاً زبان ترکی دارای بیست نوع زمان گذشته و زبان عربی و روسی یک نوع و زبان فرانسه و فارسی دارای چهار نوع زمان گذشته می‌باشند. با تکیه به همین غنای زبانی ترکولوژیست مشهور حسن میرزا اوغلو در بحث از افعال زبان ترکی می‌نویسد:

کسانی که به قدمت حیات مردم ترک، زبان و ادبیات آنها، مدنیت، فولکلور، و هنرهای ظریفه ترکان شک کرده یا آنرا تحقیر می‌کنند، یا آنانی که سر در آخور دیگران دارند و گذشته مشعشع خود را ندیده می‌گیرند، اگر چشمانشان را خوب باز کنند و فقط تاریخ تکوین و تکامل افعال زبان ترکی را مطالعه نمایند، خواهند دید که حیات و تاریخ ترکان از آنی که ادعا می‌شود، به مراتب بیشتر ریشه در اعماق تاریخ دارد و آن وقت بیشتر از پیش خجالت خواهند کشید. اضافه می‌شود که زبان ترکی دارای بیست و چهار هزار فعل با قاعده می‌باشد.^{۱۱}

^{۱۱} - حسن میرزا اوغلو، تاریخ ترکان ایران زمین، صص ۱۴۵-۱۴۴

شرح و تفسیر نظر خود را بیان می‌دارد. از طرف دیگر اصلاً نژاد آریائی یا نژاد ترک نداریم و اطلاق اقوام آریائی، اقوام ترک به مراتب اولی‌تر بود.

۴- تاوقاج نام گروهی از ترکان ساکن سرزمین تاوقاج (ماچین) است و تات تفقاج (Tavqac) یعنی اویغوری که تات باشد و چینی که تفقاج باشد.

۵- تات تفقاج. یَعْنون یقولهم تَت الفارسی و یقولهم تفقاج التترک و عنیدی لاصحّ ما ذکرک والمعروف فی دیار الاسلام هذا و هناك ذاک و کلاهما حسن. در اینجا مراد از تات فارسی و مراد از تاوقاج ترک می‌باشد. به نظر ما درستش همین است و در دیار اسلام شناخته شده است و همانجا هم گفته می‌شود و پسندیده هم همین است (ص ۲۲۸، ن ۴).

همچنین یک منظومه بلند فولکلوریک که الان هم در افواه عامه جاری است، به روابط صمیمی این دو همسایه و هموطن مسلمان تأکید دارد:

اؤشودوم ها اؤشودوم،
داغدان آلمانا داشیدیم،
آلماجیغیم آلدیلار،
منه ظولوم سالدیلار،
من ظولومدن بنزارام،
درین قویو قازارام،

به نظر کاشغری یکی از ویژگیهای بارز ترکی اوغوز وجود کلمات زیاد فارسی در این شاخه از زبان ترکی است. اوغوزها بعلت مجاورت و تماس با فارسها بسیاری از کلمات ترکی را فراموش کرده و به جای آن کلمات فارسی بکار می‌برند. کاشغری برای بیان درجه نزدیکی و اختلاط این دو زبان ضرب‌المثل بالا را نمونه می‌آورد^{۱۲}. درحالی که در این مثل از مجاورت و معاشرت برادران دینی ترک و فارس همکاری و همیاری، بده بستانها، ازدواجها و وصلت‌های خانوادگی آنها... بحث می‌شود، مترجم محترم دیوان لغات التترک به زبان فارسی در ترجمه این ضرب‌المثل بقول خودشان میان دو ابروی شکسته (!) اضافاتی بدین شرح آورده است:

ترک بدون تات (بدون فارسی زبان، ایرانی تبار، یا فارسی زبان آریائی نژاد) نمی‌شود^{۱۳}. در حالی که نظر دانشمند محترم کاشغری از «الفارسی» متکلمین فارس زبان بوده و در متن عربی هم شرحی نوشته نشده است. البته لازم به ذکر است که مرحوم کاشغری در تنظیم معانی لغات و کلمات بعضاً مستقیم و بعضاً با افزودن اضافات و

^{۱۲} - محمود کاشغری، دیوان لغات‌التترک، ص

^{۱۳} - دبیر سیاقی، محمد، دیوان لغات‌التترک

درین قۇیو بئش کتچی،

هانى بۇنون ارکجی؟

ارکج قازاندا قاینار،

قنبر یانیندا اؤینار،

قنبر گتندی اؤدونا،

قارغی باتدی بؤدونا،

قارغی دئیل، قامیشدی،

بئش بارماغی گؤموشدی،

گؤموشی وئرديم تاتا،

تات منه داری وئردی،

دارینی سپدیم قۇشا،

قۇش منه قاناد وئردی،

قانادلانديم اؤچماغا،

حق قاپيسين آچماغا،

با عنایت به اینکه زبان فهلوی یک زبان مرده است و زبان آذری فارسی (بخوانید زبان کسروی کشفیده) اصلاً وجود عینی ندارد، پرسیدنی است که زبان ترکی چطور به این دو زبان با وصفی که گذشت تحمیل شد؟ و این مسئله از چند نظر قابل بررسی است.

۱- در زمان خلیفه عمر بن الخطاب (۶۳۶ م.) فرمانده اردوهای ساسانی رستم فرخزاد شاهزاده آذربایجانی در چادر بزرگ خود نشسته و درفش کاویانی افراشته و جنگ را رهبری می کرد. محاربه بعد از سه روز با مرگ فرخزاد و غلبه دلاوران اسلام خاتمه یافت.

۲- بعضی مورخین را عقیده بر این است که قبل از آمدن آریائی‌ها به ایران در قسمت بزرگی از ایران ترکان صاحب حکومت‌های مختلفی مثل ایلام، ماننا، هورری، اؤرار تو، قوتتی و سایر حکومت‌های التصاقی زبان بوده و در خارج ایران هم ترکان با امپراطوران ساسانی همسایه بوده و در بیشتر موارد با همدیگر کشمکش داشته‌اند که بعد از سقوط امپراطوری ساسانی این کشمکش‌ها با اعراب مسلمان ادامه داشته و در پروسه همین جنگ و صلح و همسایگی بود که انوشیروان با دختر امپراطور گوک تۆرک ازدواج کرده بود.

جای تأسف است که مترجم محترم دیوان لغات الترك که افتخار معلم بودن هم دارند، در صفحه ۳۵ از پیشگفتار همین اثر می‌نویسند:

نکته جالب اینکه بررسی لغات کتاب کاشغری نشان می‌دهد که زبان تحمیل شده (!) بر زبان فارسی آذری و فهلوی مردم شمال غربی و بخشی از غرب ایران به گویش غزان نزدیکتر است تا گویش‌های دیگر ترکان و این مطلبی است در خور تحقیق و دقت که با ترتیب الفبائی کتاب حاضر کار پژوهش آن آسانتر خواهد شد!

۳- در تعالیم عالیة اسلام تمام ابناء بشر از هر نژاد و ملیّت با هم برابر و برادرند و اساساً دین مبین اسلام زبان خاصی ندارد و هر فردی با هر زبانی می‌تواند مسلمان باشد و احکام اسلام را بجای آورد و آرمان اسلام هم پرهیزکاری و تقرب به آفریدگار تواناست. ترکان هم بعد از تشرّف به دین جهان شمول اسلام در سلک مبلغین و مدافعین اسلام درآمدند و در اشاعه فرهنگ اسلامی نقش بسیار مهمی بازی کردند تا جائی که قدرت را در مرکز خلافت عباسی قبضه کردند. اما زبان خلقها را تغییر ندادند و از همین رهگذر در تمامی امپراطوریهای بسیار بزرگ اسلامی آن روز پراکنده شده و توطن گزیدند و در این راستا به مجوّز کسی هم نیاز نداشتند، چون خود صاحب قدرت بودند. مسعودی در این باره می‌نویسد:

امرای صاحب قبیله و قدرت ترک قبل از اینکه به ایران بیایند و سرزمینی را اشغال نمایند، در بغداد خلافت و حاکمیت را قبضه می‌کردند و بر خلفا فرمان می‌راندند. آنان خلیفه را عزل می‌کردند ولی زبان خلق را تغییر نمی‌دادند.^{۱۴}

طغرل بیگ وقتی وارد نیشابور شد (۱۰۳۸ م) کمانی به بازو و سه تیر به کمر

داشت که نشانه فرمانروائی بر دو جناح اوغوزان بوده است و قاضی سعید از بزرگان نیشابور به پیشوازش آمده بود، پرسیدنی است که چرا زبان اوغوزان به اهالی نیشابور تحمیل نشد؟

۴- سؤال اینجاست که تا دویست- سیصد سال بعد از جنگ فتح‌الفتوح چه کسانی بر امپراطوری بسیار پهناور آن روز که ایران هم جزو کوچکی از آن بود، فرمانروائی می‌کردند؟ اگر ایلچیان، رسولان و کاروانیان وقتی می‌خواستند به این سرزمین وسیع اسلامی وارد یا از آن خارج شوند، آیا از فارس‌های آذری یا فهلوی‌ها اجازه می‌گرفتند یا امپراطوران مسلمان؟

باز هم با توجه به سوابق حکومت‌های اسلامی بعد از خلفای راشدین مخصوصاً امویان و عباسیان که به تعصّب از عربیت شهره بودند، چه کسی را یارای مقاومت با آنان بود؟ عجم، موالی، مجوسی... به که می‌گفتند؟ باز هم به شهادت تاریخ فرماندهان عرب اقوام عصیان‌کار عرب را برای تغییر بافت جمعیتی و تقویت زبان عربی به مناطق تحت حاکمیت خود گسیل می‌داشتند، که داعیه سروری هم داشتند و با عنایت به اینکه آن درّ گرانمایه‌ای (تعالیم اسلام) که اعراب در آستین داشتند، هیچ قوم غالبی نمی‌توانست داشته باشد و در فصاحت و بلاغت زبان عربی هم که شکی

^{۱۴} - مسعودی، ابوالحسن علی‌بن حسین، التنبیه و

دانشمندان ناامید از ظلم دگر اندیشان مسیحی به دامان اسلام پناهنده می‌شدند. ما هم چه ترک، چه فارس، چه عرب وارث آن تمدن عظیم و مشعشع هستیم.

۶- سخن آخر این که، زبانی که دکتر دبیر سیاقی به عنوان «زبان تحمیلی» ارزشیابی می‌کند، به حکم آیه شریفه از نشانه‌های خداوند است: وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَ اخْتِلَافِ أَلْسِنَتِكُمْ وَأَلْوَانِكُمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِلْعَالَمِينَ (سوره روم، آیه ۲۲). (از نشانه‌های خداوند خلقت آسمانها و زمین و اختلاف زبان‌ها و رنگ‌های شماست، بدرستی که در این امور نشانه‌هایی برای عالمیان است). وقتی کلام وحی تمامی انسانها را از هر قوم و قبیله برابر می‌داند و صرفاً برتری یکی بر دیگری را در تقوی می‌بیند، جای بحثی باقی نمی‌ماند.

در اینجا بی‌مناسبت نخواهد بود، به چند نکته مهم و اساسی که از ارکان تحکیم برابری و برادری اشاره شود:

۱- تنوع زبان‌ها و رنگ‌ها می‌تواند انسان را به حقیقت توحید رهنمون شود. يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَ جَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتَقْوَمُ (سوره حجرات، آیه ۱۳). ای مردم به راستی که ما شما را از یک مرد و زن آفریدیم و در شعبه‌ها و قبیله‌های

نیست. این زبان زبان دینی هم هست. با این همه نه تنها نتوانستند زبان آذربایجان را عربی کنند، بر عکس بقول زنده یاد پروفیسور زهتابی زودتر از تاتهای انوشیروان در بین ترکان مستحیل شدند و از بین رفتند. همین امر در بین ملل فارس، تاجیک، پشتون ... نیز صادق است، یعنی آنها دینشان را تغییر دادند، مسلمان شدند، اما عرب زبان نشدند. ۵- با توجه به این نکته که زبان فارسی صدها سال بعد از حمله اعراب به منطقه، خصوصاً در حکومت‌های سامانیان، غزنویان، سلجوقیان ... شکل جدیدی به خود گرفت، دیگر همان زبان پهلوی ساسانی نبود، بلکه آمیزه‌ای بود از لغات عربی، ترکی، پهلوی که به فارسی دری نیز شهرت داشت. همچنین زبان ترکی نیز دیگر زبان دربار ایستمی خاقان یا کتیبه‌های اورخون نبود، بلکه آنهم آمیزه‌ای بود از لغات ترکی، عربی، فارسی که اورتا تورکجه و یا ترکی میانه خوانده می‌شود.

البته بعضی‌ها این مسئله را به عنوان نقطه ضعفی برای زبان می‌شمارند که مبنای علمی ندارد، زیرا که از اختلاط تمدنهای سه قوم عرب، ترک و فارس در زیر چتر فرهنگ اسلامی چنان تمدن عظیم و مشعشعی شکل گرفت که تا چندین سال پیش کتاب‌های طب، فلسفه و علوم اسلامی در دانشگاه‌های اروپا تدریس می‌شد و

مختلف قرار دادیم تا یکدیگر را بهتر بشناسید، به راستی که گرمی‌ترین شما نزد خدا پرهیزکارترین شماست.»

۲- در اصل نوزدهم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران نیز به این امر صریحاً اشاره شده است: مردم ایران از هر قوم و قبیله‌ای که باشند از حقوق مساوی برخوردارند و رنگ، نژاد، زبان و مانند اینها سبب امتیاز نخواهد بود.

۳- اولین اصل از اعلامیه جهانی حقوق بشر به تساوی حقوق افراد جامعه به صورت مصرح تأکید می‌ورزد: تمام افراد بشر آزاد زاده می‌شوند و از لحاظ حیثیت و کرامت و حقوق با هم برابرند، همگی دارای عقل و وجدان هستند و باید با یکدیگر با روحیه‌ای برادرانه رفتار کنند.

۴- منتسکیو اندیشمند فرانسوی می‌نویسد:

«اگر چیزی را به نفع ملت‌م بدانم که موجب زوال ملت دیگری شود، آنرا به فرمانروایم پیشنهاد نمی‌کنم، زیرا من قبل از اینکه یک فرانسوی باشم، یک انسانم، یا بهتر بگویم، من ضرورتاً یک انسانم و فقط برحسب تصادف یک فرانسوی می‌باشم.»

شایسته است، این کلام منتسکیو با نامه آقای پرویز ورجاوند که در آن خواستار جمع‌آوری تمام نشریات ترک زبان شده بود، مقایسه شود. اوّلی نماینده اوج عزت و تعالی اندیشه بشری است و دوّمی نمایشگر یک سویه‌نگری و...

سخن خود را با کلامی روح نواز از مولا علی (ع) به پایان می‌برم که می‌فرماید: در عدالت گشایش است، کسی که عدالت او را به مضیقه و فشار گذارد، بیدادگری البته بیشتر دچار فشارش خواهد کرد. ۸۰/۱۰/۲۰

منابع و مأخذ:

- دیوان لغات‌الترک، محمود کاشغری، نسخه عکسی
- ترجمه دیوان لغات‌الترک، بسیم آتالای
- ترجمه دیوان لغات‌الترک، دکتر محمد دبیر سیاقی
- سیری در تاریخ زبان و لهجه‌های ترکی، دکتر جواد هیث
- تۆزک ادبیاتی تاریخی، فوآد کوپرولو
- تۆزکون قیزیل کیتابی، رفیق کوپرولو
- زبان فارسی در آذربایجان، ۲ جلد
- ایران تۆزک‌لری نین اسکی تاریخی، ۲ جلد، دوکتور زهتابی
- دۆن زوان ایرانی یا سفرنامه اوزوج بیگ بیات، ترجمه
- ایران تۆزک‌لری نین دلیلی و تاریخی، دوکتور زهتابی
- کثرت قومی و هویت ملی ایرانیان، دکتر ضیاء صدر
- آذربایجان در سیر تاریخ ایران، رحیم رئیس نیا، ۲ جلد
- فرهنگ آذربایجانی به فارسی، محمد بیفون
- فرهنگ عمید، حسن عمید
- سنگلاخ، میرزا مهدی خان استرآبادی
- هفته‌نامه شمس تبریز
- هفته نامه نوید آذربایجان
- مجله وارلیق

تاریخ و دۆشونجه

اؤن ایکی عصر سۆکوت کیتابینا تنقئیدی باخیش

ابراهیم رفر

اؤن ایکی عصر سۆکوت (دوازده قرن سۆکوت)

(ایران تاریخی نین تمللری حاقیندا دۆشونجه)

مؤلیف: ناصر پور پیرار

کارنگ نشریاتی، تهران ۱۳۷۹

ضیالیسی طرفیندن بۇ شکیلده قارشیا قویولوشو بیر قدر گۆزلیلمز اولموشدور. مؤلیف اؤز مقصدینی حاقلی اولاراق ایران خالقلارینین آراسیندا اؤنسیت ساغلاماق و میلی بیرلیگیمیزی برکیتمک شکیلینده ایفاده اتمیشدیر و دئتمک اولار کی، اؤنون یاراتدیغی اثر سون یۆز ایلین ایچینده میلی بیرلیگیمیزی برکیتمک اؤغروندا آتیلیمیش اولان ان اهمیتلی آددیمدیر. مؤلیف بؤیوک بیر صداقتله ایران اولکه سینی اسکیدن بری بۇ تۇزباقدا یاشامیش اولان بۆتون خالقلارین مسکنی شکیلینده تقدیم ائدەرک آریامحورلیگی و فارس محورلیگی کسکینلیکله رد اتمیشدیر.

مؤلیف حاقلی اولاراق قئید ائدیر کی، تاریخی سندلرین گؤستریدیگینه گؤره بین النهرین هخامنیشلردن چوخ قاباقلی

باجاریقلی یازچی ناصر پور پیرار-ین بۇ دیرلی اثرینی بیز زلزله یا ایلدییریم یا هر ایکسی آدلاندیرساق، موبالیغه یه یول وئرمیرک، چۆنکی مؤلیف بو اثرده ایندییه قدرکی ایران تاریخی حاقیندا دۆشونجه لری و بعضاً حتا مقدس سانیلان ایناملاری سارسیدجی شکیلده سیلکه له میش و بعضی تاریخی حقیقتلره گۆز قاماشدیرجی شکیلده ایشیق سالمیشدیر. بۇندان اول رحمتلیک پروفیسور زهتابی نین اسکی ایران تۆرکلری نین تاریخی آدلی اثری نین ایشیغیندا اسکی بین النهرین و یاخین شرق مدینتلیری نین گیزلی ساخلانیلمیش حقیقتینی و هخامنیشلر سولاله سی نین مدینتین اینکیشاف یولوندا نه قدر اؤغورسوز بیر حادثه اولدوغونو دریندن اؤیرنمیشدیک. آنجاق مسأله نین بیر نفر فارس

کیتابین باشلیجا مقصدی بیر سوۋالا جواب آراماقدان عیبارتدیر: هئچ بیر مادی یا معنوی سرمایه مالیک اولمایان هخامنیشلر عجباً هانسی یوللا بیردن-بیره قۇدرتی اله کئچیردیلر و بین‌النهرینین تجرۇبه‌لی و یتکین ایمپیریالارینی بیر داها تاریخده گۇرونه بیلیمه‌جهک شکیلده یئر اۇزوندن سیلیدیر. بۇ سوۋال و اۇنون جوابی ذاتا کیتابین اۇزگینی تشکیل ائتمکده‌دیر. مؤلف بو سوۋالین جوابینی ماراقلی و دۇشوندوروجو شکیلده وئرمیشدیر: تپەدن دیرناغا قدر سیلاحا ساریلمیش هخامنیشلری یهودیلر ایش اۇستونه گتیردیلر و اۇنلارا دایاق دۇردولار، اۇزو ده چۇخدان بری اۇنلارا دیوان تۇتموش و ثروتلرینی ضبط ائتمیش بابیل ایمپیریاسینی یۇخا چیخارماق مقصدی ایله. داها سوئرا هخامنیشلرین آدیندان کتیبه یازدیرماق و هرۇدۇتون الی ایله تاریخ اۇیدورماق و تۇوراتدا کۇروشو و داریوشو اۇولیا و انبیا مرتبه‌سینه قالدیرانلار دا باخ بو یهودیلر اولموشدو.

سوؤز یۇخ کی، بو اثر آریائیسترلرین نشئه‌سینی پۇزاجاق قدر علمی اهمیته مالک اولان بیر اثر دیر، بئله کی، ائشیتدیگیمیزه گۇره، بعضیلری محفیل ایچینده اۇنو سمبولیک شکیلده یاندریماقدان لذت آلاجاغینی دیله گتیرمکدن چکینمه‌میشلر. من ایسه کیتابی ایکی دۇنه دیقتهله اۇخویاندان سوئرا آلدیغیم تأثیراتی ساده‌جه بو شکیلده دیله گتیره بیلرم:

کۇروش حاقینداکی داستانلار و تصویرلرین هامیسی‌نین تملینی قۇیان هرۇدۇت ایدی. او، ناغیل سئون، افسانه دۇشکونو اۇلان و فاراغات ایچینده یاشایان یۇنان وطنداشلارینی آیلندیرمک اۇچون چوخ ناغیللار اۇیدورموشدو. اگر بیر تاریخچی ۲۵۰۰ ایل بۇندان اۇنجه بیر سردارین نهنگین بئلینه مینیپ، دۇشمنلرین گمیسیندن قابق ساحیله یتیشدیگینه اینانیرمیشسا و یا بیر قاطرین بالالاماغینی و یا، لازیم گلسه، آتلا رین ایلان یتمگینی دۇغرو حساب ائدیرمیشسه، و اگر او، آلتی‌آیقلی دوه‌لرین وارلیغینا و آفریقادا یاشایان قارادرلی کیشیلرین ایسپرمی‌نین قارا رنگده اولدوغونا اینانیرمیشسا، دۇروم چۇخ قۇلایدیر: اۇنون یازدیغی «تاریخلر» کیتابینی رتّ ائله‌مگیمیز و یا آزیندان اۇنا بیر تاریخی سند کیمی سوکینمکدن چکینمگیمیز لازمدیر. هرۇدۇتون یازدیغی «تاریخلر» کیتابی یانلیشلارلا دۇلدور، مثلا او قارا دنیزین ساحیللری‌نین همدان داغلاری‌نین قۇزئی اتکلرینده اولدوغونا اینانیر. بۇنا باخماپاراق هرۇدوت هخامنیشلر درباری و پارسلارین یاشاییشی حاقیندا اۇزون-اۇزادی معلومات وئرمگه جان آتیر و کسکینلیکله دئمک اۇلار کی، اۇنون بۇ باره‌ده یازدیقلاری تامامیله هخامنیش شاهلاری‌نین تاپشیریغی ایله اله آلینمیشدیر و «تاریخ اۇیدورماق» مقصدینی داشیمیشدیر.

قتید اتمک لازم دیر کی، مؤلیف اسکی بین النهرین مدنیتلری نین بعضیسی نین شهر و پایتختلاری نین قالیقلاری بوگونکو ایران تۇرپاغیندا یئرلشدیگی سببدن، چاغداش ایران اولکەسینی بین النهرین و یاخین شرق مدنیتلری نین دوامی کیمی قلمه وئرمیشدیر. آیدیندیر کی، مینال اوچون چاغداش عراق، سوریه و تۆرکیه کیمی اولکەلەر همان دلیللر اساسیندا اۆز لیرینی همان مدنیتلرین دوامچسی کیمی تانییا بیلرلر و ایران اولکەسینین بۇ اسکی مدنیت اوچاغینا باغلیلیغی حتا اۇنلاردان داها ضعیف سویه ده دیر.

تعجوبله قارشیلانمیشدیمیز باشقا بیر فیکیر ده هخامنیشلرین پارس ائلینه منسوب اولدوغونو دانماق و اۇنلاری قۇزئی آسیادان گلمه «ایستپ قۇلدورلاری» آدلاندیرماقدان عیبارت دیر. نظره گلن هخامنیشلرین تاریخده بیر غیر - مدنی و داغیدیجی قۇدرت کیمی چیخیش اتمیش اولدوغونا گۆره، مؤلیف (هر هانسی احتمالا قارشی) اۇنلارین هم پارس، هم ده ایرانلی اولدوغونو دانماق مجبوریتینده اولموش و بئله لیکله خالقیمیزین تاریخی یادداشینین اینجیده بیله جک بیر حقیقتدن یان کتچمگی ترجیح اتمیشدیر، حال بوکی ذاتاً بئله بیر تشبؤته احتیاج یۇخدو و اصلینده هر میلّتین ایچیندن هم لیاقتلی و یارادیجی، هم ده اردمسیز و داغیدیجی اۇولادلار چیخا بیلر. ایلام دیلی نین هانسی دیللر عاییله سیندن

من اوزومو هر زامانندان داها چۇخ ایرانلی حیسّ اندیرم. بۇنون دا سببی آیدیندیر: بیز ایران سۆزونو بۆتون خالقلاریمیزین مسکینی آنلامیندا باشا دۆشوروک، حال بۆکی آریاتیستلر اۇنو سادهجه فارسلا رین مسکنی اولاراق تقدیم اندیرلر، ائله همین سببه گۆره اۇنلار «ادبیات ایران» دئدیگده «فارس ادبیاتی» - نی، «موسیقی ایرانی» دئدیگده ایسه «فارس موسیقیسی» - نی نظرده تۇتورلار. بیر نئچه وخت قاباق «نامهای زیبای ایرانی» آدلی بیر کیتابلا قارشیلانمیشدیم. کیتابی وراقلایا - وراقلایا آجی بیر حقیقتی باشا دۆشودم: اۇ کیتابین مؤلیفی ذاتاً اۆز کیتابی نین آدینی «نامهای زیبای فارسی» قۇیسایدی، داها صداقتلی داورانمیش اۇلاردی، چۆنکی اۇرادا سادهجه فارسجا آدلاردان بحث اندیلیردی. دۆشونوردوم کی، اۆز کیتابی نین آدینی دۆزگون شکیلده سئجه بیلمه ین بیر کیمسه عجا میلیونلارلا ایران وطنداشلارینا نه سایاق آد تکلیف ائده بیلر؟ آما «اۇن یکی عصر سۆکوت» - دا مؤلیف، انصافلا گۆتورسک، بو بۆیوک قارماقاریشیقلیغا سۇن قۇیماق اۇغروندا نهنک بیر آددیم گۆتورموش و هامینی خالقیمیزین کیم اولدوغونو دۆزگون باشا دۆشمگه چاغیرمیشدیر و بو اۆزدن سۆزون ان گۆزل معناسیندا تحسینه لایقدیر.

بۇنونلا بئله مؤلیفین بعضی فیکیرلری ایله راضیلاشماق بعضاً چتیندیر، اۇ جۆمله دن

باشقا بیر تعجۆب دۇغوران فیکیر ده اسکى ایلام دیلینی، کۆکلو بیر آراشدیرمایا اساسلانمادان، پروتوفارس دیلی کیمی قلمه وئرمکدن عیبارتدیر. بۇگۆنکۆ آراشدیرمالار ایلام دیلی ایله فارس دیلی نین آراسیندا هر هانسی ایلگی نین اولمادیغی فیکیرینی تصدیق ائتمکده و ایلام دیلی نین تیپولوژیک باخیمدان ایلتیصاقی بیر دیل اولدوغونو، و هم بۇ باخیمدان، هم ده لکسیک باخیمدان اۆتون تۆرک دیلی ایله داها یاخین اقربالیق مۇناسیبتینده اولدوغونو گۆستریمکده دیر. بیر زامانلار ایلام یازیلی آیدهلرینده گۆرون بعضی کلمهلرین اسکى فارس دیلیندن آلینما اولدوغونا اینانیلیردی، آنجاق داها سؤنراکی آراشدیرمالار نتیجه سینده آیدین اولدو کی، دۆروم تام ترسینه ایمیش، فارس منشالی ظن ائتدیگیمیز اۆ کلمهلرین هامیسی ذاتاً ایلام دیلیندن قدیم فارس دیلینه کئچمیش حساب ائدیلمه لیدیر.

بۆتون بۇنلار بیر یانا دۆرسون، ناصر پورپیرار جنابلارینی اۆلکه میزین تاریخینی، تاریخده ایلك دفعه اولاراق، علمی اؤسلوبدا آراشدیرماغا گۆستردیگی جسارتدن دۆلابی تحسین ائتمگی و اؤنلارا داها بۆیوک علمی ناییلیتلر دیله مگی اؤز معنوی بۇرجوموز ساییریق، و آرزو ائدیریک کی، تۆتدوغو یول گئت - گللی اولسون.

اولدوغو بیر قدر شۆبهه لی اولسا دا، هخامنیشلرین اؤز آنا دیلینده قازدیردیغی کتیبه لر اؤ دیلین بۇگۆنکۆ فارس دیلی ایله عین کۆکدن اولدوغو و بین النهرین مدنیتلرینه مخصوص اولان دیللرله تمامیه فرقلی اولدوغو گۆن کیمی آیدیندیر. بۇ اؤزدن هخامنیشلرین یابانچی اولدوغو نظریه سینى یئشیدن دۆرلندیرمک یئرسیز دئییلدیر.

تعجۆبو بیر قدر داها آرتیرماق اۆچون مؤلّف فارسلا رین میلاددان تخمیناً ۹۰۰ ایل اۆنجه بو تۇرپاغا کۆچمگینی شۆبهه یه آلاراق اؤنلاری اسکیدن برى بو تۇرپاقتا باشقا میلتلرله یاناشی یاشاماقدا اولان یئرلی خالقلار کیمی قلمه وئرمیشدیر. بیر تک فارسلا ر دئییل، مؤلّف اسکى بین النهرین و یاخین شرق خالقلاری نین هامی سینى، اؤ جۆمله دن سؤمەرلی، ایلاملاری، اؤرار تلولاری و باشقالارینی دا یئرلی اهالی کیمی تانیمیشدیر و بۆیوک بیر چاشقینلیغا یول وئرمکله قئید ائتمیشدیر کی، بو خالقلار یۆز ایللر بۆیو تمامیه دۆستلوق شراییطینده «دینج، یاناشی یاشامیشلار» و اؤنلارین آراسیندا هر هانسی چاریشما باش وئرمه میشدیر. بۇ ایدّیعالارین بیر آز شۆبهه لی اولدوغو بیر یانا دۆرسون، یۆز ایللر بۆیو بۇ بۆلگه نین دینجلیگینی بۆزان و خالقلارا قان اؤتدوران آشور ایمپیریاسینی و اؤنون قۇرخونج گۆر کمینی سایا گتیرمه مک هئج جهتدن منطقیه اؤیغون سایبلا بیلمز.

نقدی بر کتاب «روشنفکران آذری و هویت ملی و قومی»

تألیف آقای علی مرشدی‌زاد

دکتر جواد هیئت

بخش دوم

خارجی در دهه دوم انقلاب مانند محمود علی چهرگانی، حکیمی‌پور و نشریاتی مانند امید زنجان نام می‌برد. بعد، از نخبگان مارکسیست سابق صحبت می‌کند و حسین صدیق و رضا براهنی را مثال می‌آورد. بعد، از روشنفکران آذری غیر مارکسیست بسا گرایشهای قومی سخن می‌گوید و از دکتر جواد هیئت، دکتر حمید نطقی و محمد علی فرزانه و دکتر غلامحسین بیگدلی نام می‌برد. و چنین ادامه می‌دهد: «این روشنفکران در زمان پیروزی انقلاب اسلامی انجمن آذربایجان را تشکیل دادند و بعداً با انتشار مجله وارلیق به ترویج دیدگاههای خود پرداختند: به استثنای این جمع در کل، روشنفکران آذری تجددگرا دارای گرایشهای ملی بوده‌اند و مهمترین مرکز فعالیت آنها بنیاد دکتر محمود افشار (موقوفات بعدی) بوده است. از مهمترین چهره‌های ملی

مؤلف نمی‌خواهد بپذیرد که ما یعنی آذری‌هائی که طرفدار حفظ و کاربرد برد نوشتاری ترکی آذری در کنار فارسی (به‌عنوان زبان مشترک کشور) هستیم، بیش از کسروی، دکتر جواد شیخ الاسلامی و دکتر محمود افشار و امثال آنها خود را ایرانی می‌دانیم و ایران را به‌عنوان وطن خود از جان و دل دوست داریم.

در فصل روشنفکران آذری در جمهوری اسلامی، مؤلف می‌گوید: «با فروپاشی نظام کهن شاهنشاهی، نیروهای اجتماعی که در دوره پهلوی از توان محدودی برای اظهار نظر و بر آورده ساختن خواسته‌های خود برخوردار بودند، از جمله نیروهای قومی، با آزادی هر چه تمامتر به بیان خواسته‌ها و انتظارات خویش پرداختند». بعد، از حزب خلق مسلمان، روشنفکران با گرایشهای مذهبی و بومی با حداقل گرایش به جریانات قوم‌گرای

بیگانگان هم در صددند که از آب گل آلود ماهی بگیرند، ولی در این مسئله کسانی گناهکارند که در اثر تعصب قوم‌گرایی و یا خدای نخواستہ مأموریت، آب را گل آلود می‌کنند. بنابراین عامل مهم بیداری شعور هویت‌خواهی آذری‌ها چنانکه مؤلف در صفحه ۱۶۰ کتاب اعتراف می‌کند، «سیاست همانندسازی یا آسیمیلیسیون دولتها از زمان رضاشاه تاکنون بوده است». البته دوران بعد از انقلاب اسلامی نباید با زمان پهلوی‌ها مقایسه گردد.

بعد مؤلف ضمن بررسی سومین گروه روشنفکران در جمهوری اسلامی ایران یعنی روشنفکران تجددگرا و ملی‌گرا، از دکتر شیخ‌الاسلامی سخن می‌گوید و در مورد موضع فاشیستی و ارتجاعی دکتر شیخ‌الاسلامی (استاد مؤلف) سخن می‌گوید که می‌خواهد کودکان آذربایجانی را از مادر و پدر و کانون خانواده جدا نماید و با متد «دئوشیرمه»^۱ (Devşirmə) آنها را به

(ایران)‌گرای آذربایجانی در حال حاضر می‌توان از دکتر جواد شیخ‌الاسلامی، مهندس ناصح ناطق، کاوه بیات و عنایت‌الله رضا نام برد». البته اگر بجای ملی «ایران»‌گرای آذربایجانی فارس‌گرا قرار دهیم، اظهار نظر مؤلف درست در می‌آید، به شرط اینکه نام عنایت‌الله رضا را حذف کنیم چون ایشان رشتی است و ارتباطش با آذربایجان روابط دشمنی است!

مؤلف عمده‌ترین عامل قومی شدن روشنفکران آذربایجان را ایدئولوژی مارکسیسم - لنینیسم می‌داند (ص ۱۴۰)، در صورتی که مهمترین عامل را باید در سیاست پان‌فارسیستی و شووینیسم فارس‌گرا و ترک‌ستیز که به نام ملی‌گرایی ایرانی ارائه و تحمیل می‌شد، و در دوران پهلوی با تحقیر ترکان و زبان ترکی و ترک‌ستیزی همراه بود، باید جستجو کرد. این احساس و طرز تفکر بعد از فروپاشی دولت شوروی و شکست مارکسیسم - لنینیسم شدیدتر شده، در صورتیکه اگر بگفته مؤلف عامل اصلی مارکسیسم - لنینیسم بود، باید بعد از شکست آن فروکش می‌کرد. مثلاً آنچه را که مؤلف در باره رفتار استاندار (مستوفی) رئیس فرهنگ آذربایجان (محسنی) در زمان رضاشاه در تحقیر آذری‌ها نقل نموده (ص ۱۸۷)، برای تحریک غیرت ملی و هویت‌خواهی آنان کافی است و نیازی به تبلیغات بیگانه نیست. البته

۱- دئوشیرمه: عثمانی‌ها از چهارصد سال قبل، بعد از تصرف کشورهای اروپای شرقی کودکان آنها را همراه خود به استانبول می‌آوردند و آنها را به خانواده‌های ارتشی ترک می‌سپردند. بعد این کودکان را در مدارس ترکی آموزش می‌دادند و بالاخره با آموزش نظامی و جنگی آنها را به صورت نظامی مسلمان ترک و دشمن مسیحیان به بار می‌آوردند و به آنها

کسانی که تاریخ ایران را از کتب تاریخی قدیم عربی، فارسی و یا منابع خارجی مطالعه کرده‌اند، به خوبی آگاهند که فارسی را غزنویان و سلجوقیان به ایران آوردند و آنرا زبان رسمی قرار دادند، حتی بعد از فتح آسیای صغیر به دست سلجوقیان روم و انتخاب شهر قونیه بعنوان پایتخت آنها هم فارسی را زبان رسمی انتخاب کردند. قبل از غزنویان یک شاعر فارسی‌گو در آذربایجان و حتی کل محدوده ایران نداریم. حنظله بادغیسی نخستین شاعر فارسی‌گو از بادغیس شمال افغانستان و رودکی هم از آسیای میانه است. از اینجا اعتبار علمی و بی نظری تاریخدانانی که دیدگاه‌هایی مشابه دکتر شیخ الاسلامی دارند، بخوبی آشکار می‌شود.

مؤلف در فصل سوم سیاست داخلی دولتها و تأثیر آن در نگرش روشنفکران آذری را به تفصیل شرح می‌دهد و در مقدمه آن چنین می‌گوید: «اگر چه سیاست دولتهای ایرانی از دوره رضاشاه تاکنون پیوسته مبتنی بر همانندسازی قومیتها (یعنی فارس‌سازی) بوده ولی فراز و نشیب‌ها و وقفه‌هایی گهگاه در اعمال این سیاست به وجود آمده است». بعد می‌گوید «همایون کاتوزیان معتقد است که از زمان مشروطه به بعد سه گرایش سیاسی عمده را می‌توان در ایران شناسائی کرد که هر سه از دیدگاه تاریخ و علوم اجتماعی اروپائی، ناسیونالیست قلمداد می‌شوند. ولی

خانواده‌های فارس در فارس، اصفهان و تهران و دیگر شهرهای فارس زبان بسپارد، تا شاید ظرف پنجاه سال زبان سی میلیون ترک‌زبان را فارسی کند (به گمان اینکه زبان ترکی زبان فارسی را طی ۷۰ سال گذشته از آذربایجان بیرون کرده! در حالیکه به شهادت تاریخ در آذربایجان قبل از ترکی هرگز زبان واحدی وجود نداشته و بنا به نوشته مورخین، نیم زبان‌ها و یا گویش‌های مختلفی در کنار ترکی در این منطقه رایج بوده که همدیگر را هم نمی‌فهمیدند (مقدسی). من در نقد مقاله «زبان فارسی نشان والای قومیت ایرانی» نوشته دکتر شیخ‌الاسلامی مقاله‌ای در همان سال ۱۳۶۰ در مجله وارلیق نوشته و با دلایل علمی و تاریخی بطلان افکار خیال‌پرستانه و فاشیستی دکتر شیخ‌الاسلامی را آشکار ساخته‌ام.

شیخ‌الاسلامی می‌گوید: «آذربایجان تا زمان غزنویان فارسی زبان بود ولی ترکان سلجوقی (شعبه‌ای از اقوام غز) ... باعث کم رنگ شدن زبان فارسی و سلطه زیاد ترکی در آن خطه از ایران شد. روشنفکران و نویسندگانی که با بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار همکاری دارند، نوعاً تاریخدانانی (!) دارای چنین دیدگاه‌هایی هستند».

«بنی چری» (سربازان جدید) می‌گفتند. همین بنی چری‌ها بعداً بلای جان امپراطوری شدند.

میرزا اسکندری، علی اکبر داور، عبدالحسین تیمورتاش، فرج الله بهرامی، علی دشتی، سرهنگ حبیب الله شعبانی و سرتیپها امیراحمدی، یزدان پناه و امیر طماسبی نام می برد.

توضیح آنکه اغلب اشخاص فوق الذکر بعد از مدتی از طرف رضاشاه زندانی و یا مقتول شدند!

مؤلف در صفحه ۱۶۱ می نویسد: «دکتر محمود افشار مؤسس ایران جوان و مجله آینده متعلق به ایل افشار از شش ایل قزلباش (ترک) بود که بخشی از آنان ساکن یزد شده بودند. وی استبداد فرهنگی و تعمیم زبان فارسی را به عنوان زبان رسمی ملی راه حل وحدت ملی ایران می دانست.»

با در نظر گرفتن مراتب فوق معلوم می شود که مروّجین پان فارسیسم و یا ملی گرائی بر اساس زبان فارسی و باستان گرائی در ایران اغلب غیر فارسها یعنی ترک زبانها (کسروی، دکتر ارانی، کاظم زاده ایرانشهر، دکتر محمود افشار، تیمورتاش، داور، سلیمان میرزای قاجار، امیر احمدی، شیخ الاسلامی، یحیی ذکاء ...) و یا غیرایرانیها مانند میرزاقحطعلی آخوندوف، ملکم خان ارمنی ... بوده اند، همچنانکه رواج دهندگان پان ترکیسم و ترک گرائی افراطی از خارج ترکیه بودند و نخستین آنها

گرایش نخست را ناسیونالیسم متجدد، مترقی و رادیکال یا آینده نگر، گرایش دوم را ناسیونالیست لیبرال، دموکراتیک یا بورژوا و سومین گرایش را ناسیونالیسم محافظه کار، انزواطلب، گذشته نگر یا تاریک اندیش و حامی فتودالیسم می نامد.

بعد می گوید گرایش نخست بیشترین قرابت را با ناسیونالیسم اروپائی دارد. پیروان این گرایش، یک دنده، متجدد، ناشکیبا و سخت شیفته شکوه و جلال شاهنشاهی باستانی، یعنی ایران پیش از اسلام بودند، آنها می خواستند موانعی را که به باور آنها مذهب بر سر راه پیشرفت فرهنگی و علمی ایران قرار داده بود، از میان بردارند و به فرایند آهسته اصلاحات پارلمانی و قضائی چندان امیدی نداشتند ...

بعد می گوید «گروه اول آرمان گرای انتزاعی» و به زبان درستتر خیال پرست بودند. این گروه در روی کار آمدن رضاشاه و تهیه و اجرای برنامه های وی عوامل مهمی بودند (ص ۱۶۵) و به دلیل همخوانی بیشتر با سیاستهای رضاخان با آن همراه شدند و به صورت دستگاه روشنفکری و نخبگان حکومت و شاه در آمدند.

کاتوزیان به عنوان نمایندگان این گرایش از شاعرانی مانند عشقی، عارف قزوینی، فرخی یزدی، لاهوتی و روشنفکران، وکیلان و نظامیان برجسته ای مانند سلیمان

آرمنیوس وامبری ترک‌شناس مجارستانی و عامل سرویس جاسوسی انگلستان بود.

مؤلف در جواب روشنی‌بیگ، پان‌ترکیست معروف که در مجلهٔ ینی مجموعه همهٔ آذربایجانی‌ها را به اتحاد با جمهوری جدید ترکیه فرا خوانده بود، در مجلهٔ ایرانشهر که بوسیلهٔ حسین کاظم‌زاده در برلین منتشر می‌شد، شعری را از عارف قزوینی نقل می‌کند تا نظر روشنفکران ملی‌گرای متجدد ایرانی را بهتر نشان دهد:

زبان ترک از برای از قفا کشیدن است،

صلاح پای این زبان زمملکت بریدن است.

دو اسبه با زبان فارسی از ارس پریدن است.

نسیم صبحدم برخیز،

بگو به مردم تبریز،

که نیست خلوت زرتشت،

جای صحبت چنگیز. (ص ۱۷۱ و ۱۷۲)

البته جواب معقول و دندان‌شکن روشنی‌بیگ‌های خیال‌پرست را کمال آتاتورک مؤسس و رئیس جمهور ترکیه جدید در نطق تاریخی شش روزه خود در مجلس ملی ترکیه داده بود و مؤلف هم قسمتی از ترجمهٔ آنرا با قدری روتوش از کتاب «ظهور ترکیه نوین» نگارش برنارد لویس (B.Lewis) در صفحهٔ ۳۰۶ آورده است. من همین قسمت از نطق مذکور را در کتاب «تاریخ زبان و لهجه‌های

ترکی» بدون روتوش نقل کرده‌ام و در اینجا لزومی برای تکرار آن نمی‌بینم.

در مورد شعر عارف قزوینی قضاوت را به خوانندگان عزیز واگذار می‌کنم. فقط از مؤلف محترم و همفکران ملی‌گرایشان (که قوم‌گرایند) سئوال می‌کنم، آیا نیرویی قویتر از اثر تحقیرآمیز این شعر و گفته و نوشته‌های آقایان ملی‌گرای ترک‌ستیز که شرح آنها در کتاب ایشان رفته است، می‌تواند احساس خفتهٔ قومی و هویت‌خواهی مردم به ویژه روشنفکران ترک ایرانی و یا به قول مؤلف آذری را تحریک و بیدار نماید؟ آیا با وجود این شعرا و نویسندگان خودی نیازی به تبلیغ و تحریک بیگانه باقی می‌ماند؟ به‌این ترتیب اگر دکتر براهنی گفته است، استعمار به‌ویژه استعمار فرهنگی (همانندسازی یا ممنوعیت استفاده از زبان مادری توسط اقوام مختلف ایرانی) عامل تجزیه‌طلبی است، سخنی به گزاف نگفته است.

من شخصاً خاطرهٔ تلخی از عارف قزوینی دارم که میزان تعصب این شاعر به اصطلاح ملی‌گرا را در دشمنی با ترک زبانان مسلمان ایرانی نشان می‌دهد. در بین سالهای ۱۳۱۱-۱۳۰۷ که پدرم مرحوم میرزا علی هیئت رئیس دادگستری همدان بود و ما هم نزد او زندگی می‌کردیم. عارف قزوینی گاهگاهی برای دیدن پدرم به منزل ما می‌آمد. یک روز از روزهای گرم تابستان که به دیدار پدرم

اجباری عشایر تأثیر خود را در گرایشهای قبیله‌ای و آگاهی سیاسی آنها بر جای گذاشت. رژیم پهلوی به جای این که با ادعای مشروعیت قومی بر عشایر حکومت کند، با زور اسلحه یا تهدید بر آنها حکومت کرد. سرکوب باعث شد که بسیاری از قبایل به آگاهی سیاسی دست یابند و هویت خویش را در رابطه با مسیر کوچ، فرهنگ، رسوم و سنت‌ها و زبان جستجو کنند.»

دیوید نیسمان (D. Nissman) معتقد است که ضد‌آذری بودن وجه غالب سیاست تمرکزگرایانه رضاشاه بود، و دستور تأسیس سازمان پرورش افکار در بهمن ۱۳۱۶ نیز در همین راستا بود (ص ۱۷۷). مؤلف از کتاب «یرواند آبراهامیان، ایران بین دو انقلاب» چنین نقل می‌کند: «سازمان پرورش افکار به سرمشق از ماشینهای تبلیغاتی ایتالیای فاشیست و آلمان نازی برای تفهیم آگاهی ملی به مردم از طریق مجله، جزوه، روزنامه، کتاب درسی و برنامه‌های رادیویی تشکیل شده بود.»

مؤلف بعد از شرح تحقیرهای مستوفی استاندار، محسنی رئیس فرهنگ و ذوقی خلف ایشان و کاربرد کلماتی در مورد آذری‌ها که شایسته گویندگان آن بود و همه آن‌ها به قول مؤلف با هدف وحدت ملی (!) ایراد و انجام می‌گرفت، در مقام دفاع چنین می‌گوید: «مگر رضاشاه سایر شهرهای ایران را ریاض الجنان

آمده بود و مرحوم علی‌اکبر مستخدم منزل ما قدری دیر درب منزل را که آن گوشه حیاط بود باز کرد، مرحوم عارف که از گرمای نیمروز ناراحت شده بود، به او فریاد می‌زند که چرا در را دیر باز کردی. مستخدم ما که فارسی بلد نبود ولی از لحن کلام عارف به اعتراض او پی برده بود، می‌گوید: ائشیتمه‌دیم، یعنی نشنیدم. عارف عصبانی می‌شود و می‌گوید: ای ترک ... چرا نشنیدی؟ تو ... و نمی‌فهمی! مرحوم علی‌اکبر هم معطل نمی‌کند و با دستهای قوی که داشت چند سیلی به سر و صورت او می‌زند و به ترکی می‌گوید ... خودتی. سروصدای عارف به گوش پدرم می‌رسد و پدرم دوان-دوان به در کوچه می‌آید و عارف را از چنگ علی‌اکبر بیرون می‌کشد و از او می‌پرسد، چرا به عارف توهین کردی و او را کتک زدی. علی‌اکبر هم ماجرا را تعریف می‌کند و دشنامی را که عارف داده بود و شامل همه و از جمله پدرم هم می‌شد، نقل می‌کند! ضمناً یادآور می‌شوم که عارف عمامة کوچکی بر سر و همیشه سگی را هم همراه داشت!

در مورد اسکان اجباری عشایر نیز همین اشتباه و یا سیاست عوضی اعمال شده است. مؤلف در صفحه (۱۸۱) کتاب از قول جان فوران (مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران، ترجمه احمد تدین. تهران: رسا-۱۳۷۷ ص ۳۵۰) می‌گوید: «تجربه اسکان

هند و مستشار سفارت انگلیس در تهران و همچنین ژنرال آبرون‌ساید فرمانده هیئت نظامی انگلیس در ایران بودند) و نام پهلوی را هم ایشان به رضاشاه دیکته کرد و سالها نخست‌وزیر و مشیر و مشاور وی بود و بعد از مدتی به سفارت کبرای ایران در آنکارا فرستاده شد. فروغی در نامه‌هایی که به دربار رضاشاه و وزارت خارجه می‌فرستد، چنین می‌نویسد:

- من در ایران طرفدار تغییر خط فارسی از عربی به لاتین بودم. در اینجا به تازگی خط لاتین به جای خط قدیم عربی رسمی شده و در نتیجه ارتباط فرهنگی ترک‌های ترکیه با ترک‌های ایران قطع شده است و این همان چیزی است که ما می‌خواستیم. اگر در ایران هم خط لاتین به جای خط عربی انتخاب شود، باز این رابطه برقرار خواهد شد و این برای ما خطرناک است. در ایران اقلیت‌هایی مانند زرتشتی، ارمنی، آسوری و یهودی وجود دارد، ولی تعدادشان کم است و برای ایران خطر محسوب نمی‌شوند. اما اقلیت‌های ترک، کرد و عرب تعدادشان زیاد و خطرناک‌اند، بویژه ترکان ایران از همه خطرناک‌ترند، دولت باید همیشه این خطر را مد نظر قرار دهد.

محمدعلی فروغی یک روشنفکر عادی و یا یک نخست‌وزیر معمولی نبود. او مؤلف کتابی مانند سیر حکمت در اروپا و مغز متفکر و از بنیانگذاران آریائیسیم و پان‌فاریسیسم بود.

کرده بود؟ و یا مگر ستمهای مشابهی در حق ساکنان دیگر استانهای ایران حتی استان‌های مرکزی روا نمی‌داشت؟ چرا در مورد آذربایجان این اقدامات خشونت‌بار بازتابی سیاسی یافت ولی در دیگر استان‌ها کمتر چنین بود؟...

در جواب چراهای ایشان باید یادآوری نمایم که ستم رضاشاه در آذربایجان مانند شهرهای فارسی زبان تنها فردی نبود، بلکه در اینجا ستم ملی به کار می‌رفت، زیرا توهین و تحقیر شامل همه مردم بود، چون به زبان ترکی که زبان همه مردم آذربایجان است، توهین می‌شد و به مردم ترک‌زبان «خر» گفته و از سرشماری تبریز به عنوان «خرشماری» یاد می‌شد و همین برای جریحه‌دار کردن غرور ملی (قومی) آنان و بیداری و هویت‌خواهی کافی بود.

ضمناً از آقای مرشدی‌زاد و همفکرانشان سؤال می‌کنم: اگر رضاشاه در همه استانها بر مردم ستم روا داشته، پس چرا روش استبدادی و فاشیستی او را که به دست بیگانگان حاکمیت مردم ایران را به دست گرفته بود ستایش می‌کنید؟ و می‌خواهید آنرا هنوز هم ادامه دهید؟

ضمناً باید یک نکته را در مورد محمدعلی فروغی توضیح دهم: فروغی معلم آشکار رضاشاه بود (معلمین مخفی و پشت پرده رضاخان، اردشیرجی ریپورت‌ر از پارسیان

عباس اقبال تاریخ‌نویس زمان رضاشاه هم در روزنامه اطلاعات در مقاله خود تحت عنوان (زبان ترکی در آذربایجان) چنین می‌نویسد: «چه کسی آثار غنی و جهانگیر فردوسی، سعدی، مولوی و حافظ را با وراچی مهجور و ناهنجار غارتگران ترک عوض می‌کند؟» (روزنامه اطلاعات ۳ مهر ۱۳۲۴) و حکیمی نخست‌وزیر پیر و ترک‌زبان ولی بی‌سواد در زبان مادری و فراماسون هم از مذاکره با سران فرقه دموکرات امتناع می‌کند و اعلام می‌دارد که ترکی گویشی بیگانه است که مغولان وحشی بر آذربایجان تحمیل کرده‌اند. (صفحه ۲۲۱)».

مؤلف در فصل سیاست داخلی در جمهوری اسلامی و تقسیم آن به چهار دوره: دوره وضعیت انقلابی و دوره دوم که دوره جنگ تحمیلی عراق علیه ایران بشمار می‌رود می‌گوید: «یجتهای قومی- به ویژه در خصوص آذری‌ها به میزان زیادی در فضای دفاع سراسری کشور در مقابل تهاجم بیگانگان کنار گذاشته شد.» به عبارت دیگر «دوره جنگ تحمیلی دوره تشریک مساعی تمام ملت ایران برای مقابله با دشمن خارجی بود.» بعد ادامه می‌دهد: «در جنگ تحمیلی و دفاع مقدس آذری‌ها در مقایسه با سایر گروه‌های زبانی بیشترین مشارکت را در جنگ داشتند (لشکر عاشورا)». آری، دوره جنگ با عراق که هشت سال طول کشید، نشان داد که آذری‌ها و

پدر بزرگ فروغی یک تاجر یهودی بغدادی بود که در اصفهان مقیم شده و اسلام را پذیرفته بود و فروغی هم مانند همه دانشمندان و نویسندگان یهودی تبار طرفدار کوروش و آریائیسیم بود. ضمناً با پدر من مرحوم علی هیئت هم سابقه دوستی داشت.

بعد از سوم شهریور و استعفای اجباری و تبعید رضاشاه از طرف انگلیسیها پست ریاست جمهوری به وی پیشنهاد شد، ولی قبول نکرد و تمام نفوذش را برای ادامه سلطنت و پادشاهی محمدرضا پهلوی بکار بست.

محمّدعلی فروغی (ذکاء الملک)

سال‌هاست فوت نموده، از این جهت من از همفکران ملی‌گرای اینان ستوال می‌کنم:

مجموع مردم ترک و کرد و عرب ایرانی در حدود ۶۰ درصد مردم ایران را تشکیل می‌دهد و اگر رژیم حاکم ۶۰ درصد ملت ایران را اقلیت خطرناک بداند، آیا مشروعیتی برای حاکمیت این رژیم باقی می‌ماند. آیا این رژیم خودش خودش را غیر مشروع و غیر قانونی اعلام نمی‌کند؟ می‌بینید تعصب چه می‌کند. تعصب چشم دانشمند و متفکری مانند فروغی را هم کور می‌کند و او را به نازلترین مرتبه یک فاناتیک نادان فرود می‌آورد.

وقتی که دانشمندی مانند فروغی ۶۰ درصد مردم ایران را اقلیت خطرناک می‌نامد،

خواسته‌ها و انتظاراتی منطقه‌ای نیز بودند. حکیمی‌پور، چهرگانی، غریبانی و ... روشنفکران این نسل محسوب می‌شوند. نشریاتی مانند امید زنجان، احرار تبریز، آوای اردبیل، مبین و ... محصول این روشنفکران در دوره بازسازی است. خواسته‌های این روشنفکران در این دوره تفاوت چندانی با خواسته‌های روشنفکرانی مانند جواد هیث و ... نداشت ...».

در اینجا لازم به یادآوری است که در زمان شاه سابق و پدرش تشکیل چنین مجامع و نشست‌هایی هم ممکن و مقدور نبود.

دوره چهارم (۱۳۷۶...) دوره جامعه مدنی و حق شهروندی است. اندیشه جامعه مدنی و حق شهروندی که از طرف آقای خاتمی رئیس‌جمهور جدید مطرح شد، می‌تواند نقطه عطفی در نوع نگاه دولت به مسئله قومی در ایران باشد (ص ۲۷۸). در اینجا تکثرگرایی (پلورالیسم) و حقوق شهروندی مطرح می‌شود. مؤلف متذکر می‌شود که «اندیشه جامعه مدنی به دلیل وجود برخی اختلاف نظرها تاکنون نتوانسته است چنانکه باید و شاید به اجرا گذاشته شود ...».

در این فصل ضمن بحث از عوامل و سیاست‌های خارجی و تأثیر آنها در نگرش روشنفکران آذری اشاره‌ای به جریان پان‌ترکیسم در ترکیه و تأثیر آن در

اعراب ایرانی مانند گذشته در مواقع بحران در برابر تهاجم خارجی برای تمامیت ارضی و استقلال ایران خواسته‌های به حق خود را فراموش می‌کنند و برای دفاع از کل ایران جانفشانی می‌نمایند. مؤلف دوره سوم بعد از انقلاب را دوره بازسازی و دوره چهارم را که همزمان با دوران ریاست جمهوری آقای خاتمی است، دوره جامعه مدنی و شهروندی می‌شمارد. در این دوره از سال ۱۳۶۱ گروه‌های چپ به تدریج از صحنه سیاسی کشور حذف شدند.

در دوران بازسازی (۷۶-۱۳۶۷) مؤلف می‌گوید: «اگر چه این دوره نیز از حیث سیاست کلی قومی، دربردارنده سیاست همانندسازی بود، ولی برخی تحولات مانند گسترش دانشگاه آزاد اسلامی در دورافتاده‌ترین شهرها، سهمیه‌های مختلف آموزش عالی و منطقه‌ای شدن نظام گزینش دانشجویان باعث شد که از شهرهای مختلف و از طبقات مختلف جامعه افرادی به آموزش عالی راه یابند و در واقع آموزش عالی پوپولیستی شد. از طرفی انجمن‌های دانشجویان تشکیل و در این انجمن‌ها و مجامع و نشست‌های شعرخوانی و در پرتو تحولات عصر بازسازی، نسل جدیدی از روشنفکران قومی ظهور کردند که در عین داشتن گرایش دینی و انقلابی و بعضاً در عین داشتن مناصبی در درون حاکمیت، دارای

ایران نشان می‌دهد که نوشته‌های ملانصرالدین چه قدر در انقلاب مشروطیت ایران تأثیر مثبت داشته است. او محمدعلیشاه را که ضد مشروطه بود و مجلس را به توپ بسته بود و تحت حمایت روسها بود، هدف حمله‌های نیشدار طنز خود قرار داده بود و از خرافات مذهبی تنقید می‌کرد. همچنین م.ف. آخوندزاده که ایران دوست بود و خود را ایرانی می‌دانست، بنیانگذار نشر نوین ترکی و نماینده نویسی در خاورمیانه است. مؤلف آخوندزاده (اهل شکی) را ایرانی معرفی می‌کند، بنا بر این همشهری‌های او نیز باید ایرانی پذیرفته شوند. مؤلف در صفحه ۲۸۵ نام آذربایجان را برای منطقه شمال ارس (جعلی) می‌خواند. بعد در صفحه ۲۸۷ می‌نویسد: «پس از اشغال قفقاز توسط روسیه نیز ایران بر آذربایجانی‌های ماوراء قفقاز (یعنی آذربایجان شمالی) سلطه فرهنگی و دینی داشت»، یعنی مردم آن ناحیه را آذربایجانی می‌شمارد! بعد به نقل از رونالد گریگورسانی (Ronald Grigor Suny) می‌نویسد:

«روشنفکران جوان آذربایجان (مقصود قسمت شمالی است) برای فائق آمدن بر نفوذ ایران یک نهضت ملی ادبی را برای ترویج زبان ترکی به راه انداختند.»

مؤلف در صفحه ۲۹۰ اشاره‌ای به تشکیل حزب مساوات و تشکیل حکومتی به

روشنفکران ایرانی می‌کند. بعد نقش روسیه و شوروی را به تفصیل شرح می‌دهد. مثلاً در صفحه ۲۸۶ بعد از نقل پاراگرافی از زنگوفسکی چنین نتیجه می‌گیرد: «در نتیجه سیاست فوق، مقامات روسیه روشنفکرانی مانند آخوندزاده را تشویق کردند که به جای فارسی به زبان ترکی محلی بنویسند». بعد می‌گوید: «اصرار آخوندزاده به تشویق ایرانی‌ها و ساکنان قفقاز برای آشنائی با فرهنگ و زبان روس و اروپای غربی و جایگزین کردن حروف روس، لاتین به جای الفبای عربی در واقع با سیاست فرهنگی روسها در سرزمین‌های فتح شده ایران سازگار بود و از آن حمایت می‌شد. نشریاتی چون اکینجی و ملانصرالدین با لحن ضد ایرانی و ضد شیعی خود تحت حمایت عملی روسیه قرار داشتند.» (به نقل از احمدی، پیشین، ص. ۳۲۸). در اینجا این نکته نیاز به اصلاح دارد که روسها نشریات ترکی را تشویق نمی‌کردند، ولی زبان و فرهنگ روسی را تبلیغ و ترویج می‌کردند، به همین دلیل بود که روزنامه اکینجی بعد از دو سال انتشار (۷۸-۱۸۷۵) توسط دولت روسیه تعطیل شد. ملانصرالدین هم که بعد از انقلاب ۱۹۰۵ و شکست روسیه از ژاپن و دادن آزادی نسبی به مردم امپراطوری در تقلیس منتشر می‌شد، ضد ایرانی و ضد شیعه نبود و از طرف روسیه هم حمایت نمی‌شد! تاریخ یکصد ساله اجتماعی

تلفات ارامنه ضمن تبعید آنها به جنوب غرب آناتولی واقع شده و در آنکسیکلوبیدیای بریتانیکا چاپ ۱۹۲۲ جمع تلفات دو طرف در حدود سیصد هزار نوشته شده و بعدها در چاپهای بعد تحت تأثیر لابی ارامنه این رقم بالا رفته است.

مؤلف در فصل عوامل خارجی در دوره محمدرضا پهلوی به اعمال نفوذ شورویها اشاره می‌کند و از قول د. نیسمان از خاطرات میرزا ابراهیموف چنین نقل می‌کند:

«برای آذری‌های جنوبی که حق استفاده از زبان مادری خویش را در مدارس، نشریات و ادبیات خود نداشتند و همچنین به واسطه دیکتاتوری شدید و سرکوبگر اجتماعی و ملی، رضاشاه و با محروم شدن از هویت، ملیت، تاریخ، فرهنگ و زبان مادری خود مورد سرکوب و تعقیب واقع شده بودند، وطن یولوندا (روزنامه) به منزله نوری در تاریکی بود... بعد می‌گوید: «همچنین به توصیه عزیز علی‌اف محافلی تشکیل شد که در آنها موسیقی و تئاتر اجرا می‌شد...»

در اینجا این سؤال پیش می‌آید که چرا باید دولت مرکزی وقت زبان و فرهنگ و موسیقی و تئاتر را در آذربایجان تعطیل کند، تا خارجی‌ها این حقوق طبیعی را به عنوان هدیه بزرگ به مردم ما اهداء نمایند و مؤلف کتاب هم آنرا به حق «نفوذ شورویها در آذربایجان» بشمارد؟

نام جمهوری آذربایجان «در سرزمینی که هیچ‌گاه به نام آذربایجان شهرت نداشت» می‌کند و بعد می‌نویسد: «دولت یاد شده به دلیل اختلاف نظرهای داخلی از هم پاشید و در ۲۸ مه سال ۱۹۲۰ الشکر بیست و یکم ارتش سرخ زمام امور منطقه را در دست گرفت و متعاقب آن حکومت شورائی در باکو تأسیس شد.»

در مورد نام آذربایجان و حدود آن من طی مقالاتی دلایل کافی و متقنی را از کتب تاریخ و مورخین اسلامی مانند طبری، بلعمی، یعقوبی، ابن اثیر و ... نقل نموده‌ام و دیگر تکرار آنها را در اینجا جایز نمی‌دانم.^۲ اما در مورد فروپاشی جمهوری آذربایجان باید به عرض برسانم که علت آن اختلاف نظرهای داخلی نبود، بلکه با حمله ارتش سرخ یعنی ارتش یازدهم این اختلاف نظرها بین ملیون و نمایندگان کمونیست پدید آمد و با ورود ارتش سرخ به باکو حکومت از هم پاشید.

در مورد کشتار بیش از یک میلیون ارمنی و آسوریان در ۱۹۱۵ نیز مؤلف تحت تأثیر نویسندگان ارمنی و اروپائی (مسیحی) و طرفدارانشان قرار گرفته، در صورتی که این کشتار دسته‌جمعی در موقع هجوم ارتش تزاری و ارمنی به آناتولی ابتدا از طرف ارمنی‌های مسلح صورت گرفته است و اکثر

^۲ - جواب مقاله آذربایجان کجاست، کیهان

عقب‌نشینی ارتش سرخ، جمهوری دموکراتیک آذربایجان فقط چند ماهی دوام آورد و پس از آن با اقدام ارتش ایران سقوط کرد.»

من در اینجا قصد دفاع از حکومت دموکرات را ندارم ولی به حکم حقیقت‌جویی و حقیقت‌گویی تاریخی نکاتی را یادآور می‌شوم.

سقوط حکومت محلی دموکرات با اقدام ارتش شاهنشاهی صورت نگرفت، بلکه بعد از انعقاد قرارداد نفت با قوام و اولتیماتوم ترومان رئیس‌جمهوری آمریکا که یگانه دولت صاحب بمب اتمی در آنوقت بود، به دستور استالین که با گرفتن امتیاز نفت از نخست‌وزیر ایران به مشروطه خود رسیده بود، سلاح‌های سنگین از نیروهای نظامی دموکرات گرفته شد و به پیشه‌وری دستور عدم مقاومت و برگشت به باکو داده شد. پیشه‌وری با یارانش به باکو گریخت و پس از هفت ماه با تصادف مشکوک اتوموبیل کشته شد!

مؤلف ضمن شرح وقایع و جریان ادبی بعد از سقوط فرقه و مهاجرت رهبران آن به باکو در برگردان عناوین ترکی به فارسی و ترانسکرپسیون آنها از القبای لاتین و کیریل به خط فارسی گاهی مرتکب اشتباه شده است، مثلاً: تبریزده قیش (زمستان در تبریز) را تبریزده کیش (ص ۳۲۲) و یا به جای تبریزین سسی (صدای تبریز) تبرین ساسی نوشته شده

مؤلف در صفحه ۳۱۴ چنین می‌گوید: «روس‌ها زبان آذری را به عنوان یک زبان ادبی معرفی می‌کردند...».

روس‌ها نه ترکی آذری را می‌دانستند و نه عاشق این زبان بودند، این آذری‌های شمالی بودند که با ارتش شوروی به تبریز آمده بودند و زبان و ادبیات ترکی آذری را تبلیغ می‌کردند. زبان نوشتاری ترکی آذری یک زبان ادبی است که در آذربایجان ما به دستور پهلوی‌ها تعطیل و بوسیله عمال آنها تحقیر شده بود. تعطیل شدن اجباری زبان نوشتاری دلیل عدم وجود آن نمی‌توانست باشد.

مؤلف از فرقه دموکرات و حکومت محلی پیشه‌وری صحبت می‌کند و آنرا «جمهوری دموکراتیک آذربایجان» می‌نامد! در حالیکه حکومت محلی فرقه دموکرات آذربایجان هرگز از چنین نام و عنوانی استفاده نکرد و بعد از امضای قرارداد با قوام‌السلطنه (رئیس دولت وقت) پیشه‌وری فقط رهبر فرقه بود و دکتر جاوید وزیر کشور هم از طرف دولت ایران فرمان استانداری گرفت و دیگر وزراء هم با عنوان مدیرکل استان به وظیفه خود ادامه دادند.

مؤلف سقوط حکومت دموکرات را چنین شرح می‌دهد: «در دهم اردیبهشت ۱۳۲۵ ارتش سرخ عقب‌نشینی خود را از بخش شمالی خاک ایران آغاز کرد. پس از

(ص ۳۲۴) و این نشان می‌دهد که مؤلف زبان ترکی را نمی‌داند و کسی هم از ترک‌زبانان متن کتاب را قبل از چاپ نخوانده و اگر هم خوانده باشد، متوجه نشده است.

در فصل آخر کتاب تحت عنوان عوامل خارجی و روشنفکران آذری در جمهوری اسلامی ایران می‌نویسد: «در سال ۱۳۵۷ ممنوعیت استفاده از زبان آذری (یعنی بعد از پیروزی انقلاب اسلامی) در ایران لغو شد و شمار زیادی از انتشارات آذری زبان، روزنامه‌ها، مجلات و کتب به تدریج در تبریز، اردبیل، تهران و دیگر شهرهای آذری‌نشین روانه بازار شدند. اکثر این نشریات خواستار اعطای نوعی خودمختاری فرهنگی- ملی به آذربایجان ایران در چهارچوب کشور ایران بودند.» بعد، از تبلیغات فرهنگی، زبانشناسی و سیاسی شوروی به منظور بهره‌برداری از این اظهار تمایل فرهنگی صحبت می‌کند و در دوران جنگ تحمیلی روحیه و احساسات مردم آذربایجان را چنین شرح می‌دهد: «در این دوره بود که مردم آذربایجان با روحیه مذهبی و عشق به وطن خود در جنگ تحمیلی نشان دادند که مذهب تشیع عامل مهمی در حفظ هویت ایرانی مردم آذربایجان است. مذهب تشیع به همراه فرهنگ فارسی از دیر باز در آذربایجان ریشه داشته است و ایرانیان آذری با دل‌بستگی به اهل بیت و نیز عشق و

علاقه‌ای که به ادبیات به ویژه شعر فارسی داشته‌اند، این مطلب را به اثبات رسانده‌اند.»

اظهار نظر اخیر مؤلف و پاراگراف قبل از آن که در آخرین فصل کتاب (ص ۳۴۷ و ۳۳۳) آمده است و بیان یک حقیقت و واقعیت تاریخی است، نشان می‌دهد که مردم آذربایجان در حالیکه زبان مادری (ترکی آذری) را دوست دارند و می‌خواهند به زبان مادری هم تحصیل کنند، زبان و ادبیات فارسی را هم از جان و دل دوست دارند، به علاوه عامل وحدت ملی را نه در زبان فارسی، بلکه در وطن‌خواهی یعنی ایران عزیز و اسلام و تشیع می‌دانند. زنده‌باد ایران و اسلام، زنده‌باد برادری و برابری.

حال ببینیم، قبل از آن که ملی‌گرائی بیمار گونه اروپائی اسلام ستیز به خاورمیانه نفوذ نموده و ترک‌ستائی در ترکیه و ترک‌ستیزی در ایران پهلوی‌ها استراتژی دولت قرار گیرد، شعرای طراز اول میهن ما در باره ترک و ترکی چه گفته و با آن‌ها چگونه برخورد کرده‌اند. در اینجا فقط به چند نمونه بسنده می‌کنیم:

سنائی:

ز یرب علم دین خیزد، عجب این است در حکمت،

که صاحب همتان آیند از بنیاد ترکستان.

نظامی گنج‌ای:

پناه ملک شاهنشاه طغرل،

خداوند جهان سلطان عادل،

نظامی ترک را سمبل زیبایی، نیکوئی، قهرمانی، عدالت،... می‌داند، از این جهت پیغمبر عظیم‌الشان ما را «ترک تازی اندام» (لاغر) خطاب می‌کند و اسکندر، قهرمان اسکندرنامه را «ترک رومی کلاه» می‌نامد. وی در داستان خسرو و شیرین در ستایش پیغمبر چنین می‌گوید:

زهی پیغمبری کز بیم و امید،

قلم راند به افریدون و جمشید،

زهی ترکی که پیر هفت خیل است،

ز ماهی تا به ماه او را طفیل است.

وی در قصیده مشهور «سلطان کعبه»

پیغمبر (ص) را چنین توصیف می‌کند:

ترکی است تازی اندام، وز بهر دلستانی،

بر عارض سفیدش خالی سیه ز عنبر.

از داستان پیرزن و سنجر که مشهور خاص و عام است، فقط به نقل یک بیت از زبان پیرزن خطاب به سلطان سنجر بسنده می‌کنم:

چونکه تو بیدادگری پروری،

ترک نه‌ای، هندوی غارتگری.

یعنی اگر ترک بوده باشی، باید دادگر و

عادل باشی.

نظامی در قسمت دوم اسکندرنامه وقتی

از عقل و درایت و مدیریت قهرمان آرمانی

خود، اسکندر سخن می‌گوید، او را «ترک

رومی کلاه» می‌نامد:

به تدبیر کار آگهان دم گشاد،

به کار آگهی کار عالم گشاد،

و گرنه یکی ترک رومی کلاه،

به هند و به چین کی زدی بارگاه.

از قطران نخستین دری گوی آذربایجان:

ای ترک حور پیکر، وی ترک حوروش،

هم زینت بهشتی، هم زیور خزر.

عشق تو گوهری است که جانش بود بها،

روی تو آتشی است که عشقش بود شرر.

از حافظ شیرین سخن:

ترکان پارسی گو بخشندگان عمرند،

ساقی بشارتی ده رندان پارسا را.

امیر خسرو دهلوی:

زبان اوست ترکی گوی و من ترکی نمیدانم،

چه خوش بودی اگر بودی زبانش در دهان من.

حتی ملک‌الشعراء بهار که تبار گرجی

دارد و از گویندگان پان فارسیست و

ترک‌ستیز به شمار می‌رود، در موقع اشغال

ایران چنین گفته است:

ایران خراب شد ز غزان سنجرت کجاست،

تهران ز کفر محو شد از طغرلت کجاست.

هم او در قصیده‌ای دیگر خطاب به

نادرشاه افشار (از قبیلۀ قره‌خلو) چنین

می‌گوید:

کجائی تو ای شاه نادر برخیز،

ادب کن دگر باره هندوستان را.

یئنی نشرلر

محمد رضا هیئت

آی جان! آی جان!

شاعیر: محمد حسین طهماسب پور (شهرک)

یایین ائوی: تهران صدا

تیراژ: ۳۱۰۰ جیلد

قیمت: ۱۵۰۰ تومن

آدی کئچن کیتاب «میرزه» تخلصلو چاغداش شاعیریمیز م. ج. طهماسب پورون تۆرکجه- فارسجا یئنی اثرلرینی احتیوا ائتمکده دیر. کیتابین هر ایکی بؤلومونده ساتیریک شعرلره و غزللره گنیش یئر وئرلمیشدیر. تۆرکجه بؤلومده هیجا وزنیه یازیلان شعرلرین ده سایى آزدیلمیشدیر. کیتاب ۲۵۴ صحیفه ده و کثیفیتلی شکیلده یایینلانمیشدیر.

مدخلی بر گرامر زبان ترکی

تالیف: علی محمد بیانی

یایین ائوی: ایشیق درنگی، زنجان ۱۳۸۰

تیراژ: ؟

زنجانین اینجه صنعت خووزه سی ایشیق درنگی ادبیات بؤلومو طرفیندن باسیلیب یایینلانان بۇ کیتابدا مؤلیف، تۆرکجه میزین

مؤرفولوژی اؤزلیکلرینی اله آلاراق اؤنلاری چشیدلی اؤرنکلره آچیقلاماغا چالیشمیشدیر. فارسجا وئرین بۇ آچیقلامالاردا دؤنیا دیللیرین قۇهوملوق و قۇرولوشلاری باخیمیندان بؤلوملنمه لری، اکلر، فعللر، ظرفلر، زامانلار، صیقلر، آدلار و اؤنلرین دؤروملاری، عوضلیکلر، ادات و باغلا ییجیلار قیساجا یئر وئرلمیشدیر. کیتابین علمی تنقیدینی گله جک سایمیزا بۇراخیب، بۇ کیتابین اؤخونماسینی عزیز اؤخوجولاریمیزا تۆوصیه ائدیریک.

دده قۇرقود کیتابی

آراشدیران: حسین محمدخانی (گوتیلی)

ناشیر: آراشدیران، تهران ۱۳۷۸

تیراژ: ۳۰۰۰

قیمت:

اؤغوز ائللری نین حیات، معیشت، گله نک، اینام و دؤشونجه لرینی اؤزونده عکس ائتدیرن و دؤنیا داستانلاری نین ان گؤزل اؤرنکلرینی ایچینه آلان دده قۇرقود کیتابی نین حسین محمدخانی طرفیندن

باسیلمیش «آتیلیمیشلار» پوئماسینی دا ایچینه آماقدادیر. دؤکتور جواد هئیت بۇ کیتابا یازدیغی گئنیش اؤن سؤزده شاعیرین یارادیجیلیغینی تحلیل ائدیر و اؤنو چاغداش آذربایجان جۆمهوریتی نین ان گؤزکملی میلی شاعیری آدلاندیریر. قئید ائدیلمه لیدیر کی، بۇ کیتاب آذربایجانین تهرانداکی سفیری حؤرمتملی عباسعلی حسنوفون شخصی تشبؤنو و دؤکتور جواد هئیت، کریم مشرؤطه چی (سؤنمز)، دیلبر ابراهیم پور، امیر عقیقی بخشایشی و محمدرضا هئیتین ایش بیرلیگی ایله حاضرلانمیشدیر.

شاعیر و شعر

یازان: عزیز محسنی

یایین ائوی: تابان، شهریور ۱۳۸۰

تیراژ: ۲۱۰۰ جیلد

قیمت: ۱۰۰۰ تومن

داها اولکی کیتابیندا یئددی شاعیرین حیات و یارادیجیلیغینی آراشدیریب تحلیل ائدن مؤلیف بۇ دفعه ده ادبیاتیمیزین یئددی موضوعسو حاقیندا دؤشونجه و اینجه له مەلرینی بیر آریا گتیرمیشدیر. کیتابین بیرینجی بؤلومونده «آذربایجان ادبیاتیندا سربست شعر» موضوعسو اؤزینده دؤران مؤلیف دؤنیادا سربست شعرین بانیلری ساییلان شاعیرلر حاقیندا قیسا معلومات وئردیکدن سؤنرا آذربایجاندا

یئتیدن یازیا آلیناراق نشر ادیلمه سی چؤخ دیرلی و اؤنملی ایش ساییلمالیدیر. آراشدیریحی ۲۸۰ صحیفه دن عیبارت اولان بۇ کیتابین اؤن سؤزونده دده قورقود داستانلاری نین و یارانیدیغی تاریخ و حادیشه لرین باش وئردیگی یئرلر و داستانلارین دلی باره ده معلومات وئردیکدن سؤنرا بۇ کیتابین درسین نؤسخه سینی کؤچورولوب تکمیل لشدیریلمه سینی و یئنی دن یازیا آلینماسینی قئید ائدیر. کیتابدا دده قورقود داستانلاری نین السده اولان هر ۱۲ بؤیو وئریلمیش و کیتابین ۲- جی حیصه سی یعنی «دده قورقود کیتابیندا سؤزلر- آدلار» بؤلومونده داستانلاردا ایشلەنن سؤزلر و آدلاری آچیقلامیشدیر.

سؤال ایشاره سی

یازار: بختیار واهاب زاده

ناشیر: بخشایش یایین ائوی، قم ۱۳۸۰

تیراژ: ۳۵۰۰

قیمت: ۱۰۰۰ تومن

سؤال ایشاره سی، آذربایجانین گؤزکملی شاعیری بختیار واهاب زاده نین ایراندا یایینلانمیش یئنی اثریدیر. بۇ کیتاب بختیارین سؤن شعرلرینی احتیوا ائتمکله یاناشی اؤنون بیر نئجه ایل اوتجه حؤرمتملی کریم مشرؤطه چی (سؤنمز) طرفیندن

ده یوزولماز قاشقای آراشدیر یجیسی اسدالله مردانی نین فارسجا یایینلادیغی قاشقای تۆرکجه سی و اؤنون یازی قایدالاری کیتابیدیر. کیتابدا تۆرکلرین اسکی دیللیری و کتیبه لری باره ده یازیلاردان تۆتموش قاشقای تۆرکجه سی نین قراماتیک اؤزللیک لری و قاشقای تۆرکجه سینده نظم و نثر اؤرنک لری نه قدر چئیشدلی موضوعلارا یثر وثر یلمیشدیر.

قصه های شیرین آذربایجان و مشابهاات آنها در اروپا

تۆپلایان و یازان: میر هدایت حصاری

یایین ائوی: تابان و شهر یور

تیراژ: ۳۰۰۰ جیلد

قیمت: ۸۰۰ تومن

آذربایجانین زنگین فولکلورونون بؤیوک قیسیمینی اولوشدوران ناغیلار و افسانه لر اسکی اولماسی اعتباریله دؤنیانین بیر چؤخ یثرینه یاییلاراق اؤنلارین ادبیاتلارینی تأثیرلندیرمیشدیر. سؤز یؤخ کی، آوروپادا ناغیل و افسانه لری میزدن گؤرونن ایزلر یالنیز آذربایجانین دئییل، بؤتون تۆرکلرین اورتاق محصولو اولموشدور. قیمتلی آراشدیر یجیمیز میرهدایت حصاری ده بئله بیر باخیشلا آذربایجان ناغیلارینی نین بیر حصه سینی تۆپلایاراق اؤنلارین آوروپاداکی بنزر واریانتلارینی تاپماغا و قارشیلادیر ماغا

و ایراندا سربست شعرین تمثیلچیلرینی اؤرنک لره تانیتماغا چالیشیر. ایکینجی بؤلومده دیلین نه اولدوغو و نئجه یاراندیغی و ائله جه ده آذربایجان تۆرکجه سی نین منشایی باره ده معلومات وثر یلیر و اؤچونجو بؤلومده بین الخالق ادبی دیل حاقیندا مؤختلیف فیکیرلر اؤرتایا قؤیولور. آذربایجاندا ادبی تنقیدین یثری و اهمیتی دؤردونجو بؤلومده بحثه آلینیر. بشینجی بؤلومده شاعیر و شعرین تعریفی آچیق لاندیقان سؤنرا بؤیوک شاعیر لری میزین شعر حاقینداکی فیکیرلری ایرلی سؤرولور و سؤن ایکی بؤلومده میتولوژی و آغیز ادبیاتی مسأله لری آراشدیر یلیر. کیتاب ۱۶۰ صحیفه ده و گؤزل کیفیتله حاضر لاندیر.

زبان ترکی قشقای و شیوة نگارش آن

یازان: اسدالله مردانی

یایین ائوی: راهگشا

تیراژ: ۳۰۰ جیلد

قیمت: ۱۳۰۰ تومن

سؤن زامانلاردا تۆرکجه میزین قاشقای لهجه سی و یا آدی کئچن اثرین یازاری نین دئدیگی کیمی قاشقای تۆرکجه سی و قاشقای ادبیاتی باره ده یازیلان کیتاب و مقاله لری ن سایی بؤیوک میقداردا آتر میشدیر. بؤ آرتیشلا برابر اثرلرین مضمون اعتباریله کیفیتیه ده یؤکسلمکده دیر. بؤ اثرلردن بیری

بۇندان ۱۹ ایل اۆنجه دۆکتور جواد هیئتین تألیف اتدیگی مقایسه اللغتين کیتابی نین سۇن بۆلۈمۈندە فارسجا یا گیرن و یا فارسجا دا قارشیلیغی اؤلمايان ۱۷۵۰ تۆرک کلمه سی وئریلمیشدی. کتچن ایل اسماعیل هادی نین چیخاردیغی سۆزلۈکده تۆرکجه کلمه لری ن اتیمولوژیسی ایله برابر فارسجا دا اولان تۆرکجه کلمه لر ده تۆخونولموشدو. الیمیزه چاتان بۇ کیتابدا ایسه فارسجا دا ایشلنمکده اولان و منشأجه تۆرکجه ساییلان ۱۰۳۸ کلمه سیرالانمیشدیر. کیتابدا تۆرکجه اولدوغونو باشقا بیر یئرده اؤخومادیغیم بعضی کلمه لرله یاناشی دقیق اتیمولوژیسی وئریلمه ین کلمه لر ده گۆزه چارپماقدادیر. داها گۆنلی قایناقلارا ایستیناد ائتمکله مؤلیف کیتابین گله جک چاپینی سۆزسوز کی، داها دۆلغون شکیلده چاپدان چیخارماغا ناییل اولماقدیر.

ایروان یک ولایت مسلمان نشین بود

یازان: صمد سرداری نیا

یایین آئوی: زوفا

تیراژ: ۳۰۰۰

قیمت: ۱۶۰۰ تومن

چاغداش آذربایجان تاریخی اؤز رینده جیدی آراشدیرمالاری اولان صمد سرداری نیانین سۇن ایللرده قاراباغ مسأله سی و ائله جه ده

چالیشمیش و مؤقاییسه لی (تطبیقی) ادبیاتیمیز آلایندا گۆزل بیر اثر یاراتمیشدیر.

کتاب- دده قورقودن فلسفی ایدراکی

یازان: عثمان افندی

کۆچورن: امیر عقیقی بخشایشی

یایین آئوی: بخشایش

تیراژ: ۲۰۰۰ جیلد

قیمت: ۸۰۰ تومن

اؤزو فلسفه آراشدیرچیسی اولان عثمان افندی دده قورقود داستانلاری نین فلسفی یۆتونو اینجه له مکله اؤنلرداکی درین فلسفی دۆشونجه لری تحلیل ائدیر و کیتاب- دده قورقودن استتیک پروبلملری و قهرمانلارین استتیک ماهیتلرینی آچیقلاماغا چالیشیر. کیتاب آذربایجان سفیری عباسعلی بیگ حسنوفون اؤن سۆزو ایله باشلانیر و ۱۵۷ صحیفه دن عیبارتدیر.

واژگان زبان ترکی در فارسی

یازان: محمد صادق نائبی

ناشر: مؤلیف

تیراژ: ۱۰۰۰ جیلد

قیمت: ۱۱۰۰ تومن

فارسجا دا تۆرک منشألی کلمه لری ن آراشدیریلما سی سۇن زامانلاردا بیر چۆخلاری نین ماراق و ایلگی سینی چکمیشدیر.

دیل و لهجه‌لری نین اؤزلیک‌لری حاقیندا چؤخ قیسا بیلگی‌لری احتیوا اتمکده دیر و بۇ اؤزدن کیتابین آدلانديريلماسیندا گرکن ديقّت گؤستريلمه ميشدیر. کیتاب دؤکتور ح. م. صدیقین اؤن سؤزو ایله باشلانیر و تۆرکلرین ایرانا کؤچلری، تاریخده اؤغوزلار، اسکی سؤمر دیلی، تۆرک دیلی تاریخینه گیریش، چاغداش تۆرک دیلی و لهجه‌لرینه باخیش، تۆرک دیل قرۇپلاری، اسکی تۆرک یازیلاری، «سالخیم - سالخیم دان یئللری اسدیگینده» باشلیقلى بؤلوملرله دوام ائدیر و قاینالار بؤلومو ایله سؤنا چاتیر.

قارانقو زمزمه‌سی

یازان: خداداد امیری (نشاط)

یایینلایان: مؤلیف

تیراژ: ۱۰۰۰ جیلد

قیمت:؟

آدی کئچن کیتاب خداداد امیری نین سئچیلیمیش شعرلر تۇپلوسودور. علی داشقین جنابلاری شاعیری تانیتماق اؤچون کیتابا بیر اؤن سؤز یازمیشدیر. شعرلر اساساً عروض وزننده یازیلیمیش و هیجا وزنلی بیر نئچه شعره ده یئر وئرلمشدیر. کیتابدا ایشله‌نن ایملار شعرلرین، اؤزلیکله غزللرین اؤخونوشوندا چتینلیک‌لر یاراتماقدادیر. هر

ارمنی - تۆرک (مؤسلمان) ایختیلافلاری حاقیندا اؤنلار جا مقاله‌سی مطبوعاتیمیزدا یایینلانمیشدیر. مؤلیف آدینی چکدیگیمیز سؤن کیتابیندا یالنیز آذربایجانین قاراباغ بؤلگه‌سی دئییل، حتا بؤگۆنکو ارمنیستانین باش کندی اولان ایروانین دا اسکیدن مؤسلمان و تۆرک یۆردو اولدوغونو گۆونلی بلگه‌لرله (مؤعتبر سندلرله) ایثباتلاماغا چالیشیر. صمد سرداری نیانین کیتابا یازدیغی اؤن سؤزدن ده آنلاشیلدیغی کیمی، اؤ، ایروان شهرینی ایلك گۆندن باشلایاراق مؤسلمانلارین داشناک ارمنیلر طرفیندن سؤی قیریم معروض قالدیق‌لاری زامانا قدر اینجه‌له‌میش و چؤخور سعد بؤلگه‌سی نین و اؤنون مرکزی ساییلان ایروانین اسکیدن مؤسلمان یۆردو و آذربایجانین بیر پارچاسی اولدوغونو تثبیت اتمیشدیر. بۇ کیتابین بۆتون سؤیاداشلاریمیز طرفیندن اؤخونماسینی تۆوصیه ائدیریک.

آذربایجان و هویت

یازان: امید نیایش

یایین ائوی: زوفا

تیراژ: ۱۰۰۰ جیلد

قیمت: ۷۰۰ تومن

آذربایجان و هویت آدی ایله اؤخوجولارا سؤنولان بۇ کیتاب اصلینده چاغداش تۆرک

آچیقلايير و داها سؤترا حرفلری تۆركجه
میثاللار و متنلره اؤیرتمگه باشلايير.
شۆبهه سیز کی، بۇ اثر، تۆرك اؤشاقلاری
اؤچون حاضیرلانمیش ان جیدی و ان
فایدالی درسلیکلردن بیرى ساییلمالیدير.
دۆکتور سلیمی جنابلارینین درسلیکلر
ساحه سینده یثنی اثرلرینی گۆزله ییریک.

آذربایجان مۇغاملاری

یازان: حسن دمیرچی

یایین اتوی: شانلی

تیراژ: ۳۰۰۰ جیلد

قیمت: ۱۲۰۰ تومن

آذربایجان مۇغاملاری حاقیندا ایراندا
یایینلانان ایلك اثر، ایلك درسلیک ساییلان
بۇ کیتابدا اؤنجه آذربایجان موسیقیسی
تاریخی باره ده قیسا معلومات وئریلدیکن
سؤترا، مۇغاملار حاقیندا و اؤنلارین اؤیرنمه
یوللاری باره ده آیریجا بحث ائدیلمیشدیر.
کیتابین ایکینجی بۆلومونده اساس مۇغاملار،
اؤچونجو بۆلومده قیسا مۇغاملار، دۆردونجو
بۆلومده ریتیمیک مۇغاملار و سؤن بۆلومده
ماهنیلارا یتر وئرلمیشدیر. کیتابین ماراقلی
جهتلریندن بیرى ده حسن آغا دمیرچینین
مۇغاملارا وئردیگی تۆركجه آدلاردیر. بۇرادا
اؤنلاردان بیرنچه سینه تۇخوناراق بۇ کیتابین
اؤخونماسینی بۆتون مۆسیقی سئورلریمیزه
تۆوصیه ائدیریک: راست (دۆزلوک)، شور

صحیفه سی بیر شعرى احتیوا ائدن کیتاب
۸۰ صحیفه دن عیبارتدیر.

باشلانیش- آنا دیلینده ایلك درسلیک

یازان: دۆکتور حسینقلی سلیمی

ناشیر: مؤلیف

تیراژ: ۳۰۰۰ جیلد

قیمت: ۶۰۰ تومن

مؤلیف آذربایجان اؤشاقلاری اؤچون
حاضیرلادیغی بۇ کیتابی آناسینا و آنا دیلینده
اؤشاقلارینی دانیشدیران بۆتون آنالارا تقدیم
اؤتمیشدیر. کیتابین آدیندان دا گۆرون دوگو
کیمی، بۇ اثر تۆركجه درس کیتابیدیر. آنجاق
سؤز یۇخدور کی، دۆکتور سلیمینین «آنا
دیلینده ایلك درسلیک» ایفاده سینى
ایشلتمکدن مقصدی بیرینجی صینیف
مکتبیلیرى اؤچون درسلیک اولمالیدیر،
یۇخسا آنا دیلیمیزده ایلك درسلیگین مؤلیفی
رحمتلیک میرزه حسن رشديه و اؤنون
قیمتلی اثرى «وطن دیلی» اولموشدور. هابئله
سؤن ایللرده آیری- آیری، ایستر ایبتیدایی،
ایسترسه قاباقجیل صینیفلر اؤچون
درسلیکلرین ایشیق اؤزو گۆرمگی نین ده
شاهیدی اولموشوق. مؤلیف بۇ کیتابدا اؤنجه
اؤیرتمنلره (مؤعلیملره) خیطاباً کیتابدان
فایدالانما یوللارینی و عئین زماندا سسلرین
و حرفلرین اؤیردیلمه سی اؤصوللارینی

(اۋيود)، بايات شيراز (مۇغاملار گليني)،
چارگاہ (يۈروش)، ماھۇر، (اۋچوروم مۇغامي)
و ...

عاشيق قوربانى نين حياتينا بير باخيش

يازان: پروفور غنفر كاظموف

كۈچورن: ناصر احمدى

يايين ائوى: زوفا- تهران

تيراژ: ؟

قيمت: ۶۰۰ تومن

كىتاب شاه اسماعيل صفوى نين چاغداشى
اۋلان عاشيق قوربانى نين حيات و
يارادىجىلىغىنا حصر اۋلونموشدور. كىتابدا
عاشيق قوربانى نين دقيق اۋلاراق هانسى
ايللردە ياشادىغى حاقيندا حميد آراسلى نين،
م.ح. طهماسبين، سلمان ممتازين و باشقا
آراشدىرىجىلار نين قئىدلر نينه تۇخوناراق
اۋنون شاه اسماعيلدان ياشجا بۈيۈك اۋلدوغو
و شاه اسماعيل ايله گۈزۈشەرك اۋنا شعرلر
يازدىغى آيدىنلاشدىرىلير. كىتابين سۇن
بۆلۈمۈندە عاشيق قۇربانى نين قۇشمالار،
گرايلىلار و ديوانيلردن عىبارت سئچىلمىش
شعرلرى وئرىلمىشىدور.

استان زنجان، سرزمين اقوام افشار

يازان: محمد خالقي مقدم

يايين ائوى: زنجان اونيورسینهسى

آراشدىرما موعاوينتى (فرهنگ نشرى)

تيراژ: ؟

قيمت: ۱۰۰۰ تومن

افشار تۈركلرى اۋزرىنده آپاريلان جىدى
آراشدىرما لاردان بىرى كىمى
دېرلندىر دىگىمىز بۇ كىتابدا اۋنجه زنجان
ايالتىنده تۈرك طايفالارى نين يايلىما و
يئرلشمەسى نين ايجتىماعى منشأى
آراشدىرىلمىش و داها سۇنرا افشارلارا عاييد
تارىخى قايناقلار، زنجان شەر و
كندلرىنده كى افشارلار، افشار خانلارى،
اۋنلار نين جۇغرافى دۇرومو، افشار طايفا و
اۋيماقلارى، اۋنلار نين يايلاق و قىشلاقلارى،
آسىمىلاسيون و يادلاشدىرما آخيميندا
افشارلار، قاجار دۇورونده افشارلار نين
دۇرومو، افشار موسيقىسى نين فارس
موسيقىسى نينه تائىرى، افشار خالجالارى نين
نۇوعلرى و ناخيشلارى و افشار قۇچلارى
حاقيندا گننىش و دېرلى بىلگىلر
وئرىلمىشىدور. كىتاب ۳۱۱ صحفیهده و
فارسجا يازىلمىشىدور.

گونشيمىن پنجرهسى

يازان: بختيار نصرت

يايين ائوى: اندیشه نو

تيراژ: ۲۰۰۰ جيلد

قيمت: ۱۲۰۰ تومن

اۋزرىنده يازىلدىغى كىمى بختيار نصرتين
«ليريك شعرلر» آدى آلتىندا بىر آرايا
تۇپلادىغى شعرلرى ايجينه آماقدادور.
بختيار بۇ كىتابدا هيچا و سربست

آدى كىچىن كىتاب ناصر احمدى نىن خالق
 آغزىندان و رادىودان دىنلە يىب دۆزۈنە
 سالىدىغى آذربايجان ناغىل و افسانە لىرىنى
 احتىوا ائتمىكەدەير. بۇ كىتابدا ۴۰- دان چۇخ
 ناغىل و ىتدىدى افسانە نقل ائدىلمىشىدىر.
 ناصر احمدى نىن يازدىغى اۋن سۆزدن
 آنلاشىلىدىغى كىمى «دانىشىدىر ماسالار
 دانىشما، ايستە مەسەلەر و ئرمە»، «بۇيۇگون
 بۇيۇك ىئرى وار، كىچىگىن دە كىچىك»،
 «ەر كس بابىن تاپماليدير» ناغىلارى خالق
 دىلىندن آلىنمىش و قالانلارى رادىونون
 «بۇلاق درە» و ئرىلىشىندن كۆچورولموشدور.

توركون قىزىل كىتابى

يازان: پروفىسور رفىق اۋزك

كۆچورنلر: حىسن پورگل محمد، واله
 عىلىزادە

يايىن ائوى: اختر

تىراژ: ۳۰۰۰ جىلد

قىمت: ۱۵۰۰ تومن

تۆركون قىزىل كىتابى گىل تۆرك تارىخىنە
 عايىد قىسا بىلگىلرلىن تۇپلوسوندان عىبارت
 بىر ائردىر. كىتابىن بىرىنجى جىلدى بىر
 نىچە ايل اۋنچە يايىنلانمىشىدى و يۇخارىدا
 تانىتىمىنى و ئردىگىمىز اثر اۋنون ۲- جى
 جىلدىدىر. كىتابىن اۋن سۆز بۆلوموندى عىلى
 ستارى نىن شعرى و ئرىلدىكىدن سۆنرا

وزنلىرىندەكى سادە دىلدە يازىلمىش شعلىرى
 ايله اۋزو و اۋخوجوسو آراسىندا چۇخ ياخىن
 بىر ايلىشكى ياراتماغا چالىشمىشىدىر.
 شعلىردە دانىشلىق شىوەسى نىن تائىرى
 گۆرونمىكەدەير و ايملا باخىمىندان بىر چۇخ
 سەوہ يۇل و ئرىلمىشىدىر. بۇنا باخما ياراق
 شاعىرىن شعر دىلى اۋلدوقچا صمىمى و
 سۆزەلرى چىشىلدىر.

آغاجلار كىمى

يازان: عىلى بىانى

يايىن ائوى: زنگان

تىراژ: ۲۰۰۰ جىلد

قىمت: ۴۵۰ تومن

يازدىغى اۋن سۆزو «ەر دۆورون اۋز شعرى،
 اۋز شاعىرى وار»- دئىن عىلى بىانى كىتابا
 آلدىغى شعلىرىندە ەم ىئنى، ەم دە كلاسىك
 اۋلچولردە قلمىنى سىنامىشىدىر. شعلىرىن
 مضمونو درىن و ايفادە طرزى اينجەدەير.
 شاعىرىن ايشلتدىگى بعضى كلمەلر زىجان و
 اۋنا ياخىن شىوہلەرە مخصوص اۋلدوغو حالدا
 شعلىر اساساً ادبى تۆركچە ايله يازىلمىشىدىر.
 كىتاب ۹۶ صحىفەدن عىبارتدەير.

دئىير

حاضىرلايان: ناصر احمدى

يايىن ائوى: اندىشە نوب

تىراژ: ۱۵۰۰ جىلد

قىمت: ۴۰۰ تومن

تاریخین اۆنمی و ایراندا تاریخین تعصّوبلر
اۆزوندن علمی شکیلده آراشدیریلماماسی
حاقیندا دانیشیلمیشدیر.

لیلی و مجنون

(محمد فضولی)

حاضیرلایان و ناشیر: غلامرضا مخلص،

تبریز ۱۳۸۰

رسال: م. عبدالله یثف

تیراژ: ۳۰۰۰

قیمت: ۳۵۰۰ تومن

جو ایلده باکیدا حمید آراسلی طرفیندن
کیریل و عرب الیفاسیندا نشر ائدیلمیش
لیلی و مجنون منظومه سی نین اۆلکه میزده
غلامرضا مخلص جنابلاری نین شخصی
تشبّوئو و وساییطی ایله یثیندن نشر
ائدیلمه سی کلاسیک ادبیاتیمیزی یثنی نسله
تائیتدیرماق اؤغروندا آتیلیمیش چؤخ دیرلی
بیر آددیمدیر.

شرقین ان اؤدلو سئوگی دستانی آدلانان بؤ
میثیلسسیز اثرین یثیندن چاپسا
حاضیرلانماسیندا دیرلی تدقیقاتچی غلامعلی
حاجیلو جنابلاری نین بؤیوک امک پای
اؤلموشدور. بیرینچی صحیفه سی «عشق
ایمیش هر نه وار عالمده، علم بیر قیل و قال
ایمیش آنجاق» سؤزو ایله بز نمیش کیتابین
صحیفه لرینی اؤغورسوز سئوگی ماجراسینی
تمثیل ائدن گؤزل تصویرلر موشاییعت
ائتمکده دیر.

تورشا- شیرین

یازان: صمد مرادی

پایینلایان: مولّف

تیراژ: ۳۰۰۰ جیلد

قیمت: ۱۰۰۰ تومن

کیتابین بیرینجی بؤلومو شاعیرین تورکجه
شعرلرینه و ایکینجی بؤلومو اؤنون فارسجا
اثرلرینه حصر اؤلموشدور. کیتابین هر ایک
بؤلومونه ایسه حسین محمدخانی گؤنئیلی
اؤن سؤز یازمیشدیر. شعرلرین اساس
حیصّه سی عروض، بیر قیسمی ایسه هجاء
وزنینه یازیلیمیشدیر و گؤجلو ساتیریک
ایفاده مالیکدیر. کیتاب ۱۵۴ صحیفه ده
کیفیتلی شکیلده باسیلمیشدیر.

شعر

گنج - تئزى وار (اسماعيل جىمىلى، كالىفورنيا)
 يارالى كۆنلۈنۈ بىر گۆن يار آلار گنج - تئزى وار،
 ائتىدىكى جۇر و جفادن اۋسانار گنج - تئزى وار.
 آرزۇلار گۆلشنىنى سارسادا ھىجران خزلى
 گۆل گۆلر، بۆلبول اۋخور فصل - باھار، گنج - تئزى وار
 ستل اۋلان گۆز ياشىنا باخما گىلن طعنه ايله،
 وصل - جانانه چاتار عاشىق - زار گنج - تئزى وار.
 آلىنى اۋزىمە گىلن يار اتكىندىن، آ كۆنول،
 داش اۋرك اۋلسا دا، بىر گۆن يۇموشار، گنج - تئزى وار.
 سانماكى چكىدى بىزى چوللرە يئرسىز يئره يار،
 ائدەجك غمزە - نازىلە شىكار، گنج - تئزى وار.
 اۋزونه باغلى اگر اۋلسا دا بختىن قاپىسى،
 دۆز، دۆزۈملە تاپىلار بىر گۆن آچار، گنج - تئزى وار.
 گنجەيە ايمە بۇيون، اۋزىمە سحرىن اۋمودون،
 مظلۇمون آھى قىلار ظولمى ماھار، گنج - تئزى وار.
 يۇردومون گۆل اۋزونه قۇنسا دا غم - غصه تۇزو،
 ھر داشى بىر گۆن اۋلار نقش و نىگار گنج - تئزى وار.
 سىخما جانىن گۆرونن حال - پرىشانىنا چۇخ،
 تۇتاجاق شانلى يئرىن دۇغما ديار گنج - تئزى وار.
 آچاجاق يول صاباھا ھىمىتى فرزانەلرىن،
 بۇ قارنلىق دا اۋتر، گۆن دە دۇغار، گنج - تئزى وار.

تۇنقال

بۇغدو آينالارى،
 اۋ ايلك آخشامدا،
 ساچىن سىغاللادى،
 بىر تۇنقال قۇردو،
 بۇغدو آينالارى،
 پايىز فصليندە،
 الندى يارباقلار،
 بىر تۇنقال قۇردو،
 بۇغدو آينالارى،
 آغرىسى قالدى.
 قارا اللرى نىن جىنايتىندە،
 بىر تۇنقال قۇردو،
 داياندى،
 تۇنقالىن يانار باشىندا،
 ياندى بۇداقلارى،
 قىير داشىندا.

ساحل آذر، تهران

بۇ گۆتە قدر ایراندا یاشایان تۆرکلر و
 اؤنلارین دیل، ادبیات، فؤلکلور، تاریخ،
 موسیقی و بۇ کیمی شئیلریندن سۆز گئندنه،
 چؤخو آذربایجان ویلایتلری نین ادبیات، دیل،
 فؤلکلور و تاریخینى نظرده تۆتوردو، حالبوکی،
 ایراندا یاشایان تۆرکلرین یاریدان چؤخو
 تاریخ بؤیو آذربایجان عۆتوانی ایله تانیمایان
 ویلایتلرده اؤلموش، یاشامیش و
 یاشاماقدا دیرلار. بۇ ایالتلر و ویلایتلرین بیرى
 ده ایندی «مرکزی ویلایت» و یا «استان
 مرکزی» ساییلان بؤلگه لردن عیبارت دیر.
 مرکزی ایندی «اراک» شهرى و کتچمیشده
 عراق - عجم آدی ایله تانینان بۇ ویلایتین
 اهالیسی نین دیلی عۆمومیتله ده دئییه
 بیلمه سک، اکثریتله آذربایجان
 تۆرکجه سی نین بیر قوئلو اؤلموشدور. ایندی بۇ
 منطقه نین بعضی شهرلری فارسلاشمیش و یا
 فارس دیلینده دانیشیرلار سا، کندلرین بیر
 چؤخو هله لیک اؤز دیل و مدنیتلرینی
 قۇروبوپ ساخلامیشلار.

دۆرد یۆزدن آرتیق کندی اؤلان ساوه
 شهرستانى دا سۆزو گئدن ویلایتین بیر
 بؤلگه سیدیر. تأسؤفله بۇ گۆتیه قدر
 آذربایجان دان اؤزاقدا اؤلان بؤلگه لرده
 یاشایان سؤیداشلاریمیزلا گرکن قدر
 ایلگیمیز اؤلمامیش، اؤنلارین شعرینی،
 ادبیاتینی، فؤلکلورونو و مۇسیقیسینی تانییا
 بیلمه میشیک. اؤنلارین اؤزوندن ده بۇ

تئلیم خان کیم دیر؟

ح. م. گونشلی

اۆتۈز ايلىن سۆتوندا تۇپلانان بۇ اثرلار
 ان اۆنمىلىسى «تتلىم خان» ديوانى، ايكىنجى
 سىرادا دايانان بئش جىلدلىك و بىر جىلدى
 اۆ گۆنە قدر ايشىق اۆزو گۆرموش
 «اكبرخان» ديوانى اؤلا بىلدى. بۇ
 تۇپلانمىش اثرلار چاپ و نشر اولماسى
 كمالى نىن آرزوسو ايدى. اؤ بۇ اثرلار
 هامىسىندان آرتىق تتلىم خان ديوانىنا اهمىت
 وئىردى. بۇ اثرىن نشره حاضىرلانماغىندا
 اۆنون اۆزوندن علاوه رحمتلىك پروفىسور
 غلام حسين بىگدىلى، رحمتلىك پروفىسور
 محمدتقى زهتابى و سئويملى دۇستوموز
 اسماعىل هادى تمانسىز اولاراق چۇخلو امك
 صرف ائتمىشىلر. بۇ اثرىن تنقىدى متنينى
 حاضىرلاماق دا بۇ سطرلار يازارى نىن
 عۆهدەسىنە قۇبولموشدو؛ آنجاق اثر نشره
 حاضىرلاندىقددا، رحمتلىك كمالى مۆعتىن
 سىبلره گۆره اۆنون چاپ ايشلارنى
 داياندىرىپ، اكبرخان ديوانىنى حاضىرلاماغى
 بۇ سطرلار يازارىنا تكلىف اتتى. بىر
 جىلدى فارسجا، دۆرد جىلدى تۆركجه اولان
 بۇ مديحه، مرثيه و ساتىرىك شعرلار
 مۆعاصىر اولدوقلارى اۆچون، ايشلرى چۇخ
 واخت اپارمادى؛ آما نەنسه، كمالى بۇ
 ايشىن تۆكنمەسى ايله تۇپلادىغى فۇلكلورىك
 اثرلار حاضىرلانماسىنى دا منىم عۆهدمه
 قۇيدو. تخمىنأ ايكى ايل سؤنراسىندا بۇ
 اثرلار عاشىق ادبىياتىنا عايىد اولانلارنى نىن

ساحه لردە چالیشان و امك صرف ائدن
 يالنىز رحمتلىك دۆكتور على كمالى
 اولموشدور.
 بىز بۇرادا سۆز وگئدن بۆلگه لرىن
 مدنيتىندن اۆزوموزه بىر قاپى آچان
 رحمتلىك كمالى نىن كىملىگىندن و گۆردوگو
 علمى - تحقىقى ايشلرىندن سۆز آچماغى بىر
 مېلى و مدنى گۆزو و بۆزج بىلبرىك.
 بىرىنجى درجەلى عدلبه و كىلى اولموش
 على كمالى هيجرى - شمسى ۱۳۲۳ - جو
 ايلده ساوه شەرىستانى نىن فاراغان
 بۆلگه سى نىن بند - امىر كندىندە اكبر آدىلى
 آتا و عذرا آدىلى آنادان دۇنيايا گل مىشدىر. اؤ،
 اۇشاقلىق چاغلار يندان شعر، ادبىيات و
 فۇلكورلا ماراقلانمىش، تهران دانىشگاھىندا
 تحصىل آلدىغى ايللردن ساوه و ايرانىن
 آذربايجاندىن قىراقدا اولان بۆلگه لرىندە
 ياشايدان تۆركلر فۇلكلورىك و ادبى
 اثرلارنى تۇپلاماغا چالشمىشىدىر، بئله كى،
 ۱۳۷۵ - جى ايلده يعنى ۵۲ ايل عۆمور
 سۆردوكدن سؤنرا اۆرك خستەلىگى ايله
 وفات ائدندە اۆزونون چاپ ائتدىرمىش
 «نقله» و «انقلاب» آدىلى اثرلرىندن علاوه،
 سۆز وگئدن بۆلگه لرىن آرى ۱۱۰ جىلدلىك
 فۇلكلورىك و ادبى اثرلرىنى ده تۇپلايا
 بىلمىشىدى. بۇ اثرلرىن تخمىنأ ۸۰ فايىزى
 تۆركجه، قالانى فارسجا و بىر - ايكى عۆنوانى
 ايسه عربجه ايدى.

اۆلموشدور. تئلىم خانىن دۆنيايا گلىدىكى ايل بۇ گۆنه قدر بللى اۆلمايمىش، آما دئىيلنلرە و الدە اۆلان سنلرە گۆرە هيچرى - قمرى ۱۲۴۶ - جى ايلدە يعنى همين تاريخلە ۱۷۷ ايل بۇندان اۆل اۆزون، آغير، غملى - كدرلى بير عۆمور سۆردوكدن سۆنرا همين كنددە وفات ائتمىش و كندىن اۆستوندە اۆلان قبرستاندا باسديريلمىشدير.

تئلىم خان اۆز حياتى نىن نئجه كئچدىگىنى بير چۆخ شعرلر يندە ترنوم ائدير، اۆ جۆملەدن بۇ شعر يندە:

اۆل - عۆمرومدن خوش گۆن گۆرمەدیم،
دۆنيا گۆلزار يندان بير گۆل درمەدیم،
خۇبلا ايله اۆتورويان دۆرمادیم،
ايشيق عالم نئجه تار اۆلوب منە.
اۆزوم ائيله ميشم آغالار، اۆزوم،
بۇ فانى دۆنيادا هئچ گۆلمز اۆزوم،
بى وفا گۆزلى ايستمز گۆزوم،
بۇ گئنىلكدە دۆنيا دار اۆلوب منە.

تئلىم خان باشقا بير شعر يندە دئير:
شيخ - صنعان اۆلوب، ترسا سئومىشم،
راستا يۇللار يىمى كچ ائيله ميشم.
سالک - مۇختتم، بر آب اۆلموشام،
اۆزوم اۆز نفسيمە گۆچ ائيله ميشم،
هئچ طرفە يۇل اۆلمادى گئندىگيم،
ضرر اۆلدو اۆنيادىغيم، اۆتدوغوم،

۱۹ جىلدى بير چۆخ ال يازمالار، سس كاسىتلىرى و سايرىردن كۆچورولوب، دۆزلىدىلىپ، تنظيم و ترتيب ائدىلىپ حاضىرلاندى و ايگيرمينجى اثرە باشلاياندا كمالى وفات ائدىپ، نشرە حاضىرلانمىش ايگيرمى بئش جىلد و قالان حاضىرلانمىش اثرلر ين ايشلىرى دايداندى. اۆندان بۇ يانا دا كمالى نىن عاييلەسى نە اۆزلىرى اۆ اثرلر ين نشرينه ال قاتمىش، نە دە كيمسەنى يان - ياخيئا قۇيموشلار.

اۆنجه ايشارە ائدىلن كىمى، كمالى نىن بۇيوك وسايىط خرج ائتمكلە تۇپلادىغى اثرلر ين ان اۆنملىسى تئلىم خان ديوانى ايدى. ايندى گۆرك تئلىم خان كىمدىر و نئجه اثر يارادىيدىر؟

ساوه شھرىندن همدانا گئدن يۇلون اۆستوندن نۇبران (مزلقان) شھرىنى كئچندە، يۇلون شىماليندا اۆلان «شاه مۆسلىم» داغلارى نىن آراسيندا «مەرغئىسى» (Mərəğeyi) آدلى بير كندى گۆرمگ اۆلار. بۇ داغ آراسى و ياماچدا يئرلش و تخمىناً دۆرد يۆز ائولى اۆلان كندىن اھالىسى نىن بير حيصهسى حئىواندارلىقلا كۆچرى حيات سۆرمكدە، بير بۆلومو دە كينچىلىك ايشلرىندە ايشلە ييرلر. تئلىم خان بۇ كنددە اۆزلىرىنى تۆركمان آدلاندىران اھالى نىن «آسگين» (Asgin) قولوندىن اۆلان «تئيمۆر» آدلى بير كىشى نىن اؤغلو

کنددن اؤ کندده، بؤ شهردن اؤ شهیره، بؤ
اۆلکهدن اؤ اۆلکهیه گئدن کیمی، تئلیم خان دا
مهری نین ایزینی تۆتوب، ساوه نین مره غشی
کندیدن شیرازا گئدیر. اؤ مهری ایله بیرداها
گۆرۆشمک آرزۆسو ایله بؤ شعرى قۇشور:

قىز، قادان باشدان آياغا،
اۆزۆم آلام، يادی قۇيما،
اۆزگه لر دۆنه باشينا،
يتميشى، هشتادى قۇيما.

طاووس کیمی آچیب چتری،
منى مست ائيله ييب عطرى،
قلندرم سندن اۆتري،
من گزرم، وادى قۇيما.

آسلان نام زۇلف - شانە يده،
جارو کوش اۆللام خانە يده،
قاللام، اۆللم آستانه يده،
آيرىلىق بۆنيادى قۇيما.

تئليم، لۇطفون وار منه،
نۆکر ييم دۆنه - دۆنه،
بيوفا دئمرم سنه،
اۆستويه بؤ آدى قۇيما.

تئليم خان اۆزون و برکتلى بير عۆمور
سۆرموشدور. اۆنون ديوانيندا يئددى يۆز

زيانيميش ائيله ديگيم، اتنديگيم،
بيلميريم، قازانچى نتج ائيله ميشم؟

حق بيليرى، پاك تئيم، عاريم،
نهدن كم طالعم، شۆم سبتاريم،
مؤحتت املاكى نين خريداريم،
غم خرمنين دؤيوب، دج ائيله ميشم.

زهر اۆلدو هر آلدېغيم بال شاندىن،
چيخاران اۆلمادى بيرتيكان جاندان،
قۇنشولار كۆچدو بۇيان، اۇياندان،
اۇرتادا اتويمى اوج ائيله ميشم.

نتجه شطه غرق اۆلموشام كۆلكدن،
اله ييبدير منى يۆزمين الكدن،
خير آلسان چارخى دۆنموش فلكدن،
دئيبير: تئليم خان ليج ائيله ميشم.

گۆره سن تئليم خان حياتيندان نييه بئله

گيلتيلنير؟

اۆنون نوه - نتيجه لرى نين، هابئله
مره غتيليلرين دئديگينه اساساً، اؤ، جوانليغيندا
«مهرى» آدلى بير قيزا وۆرولور و اۆنونلا
ائولنمك ايسته يير، آنجاق قيزين آناسى
«تۆر كمان محمد رضا خان» قيزيني تئليم خان
وترمه يير. اؤ، قيزيني گۆتوروب شيراز
اۆلكه سينه آپارير. فولكلوريك
داستانلاريميزدا كرم اصلى نين داليسينجا بؤ

ساحەلردە قۇشدوغو شعرلارنى بىر چۇخونا ايندى اليمىز چاتمايىر و اۇنلاردان اۋرنىك گۇستىرە بىلمە يىرىك. اۋنون دىنى اينام و دۇشونجەلرىنى عكس ائتدىرن شعرلرى ۲۹ حروف آدلى شعرلرىدەر. بۇ شعرلارنى تايىنى باشقا بىر عاشىق و شاعىرىن شعرىندە گۇرە بىلمە يىرىك. اۇ بۇ شعرلارنى ھر بىرىنە عرب اليفباسىنىن بىر حرفىنى مبنا قرار وئىر، اۇ حرف ايله باشلايب، اۋزل بىر شىوہ ايله باشا چاتدىرىر. تأسۆف اۋلسون كى، بۇ شعردن اۋرنىك گۇستىرە بىلمە يىرىك.

اۋنون شعرلرىنىن تخمىنا ۱۲۰
 عۋنوانى جىناس شعرلردىلر. صنعت
 باخىمىندان نئچە شكىلدە يازىلان بۇ
 شعرلارنى گۈزلىگىنى باشقا بىر شاعىرىن
 شعرلرىندە چتىن تاپماق اۋلار. بۇرادا اۇ
 جىناس شعرلارنى بىرىنى گتىرىرىك:

عتبەبىن (آتا بىگىن؟) داشىنا من باش قۇيدوم،
 دوستاغىنام سال بۇنىوما مېن باغى.
 عشقىن دفتىرىنىن حساب گرلرى
 گتىرىبىدەر گر دنىمە مېن باقى.
 كۈتۈل سئومز ھر بىر گۈزلى چىندن،
 گتىرسەلر يۈزمىن گۈزلى چىندن.

عۋنوانا ياخىن شعر گۈزمىك اۋلور. اۇ،
 شعرىمىزىن چئشىدلى ساحەلرىندە
 طبعىنى سىنامىش، ھر مۇوضوع، ھر دە
 صنعت باخىمىندان چۇخلو زمىنەلردە
 شعر يازمىشىدەر. بۇ شعرلارنى بىر آرى
 تئلىم خان شعرىنى اينجەلەين عاليملارنى
 فىكىرىنچە تئلىم خانىن اۋلا بىلمز. اۋنلاردا
 تئلىم خانىن آدى گئىسەدە، تئلىم خانىن
 شعرىندە اۋلان اۋزلىكلرى اۋنلاردا
 دۇيماق اۋلمايىر، بلكە دە بۇ شعرلر خستە
 قاسىم، تئلىم خانىن شاعىر اۋلموش نوہسى
 تۈركمن محمود و يا فۇلكلورىك
 شعرلردىلر كى، كاتىبلر سھوۋ تئلىم خان
 شعرلرى حساب ائتمىشلر.

اۋنچە ايشارە اۋلدوغو كىمى،
 تئلىم خانىن شعرى اۋلدوغونا شۇبھەمىز
 اۋلمايان شعرلر ھر صنعت، ھر دە
 مۇوضوع باخىمىندان چئشىدلى ھر دە
 گۈزلىدلر. تئلىم خانىن شعرلرىنىن چۇخو
 قۇشما، گر اىلى، گۈزلىلەمە و جىناس
 قالىبلرىندە قۇشولان لىرىك شعرلر اۋلسا
 دا، اۋ، دۇنيا گۈزوشونو، دۇنيايا اۋلان
 فىكىرلرىنى، دىنى اينام و دۇشونجەلرىنى،
 اۋىودلرىنى بىر چۇخ اۋستادنامە،
 وجودنامە و باشقا شعرلرىندە سۇبلەيىر.
 تأسۆف اۋلسون كى، بۇ دئىدىگىمىز

گزرىم اۆلكەنى جمعەين باغلارام،
مۆنچىم آسماندان گليرىم.

اۆلكەمىز عراقدير، شەرىمىز ساوا،
مزلقان چاينىدان گۆتوردوم هاوا،
عاشىقلار دردىنە ئايليرىم داوا،
من طببىم، ھىندوستاندان گليرىم.

بىلنلر بىلسىنلر، من تىلىم خانام،
بىلمەينلر بىلسىن، گۆۋھرىم، كانام
ساکىن - مرەغنىم، اصل تۆركمانام،
گىزە - گىزە بۇ جھاندان گليرىم.

شاعىر بۇ شەرىندە تۆركمان
اۆلدوغونو سۆيلىدىكى كىمى باشقا
شەرلرىندە دە تۆركمن اۆلدوغوندان سۆز
آچىر، مىنلا:

ھۆشوم بۇخ، مست و حىيرانام،
شاھ - مردانا قۇربانام،
تىلىم خان، اصل تۆركمانام،
حق گۆناھدان ئايلەسىن بۇش.

باشقا بىر شەرىندە دىيىر:
تۆركمان تىلىم، چكىمە بۇ جھان غمىن،
دۇنيادا قالان بۇخ، گىدرلر ھامى.

سنى شۇدوم يۆزمىن گۆزل ايچىندىن،
بۆلبول گزر بىر گۆل ايچىن مىن باغى.

شىكار گلير، برەسىندە يار آشماز،
كامىل اۆلان اۆز حددىندىن يار، آشماز،
بىر كۆنۈلدە ايكى شۇگى ياراشماز،
باغبان سالا، البت، اۆلور مىن باغى.

عندلىب تك مۇعتقىد اۆل گۆلە سن،
تىلىم، شايد شاد اۆلاسان، گۆلە سن،
مطلبىيى تشبىه ئايلە گۆلە سن،
نە ضرردۆر، دۇلانا سان مىن باغى؟!

تىلىم خان كىم و ھارالى اۆلدوغونو
بىر شەرىندە بئلە آچىقلايىر:

اي آغلار، سىزە تەرىف ئايلەيىم،
رۆخست آلىب عالى شاندان گليرىم.
آغىز داوات، گۆز مۆرگب، دىل قلم،
آتمىش بىللە نردۋاندان گليرىم.
بۇ جھاندا عاشىقلارىن دۇستويام،
ايچمىش پىالە، عشقىن مستىم،
آلمىشام مۇرادىم، كمر بستەيم
ايمام رضا غرىباندان گليرىم.
اۆتورموشام اۆز حالىمە آغلارام،
درد بىلنىن جىگىرىنى داغلارام.

گۈۈۈل نىچون آغلاماسىن؟
جانانىم گىتمەلى اۆلدۈ.
دان يىلى نامە گىتىرمز،
غۇربەتە يىتمەلى اۆلدۈ.

مىجلىسىنىدە اۆلدۈم خادىم،
ھىمىن بۇ ايدى مۇرادىم،
جان و باشدان نرد اۆتىدىم،
دۇست منى اۆدمالى اۆلدۈ.

تتلىم خان قاراباغ خانلىغى نىن وزىرى
اۆلان مۇللا پناھ واقىفدىن دە ايلھام آلير و
عۇمرونون سۇن آنلارىندا اۆتون بىر
لىرىك شعرى نىن تاثيرىندە بىر شعر
يازىر. نە ياخشى اۆلار كى، اۆلجە واقىفدىن
شعرى نىن نىچە پارچاسىنى اۆخوياق،
سۇنرا تتلىم خانىن اۆ شعره قۇشدوغو
بنزىتمە يازماغى نىن سىبىنى گۈزىدىن
كىچىرك. واقىف يازىر:

صفاىر گىتىرىپ، تشرىف بۇيوردون،
قدم باسدىن بىزە، قۇربان اۆلدوغوم.
آز قالا كى، سنىن حسرتىن بىزى،
اىنجەلەدىپ اۆزە قۇربان اۆلدوغوم.
سن گلدىن، نۇر دۆلدۈ ائو، اۆتاغا،
گلدىكىن يۇللارا جانىم صداغا،

تتلىم خان، بلكە دە تۆر كمان اۆلدوغو
اۆچون تۆر كمن شاعىرى مختوم قۇلويىا
حۇرمت بىسلە بىير، اۆتون شعرلىرىدىن
ايلھام آلير و اۆتون شعرلىرىنە بنزەتمەلر
يازىر. مىللاً مختوم قۇلونون يازدىغى بۇ
شعره:

اى يارانلار، مۇسلمانلار،
جىر دە يۇرمەلى اۆلدۈ،
نىچە راحت گۇرن خانلار،
جفانى گۇرمەلى اۆلدۈ.

جھان گىتىدىر، ملامت كان،
آرادا قۇيدو شىرىن جان،
اۆستوموزدە رحمىسىز خان،
نھايت دۇرمەلى اۆلدۈ.

تۆر كمان مختوم قۇلو كۆكلان
خانلارىدىن گىلئىلنىن كىمى، اۆنلارىن
رحىمىسىزلىگىدىن دانىشان كىمى،
تۆر كمن تتلىم دە سئوگىلىسى مھىرى
خانىمدان گىلئىلنىر. اۆرنك اۆلاراق:

دۈرۈب قۇربان اولماق سن تىك قۇناغا،
نۇشدور جانىمىزا، قۇربان اولدوغوم.

دۈروم قۇربان كسىم سن تىك قۇناغا،
ھىم يۇلا، ھىم ايزە قۇربان اولدوغوم.

واقىفېن بۇ شىعرىنى ياخشى بىلن
تتلىم خان عومرونون سۇن دىققەلرىندە دە
گىنج چاغلارىندا وۇرغونو اولموش
مەرى خانىمى اۋنوتمايىر و مەرى خانىمى
گۆرمك اىستەيىر. اۋزون سۆرە باشقا بىر
كىشى ايله اۋزاق ائللردە گۆن كىچىرمىش
و عومرونون سۇن چاغلارىندا بىر
آغ بىرچك قادىن كىمى مرەغى كىندىنە
قايتىمىش مەرى خانىمى اۋنون باشى
اۋستونە گىتيرىرلر. اولوم ياتاغىندا ياتمىش
تتلىم خان بىر عومور وىصالى نىن
حسرتىنى چكىدىگى مەرىنى باشى
اۋستونە گۆردوكدە فى البدىهە بۇ شىعرى
سۆيلەيىر:

برى باخ، برى باخ تۆركمن نوهسى،
چۇخدور اۋرگىمدە يارىن هوسى،
سن يادا دۆشندە اۆرك تلىسى،
رەشە دۆشر دىزە، قۇربان اولدوغوم.

سنى گۆرمم، جان قايتماز دىزىمە،
عزرايىل دا چىنگك سالىر گۆزومە،
قايت دالى، بىر باخ منىم اۋزومە،
آغزىنداكى سۆزە قۇربان اولدوغوم.

سن منى ائىلەدىن ائلدىن، اولوسدان،
اولونجه چكىم ال سن كىمى دۇستدان،
سرانداز آسدىغىن جۆت ممەن اۋستىن،
تتلىمە بىر بۇسە قۇربان اولدوغوم.

مۆشرف بۇيوردون، تشرىف كىتىردىن،
گلمزدىن سن بىزە قۇربان اولدوغوم.
آز قالىب، حسرتىن آله جانىمى،
شۇوقوم چكىم سىزە قۇربان اولدوغوم.

سن گلدىن اۋتاغا، نۇر دۆلدو تاغا،
سن گلن يۇللارا قۇربان - صاداغا،

رەسپۇبلىكامىزدا فعالىت گۇسترن
 درام تئاترلارى ھەر ايل يىنى مۇوسىمدە
 باشلانير. تاماشاچىلارن گۈزلەدىگى
 اۋچونجو زنگ چالىنير و تئاتر اۋز
 پردەلرنى آچير. آما بۇايلكى مۇوسىمىن
 معناسى و دىرى باشقادير، چۈنكى بۇ ايل
 آذربايجان مىلى درام تئاتر صنعتى نىن
 ۱۲۵ ايلي تامام اولور.

خالقىمىزىن و مملكتىمىزىن تارىخى
 ايله مۇقايىسەدە گوتورسك، ياخين شرقده
 ايلك پرۇفسىونال تئاتر اولان مىلى
 تئاترىمىز اۋزونون اۋشاقلىق دۇورونو
 ياشاير. بۇ معنادا تئاتر نىن حياتىندا دىقتى
 جلب ائىدن قۇصورلارى، بۇراخيلان
 نۇقصانلارى اۋنون جاھىللىگى كىمى
 قىمتلندىرمك دە اولار. باشقا جور
 گوتورسك، يعنى ۱۲۵ ايللىك دۇورون
 آيرى- آيرى مرحلەلرنى آراشديرماغا
 جھد ائىسك، بۇيوك بىر يول كىچمىش،
 خالق حياتىندا اۋنملى ايزلر قۇيموش بۇ
 صحنه صنعتى ايله باغلى غۇرۇر حىستى
 ايله ياناشى، آجى تاسۇقلر دە كىچىرمەلى
 اولارىق.

بۇ زامان مىلى تئاتر صنعتىمىزى
 مۇختلىف ايتىھاملارلا سىخىنتىيا سالماق
 فايداسىز ايش اولاردى، چۈنكى سىبىلر نىن
 اۋبىئكتىيو مطلبلرى داھا چۇخدور، و ھمىن
 سىبىلر نىن تۇرمە تارىخى دە بۇيوكدور.

تئاتر مدنيتىمىز بۇ گۆن

ايسرافىل ايسرافىلوف

نىظامى آدىنا آذربايجان ادبيات مۇزەسى نىن

دىر كتۇرو

كۇچورن: ح. م. ساوالان

پارلاق سيمالارى اۋنودولماز اينسانلار
اۋلاراق قالير.

م.ف. آخونــــدزاده، ع.ب.
حاق وئردى يىف، ن.ب. وزيروف، ح.
جاويد، جعفر جاببارلى، ج. محمدقولوزاده،
عۈزئيير حاجى بيوف، ص. وورغون، ثابيت
رحمان، ا. افندى يىف كيمي اديبلريميز، ح.
عربلى، آ.م. شريفزاده، ص. رۈح الله،
م.آ. على يىف، اۋ. رجب، ع. على اكبروف
كيمي آكتيۈرلاريميز، آ. ايسكندرۈف، م.
محمدوف، م. هاشيموف، ت. كاظموف
كيمي رزيسۈرلاريميز نئجه اۋنودولا بيلر.

مىلى تئاتر مدنيتى تارىخيميزين
قىزىل صحيفه لرى دىرينى قازانمىش
«لنكرانى خانين وزىرى»، «داغىلان
تيفاق»، «پرى جادو»، «اۋتلىو»، «اۋد
گلىنى»، «خيام»، «اۋلور»، «واقىف»،
«تۈى»، «سن هميشه منىمله سن» و. ب.
تاماشالارى اۋنوتماق مۈمكون دئيلىدىر.
اۋنلار خالقىمىزىن مدنى حياتى نىن بىر
عصيردن آرتىق دۈۈرونو احاطه ائدن،
اۋنون قان يادداشنىدا ياشايان اسرارانگىز
بىر تارىخىدىر.

ماراقلىدىركى، يۇخارىدا آدلارنى
احتىراملا چكىدىگىمىز مۇقتىدىر
صنعتكارلارلا تئاتر صنعتىمىزىن بۈيۈك
بىر دۈۈرو يىكۈنلاشپ، يعنى اۋنلارنى بۇ
دۇنياداكى عۈمورلرى بىتمىشسه، سانكى

اگر مىلى تئاتر مدنيتى تارىخى نىن
بىرىنجى ۵۰ اىلى تشكىلاتى و مالىته
پرۈبلملرى ايله، آكتيۈر هئياتى و صحنه
اثرى چتىنلىكلرى ايله سئچىلىرسه،
ايكىنجى ۵۰ ايلده صحنه صنعتى نىن
بۈيۈك آدىملارلا ترقى ائتدىگى دىقتى
جلب ائدىر. محض بۇ ايللرده تئاتر
صنعتى نىن پشه كارلىق سىماسى دىشپ،
مىلى آكتيۈر و رزيسۈر قۇۋەلرى ايله
ياناشى بۈيۈك صحنه ادبياتى نىن
يارناماسى فاكتى اساس نايىلىت كيمي
قتيد ائدىله بيلر.

بىز تام حاقلار ياشادىغىمىز عصرىن
۵۰- جى و ۷۰- جى ايللرىنى تئاتر
مدنىتىمىزىن اصل اينتباھ دۈۈرو حساب
ائدىرىك. بۇ دا اۋزلوگونده طبعىدىر،
چۈنكى محض قئيد ائدىلن زامان كسىمى
بۇ گۈنوموز اۋچون اۋرنك اۋلا بىله جك
مدنى استتىك فنۈمن كيمي داها چۇخ
ياددا قالير.

يۇخارىدا يادا سالدىغىمىز مىلى تئاتر
صنعتى نىن ۱۰۰ اىلى عرضىنده، داها
دۇغروسو اۋنون آيرى- آيرى
مرحله لرىنده ائنىشلىر ده، يۇخوشلار دا
اۋلموش، مۇشكوللر ده، نايىلىتلر ده، آما
همىن دۈۈرون يىتىردىگى گۈركملى
شخصىتلر، صنعت فدايىللىرى، مدنىتىمىزىن

معلوم حقیقتدیر کی، دۇنيا مدنیته نین مۆتفکیر شخصیتلریندن ساییلان عؤمر خیام، بشر سیویلزاسیاسی نین مۆختلیف جمعیتلری طرفیندن حدسیز مارق، رغبت، بعضاً ایسه پرستیشله قارشیلانمیش، اۆتن یۆز ایلیکلر بویو اولومسوزلوق قازانمیش سیمایا چئوریلیمیشدیر.

عؤمر خیامین اۆتن تاریخلردن جاغداش عصریمیزه کئچیب گلن چۆخ جهتلی شخصیتی جیلد- جیلد کیتابلاردا تۇپلانان تحقیقاتلاردا، بدیعی یارادجیلیغین مۆختلیف ساحه لرینده بویوکلوگون مۆدریکلیگین رمزی کیمی اۆزونه یثر تاپمیشدیر.

ماراقلیدیر کی، ح. جاوید اۆزونون «سۆتونجو بویوک اثری، سۆن سۆزو، شاعیر، صنعتکار وصیتی کیمی»، محض بویوک عؤمرخیامین طالعینی قلمه آلمیشدیر.

اؤدا ماراقلیدیر کی، جاوید تئاتری نین بدیعی ایستتیک پارامترلرینی اؤیرنن، عین زاماندا یثنی پؤتتیکا آختاریشی جهدلری ائدن گۆزکملی رزیسۆر م. محمدوف، بویوک ادیبین «خیام» اثرینی سئچمیشدیر.

گله جک تاماشانین زانر علامتلی اۆزینده ایشله ین م. محمدوف شرطی

تمنیل اتتدیکلری دؤورده یاراتدیقلاری صنعت اؤسلوبۇ دا بیتیر و یثری آرخادان گلنلره امانت ائدیدلر. لاکین ایللر بیر دیگرینی عوض اتتسه ده، بعضاً اتله اولور کی، بویوک صنعتکارلارین یثرلری اۆزون مۆدّت بۆش قالیر، باشقالاری ایله عوضلنمیر. بئله صنعتکارلاردان بیر رزیسۆر مهدی محمدوفدور.

همین م. محمدوف کی، عؤمرونون یئددینجی اۆن ایلیگینده بئله، گنجلیک قاینارلیغی ایله تاماشالار حاضیرلا ییر، تلویزیون و رادیو و تریلیش لرینده سیلسیله چیخیشلار ائدیر، ایجمال مقاله لر، اتله جه ده رسنزیالارلا تئز- تئز مطبوعات صحیفه لرینده گۆرونور، اینجه صنعت اؤنیورسیته سی نین رزیسۆرلوق کافدراسینا (کۆزونا) رهبرلیک ائدیر، رزیسۆرلوق کادرلاری نین یئتیشمه سی اۆچون الیندن گلنی اسیرگه میر، میلی تئاتر مدنیتمیزین تعصۆبونو چکیر.

حال بۆکی، تکجه «خیام» تاماشاسی م. محمدوفو میلی رزیسۆر صنعتی نین قاباقجیلاریندان بیر حساب اتتمگه تام اساس و تیریر. بۇ تاماشادا ایستر دراماتورق ح. جاویدین ادبی هۆنری، ایستر سه ده خیام شخصیتینه اولان حدسیز مارق ایشین گله جک موقفیتی نین ایلکین شرطینه چئوریلیردی.

فلسفى - ايستىتىك تۇتومو، ھالى مقصدىن
ايضاحى كىمى دە گۇتورولە بېلر.

ايسىتر بۇتۇولوك دە تاماشانىن،
ايسىترسە آيرى - آيرى اۇبرازلار
يۇزوموندا قۇرولوشچو رزىسۇر مۇلېف
فېكرىنە تىكجە دىقت يىتيرمىر، دىمك
اۇلاركى، تامىلە اۇنا اساسلانير و نىتجە
گۇستىرير كى، اۇ، سىئىچىمىندە
يانىلامىشىدېر.

«خىيام» تاماشاسى نىن
كۇمپوزىياسىندا م. محمدوفون نىتى،
دراماتورژى ماترىالين ادبى طلبلىرى نىن
تئاتر واسىطەلىرى نىن بدىعى ايفادە
پرىنسىپلىرى واسىطە سىلە
عيانلىشىدېر يىلمەسى باش تۇتدوغوندىن،
ياردىمچى اىكتلرە احتىياج قالمىردى.

مىلى تئاتر تارىخىمىزدە صحنە
مۇنۇمنتالىزىمىنە اوستونلوك وئرن رزىسۇر
كىمى تانىنان م. محمدوف، «خىيام» - دا
اۇز يارادىچىلىق مىلگىنى ايفادە ائتمك
اۇچون ال وئرىشلى اىمكان قازانمىشىدى. و
بۇرادا اۇنو دا دىتىك كى، كىفايت قدر
مۇكتمل اۇبرازلارلا زىنگىن اولان آكتىۋۇر
ھىئىتى ھم سىناق اىمكانى، ھم دە سانباللى
اۋيون ماترىالى الدە ائتمىشىدى. اۋدور كى،
رزىسۇرون رۇل بۇلگوسو گلەجك
تاماشانىن بدىعى يۇزومو دىمك ايدىسە،
آيرى - آيرى اۇبرازىن تىجسۇمو ايشىنە

اۇلاراق، اۇنو رۇماتىك - فاجىعە كىمى
ايشارەلندىر مىشىدېر. ژانرىن بۇ ساياق
قاورانىلماسىندا مۇلېف اۇزو اىصرارلى
اۇلماسا دا، قۇرولوشچو رزىسۇر ائرىن
صحنە تىجسۇموندە محض بىلە بىر
تقىدىماتى مقبول حساب ائتمىش،
تاماشانىن اۋيون شرطلىرىنى ھمىن
اىستىقامتدە يۇنلتمىشىدېر.

رزىسۇر صىنعتىندە رۇماتىك -
پىسخولوژى پۇتتىكانىن يارادىچىلارنىدىن
و داشى يىچىلارنىدىن حساب ائدىلن،
«خىيام» - ين قۇرولوشچو رزىسۇرو م.
محمدوف، ايسىتر تاماشانىن ژانرى،
ايسىترسە دە يۇزومو اىلە باغلى فېكرىنى
بىلە اساسلاندىرير: «خىيام فاجىعە دىر.
جاويدىن و خىامىن حىيات عشقى فاجىعە
مۇخىطىندە داھا عۇلوى شاعىرەنە تائىر
باغىشلاير، خىيام بۇ دۇنيادان بۇ دۇنيايا
وۇرغونلوق حىسى، حىيات عشقى اىلە
كۇچوب گىدىر. اۇ، فاجىعەلى، اولوملو
دۇنيادا اولومە غالىب گلير»^۱.

قۇرولوشچو رزىسۇرون يۇخارىدا
سىتات گىدىر دىگىمىز فېكىرلىرى گلەجك
تاماشانىن ژانر علامىنى ايفادە ائتمك
ياناشى، عىن حاقلا، صحنە تىجسۇمونون

۱ - م. محمدوف، جاويدانە صىنعتكار، آذربايجان،

سفربر ائدیلن هر بیر ایفاچی نین
یارادیجیلیق شانسی ایدی.

آذربایجان صحنه سی نین اؤ
زامانکی صحنه قرافیا ساحه سینده کی
نایلیتی «خیام»- دا بیر داها
تصدیق لنمیش اؤلدو. تاماشانین رمز لرله
زنگین اویون مئیدانی، مؤختلیف
مکانلاردا باش وئرن حادثه لری
اؤزلاشدیرماغا ایمکان وئیریدی. و بؤ،
تاماشانین مۆحیطینی، اؤبرازینی تام
بدیعی تۆتوملا تلقین ائده بیلیردی.

بۇرادا گنج خیامین، ایختیار خیاما
دؤغرو کئچدیگی بؤیوک، مشقتلی
یولدا یاشانان حیاتی، صحنه- صحنه
ورقلنیردی، جاویدین دراماتورژی
دؤھاسی نین ایشیغی رژیسور و آکتیور
صعنتی نین قؤدرتی ایله صحنه
واسیطه لری نین کؤمگی ایله خیام
دؤھاسینی گؤروملو ائدیردی.

تاماشانین کونسپتوآل رژیسور
حلی جاوید دراماتورگیاسی نین صحنه
اکوئی والنئینی (مؤعادیلینی) تاپماغا،
اویون شرطلرینی دؤروست مۆعین
ائتمگه ایمکان وئیریر، عنعنه وی تئاتر
پوتنیکاسی نین معلوم حؤدودلارینی

گئنیشلندیرمک ایشینه خدمت
ائدیردی.

خالقیمیزین معنوی دیرلر
خزینه سینده تئاتر صنعتینه آیریلان
یئر خؤصوصیدیر. خالقین قدیم لردن بؤ
گؤنه قدر کئچیب گلن مدنی ایرئی،
میلی رۇحو مدنیتین هئچ بیر
ساحه سینده تئاتردا اؤلدوغو کیمی
پروورینی تاپا، حیات قؤدرتینی یاشادا
بیلیمیر. اؤدور کی، زامان- زامان
صحنه ده گؤرون قهرمانلارین بدیعی-
فلسفی چکیسی مؤلیفلردن گلیردیسه،
حیات گؤجو خالقین معنوی
دؤنیاسیندان آلینیردی. همین
قهرمانلاری صحنه ده تجسؤم ائتدیرن
آکتیورلار دا، اؤنلار یوزوم و شکیل
وئرن رژیسورلار دا آلاھین وئردیگی
فیطری ایستعدادلارینی میلی رۇحون
بدیعی ایستتیک ایفاده سینه
یؤئلدیردیلر. نتیجه ده مدنیت فنؤمنی،
صنعت مۆعجوزه سی یارانیردی.

تۆركيه آراسيندا باغلانميش ۴ ايون ۱۹۱۸- جى ايل موقاويله سينه گوره آذربايجان ايستيقلاينا يارديم ائتمك اوچون بۇرادا اولان قوشون حيصه لرى ده چيخاريلير و قافقاز اينگيليسلرين تاثير زۇناسينا (منطقه) دوشوردو. گوجلو حربى، سياسى، ديپلوماتيك تضييقلره معروض قالان تۆركيه، تۆرك- مۇسلمان اھالىسى نين تاريخاً ياشادىغى بۇيوك بير بولگه نين- باتۇمدان باشلاميش تا اۇردوبادا قدر آراز بۇيو گئنىش بير اراضى نين داشناك اينگيليس- رۇس تاپداغينا چئوريلمه سينه دۇزه بيلمزدى. آذربايجان دموكراتيك جۇمھوريتى ايسه هم داشناكلارا، هم ده بولشويك ايستيلاسينا قارشى مۇباريزه آپارير، ناخجيوان، زنگه زور كيمي بولگه لردە تۇرپاقلاريميزين واهالى نين تهلؤكه سيزليگى نين تامين ائديلمه سينده معلوم چتينيلىكلره اؤز- اؤزه گليردى.

بئله بير شراييطده قافقازين جنوب- غربيينده آھيسكا- تۆرك حۇكومتى، سۇنرا جنوب- غرب قافقاز حۇكومتى كيمي كيچيك، محلى حۇكومتلرين يارانماسى بۇ اراضيدە مۇعّين سيلاحلى قوۋەلر ساخلايا بيلمك، بئله ليكله همين بولگه دەكى تۆرك- مۇسلمان اھالى نين تهلؤكه سيزليگىنى و اراضى بۇتۇولوگونو ارمنى ايشغالچيلاريندان قۇروماق اوچون لازيم ايدى. طبيعى كى، بۇ حۇكومتلر تۆركيه نين ياخيندان حربى-

ناخجيواندا آراز- تۆرك حۇكومتى

دۇچنت دۇكتور عين الله مددلى

اليغاميزا كۇچورن : محمدرضا هيئت

۱۹۲۰- ۱۹۱۸- جى ايللردە

آذربايجانين آيريلماسى تر كيب حيصه سى اولان ناخجيوان بولگه سى نين اراضى بۇتۇولوگونون قۇرونوب ساخانماسيندا، بۇ تۇرپاقلارين داشناكلار طرفيندن ضبط ائديلمه سى نين قارشىسى نين آينماسيندا و اھالىسى نين سۇى قيريميندان خيلاص اولونماسيندا آراز- تۆرك حۇكومتى نين، سۇنرا ايسه بۇ حۇكومتين تر كيبينه داخيل اولان جنوب- غرب قافقاز حۇكومتى نين اھميتلى رۇلو اولموشدور.

معلوم اولدوغو كيمي، بيرينجى دۇنيا مۇحاربيه سينده مغلوب اولان طرف كيمي ۳۰ اۆكتيابر ۱۹۱۸- جى ايل مودرۇس سازيشينه گوره عثمانلى ايمپرياسى قافقازدان، اۇ جۇملەدن آذربايجاندىن قۇشونلاريني گىرى چكمله لى ايدى. آذربايجان دموكراتيك جۇمھوريتى ايله

روانين (ايروان) گونتييندن، شرور، انچمى
آزدىن (اۆچ كىلسه) و سۆرمەلدىن (ايغدير)
تمثيلچىلەر گلمىشىدى. مۇداكىرەلەردىن سۇنرا
بىر حۇكومت رىيسى و آلتى ناظىردىن
عيبارت بىر حۇكومت قۇرولماسى
قرارلاشدىرىلدى.

۱۹۱۸- جى ايل نۇبايرىن ۳- دە
مركىزى ايغدير اولماقلا آراز- تۆرك
حۇكومتى قۇرولدى. حۇكومتىن تركىيى بىلە
ايدى:

حۇكومتىن رىيسى- اميرىيك اكبرزادە.
حرىيە ناظىرى- قازىى ابراھىم بىگ
جھانگىرزادە.

مالىيە ناظىرى- قنبرىلى بىگ بنى
نيارلى.

مۆلكىيە ناظىرى- بىگى رضا زادە.
خارجىيە ناظىرى- حسن آغا صفازادە.
عدلىيە ناظىرى- محمد بىگ زادە.

شىخ الاسلاملىق- مىرزە حسين مىرزە
حسن زادە ومفتى خۇجا اكىم افندى.

حۇكومتىن قۇرولوش بياننامە سىندە
دئىيلىر كى، روان ولايتىندە، (گوتتى
قىسىملىرىندە) آرازكنارى و جوارلارىندا
بۇلۇنان بىر مىليون قىر ايسلام اھالىسى
عثمانلى عىگرى نىن بۇرادان چكىلمەسى
وكندىلىرى نىن (اۋزلىرى نىن) تھلۆكە آلتىندا
قالماسىنى نظر- دىقتە آلىب، بۇنون
چارەسىنە باخماق اۋچون روان مۇھاجىرلىرى،

سىياسى كۆمگى واسىطەسى اىلە تشكىل
ائىدىلىردى چۆنكى، بۇنلار اۋلماسايدى،
قافقازى تائىر دايىرەسىندىن كئچىرن
اينگىلىسلەر داشناك حۇكومتىنە بۇيوك
ارمنىستان ياراتماق ايشىندە هر جۆر كۆمك
ائدەجك، آذربايجانين ناخجىوان كىمى
مۆھۆم ايستراتژىك اهمىتىلى بۆلگەسى
داشناك ارمنىستانىنا وئرىلەجكدى. بۇ
بۆلگە نىن بۇلشويكلىشىدىرىلمەسى، سۇنرا
ايسە ارمنىستانا قۇشولماسى باكىداكى
رۇس- ساوت حۇكومتى نىن تمثيلچىسى،
باكى كۆمۇناسى نىن صدرى شائۇمىيانين دا
اساس مقصدلىرىندىن بىرى ايدى.

تۆرك قۇشونلارى نىن قافقازدان
چكىلمەسى لايۇد اولاندان سۇنرا ناخجىوان
بۆلگەسى نىن تۆرك- ايسلام اھالىسى
(آھىسكا و آھىلكەلك كىمى) ۹- جۇ اۋردو
كۆماندانى يعقوب شوقى پاشايا مۇراجىعت
ائدرەك بۇرادا مۆعئىن قدر عىگرى
قوۋەلرىن ساخلانماسىنى خواهىش ائتدىلر.
صدر- اعظم احمد عزت پاشا بۇ بارەدە
اۋردو كۆماندانىنا موافىق گۆستىرىش وئردى،
بۇ بۆلگە قارصىن گونتييندىن تا اۋردوبادا قدر
گئنىش بىر اراضىنى احاطە ائدىردى و
ارمنىستانىن دايىمى تھلۆكەسى آلتىندا ايدى.
بۆلگە نىن تۆرك- ايسلام اھالىسى نىن
تمثيلچىلىرى قمرلى قىصبە سىندە تۇپلانىب
بۇيوك بىر تاسىس يىغىنجاغى كئچىردىلر.

عدلیت، و عوموم (۲) شرعیته ناظیرلری تعیین ائیله سینلر. بۇنا گۆره مجلس مۆتقیقا بۇنا قرار وئریب ذئیلده کی اشخاص- مؤحترملری اینتیخاب ائیله دیلر.

قرار وئردیلر:

«بیز آرازکناری و جواریندا بۇلونا مۆتجداً بیر میلیون قدر ایسلام جماعتی، کندی (اؤز) حوقوقوموزو مۆدافیعه اؤچون «آراز حۆکومتی» نامیندا بیر تشکیلات یاپیب و بۇ تشکیلاتین مقر- حۆکومتی ایغدییر قصبه سی تعیین اولدو و ساییر نواحیده شوعبه لر آچیلیب، جماعت و میلتیمیزین حوقوقونو مؤحافیظه و مۆدافیعه ائتمکله برابر هئچ بیر میلتین ودۆولتین حوقوقونا تجاؤوزوموز اولمایاجاق-یر. لاکین باشقالاری بیزیم حوقوقوموزا تجاؤوز ائندیکی تقدیرده عومومی سفربرلیک ایله سیلاحا ساریلیب، مالیمیز، جانیمیز و قانیمیزین سۆن داملاسینا قدر کندی حوقوقوموزو (گۆزله مگه حاضریریز). کندی حوقوقوموزو گۆزله مک صلاحیتی دخی حۆکومت- مزبوریه وئریلیدی و بۇ خۇصوصدا بئجئریکلی (باجاریقلی) و دیارتلی (درایتلی) بیر حۆکومت تشکیل ائیدیلر کی، هر نه هاوت (۲) ایله، هانگی اسباب ایله اولورسا- اولسون بۇ اؤفاق میلت و جماعتین حوقوقونو مۆدافیعه و مؤحافیظه ائیله سین. بۇنون اؤچون مجلس لازیم بیلدیگی بیر حربیه، خارجیه، مۆلکته،

حۆکومت قۇرولدوقدان درحال سؤنرا ۹- جۇ فیرقه کۇماندانى میرآلای رۇشدو بیگه کۇمکلیک گۇستریلمه سی اؤچون مۇراجیعت ائدیلدی. رۇشدو بیگ ده ۳ نوامبر ۱۹۱۸- جى ایلده بۇ حۆکومتین ایستگینی ۹- جۇ اۇردو کۇماندانى یعقوب شوقى پاشایا تله قرافلا بیلیدردی. بۇرادا دئیلیردی: «بۇ منطقهده کی ایسلام اهالیسی نین ایرلی گلنلری تۇلنانارق مرکزی ایغدییر، ایسمى آراز- تۆرک حۆکومت- موقته سی، آلتى ناظیر و بیر رئیس- حۆکومتدن عیبارت بیر هئیأت- حۆکومت تشکول ائتدیرمیش و مۇوجودیتلرینی مۆدافیعه یه قدر وئرمیشلردیر... ارمنیلردن مال و ناموسلارینا بیر تجاؤوز گۆرورلرسه، مۆدافیعه یه آیریلان میللیس قرۇپلاری نین بیر مۆدت اعاشه لرینی تأمینه مدار اولماق اؤزره، ناخجیوان، نۇراشئن، سردار آباد و ائچمی آزدین (اؤچ کیلسه) منطقهلرینده بیر میقدار ارزاق ایله اکثریسی غنیر- مۆسّلح اولان افرادی اؤچون بیرکاج (نئچه) مین تۇفنگ و مۇقتضی جبهانه طلبینده دیرلر...»

آراز- تۆرک حۆکومتی نین حربی ناظیری، سؤنرا ایسه جنوب- غرب قافقاز

ناخجیوان، شرور، ائچمی آزدین و سۆرمه لی ایسلاملاری نین نۇماننده لری... قمرلی قصبه سینده بیر مجلس- مۆشاویره اینعیقاد ائدیب... موقت بیر تشکیلات یاپیب بئیله قرار وئردیلر:

«بیز آرازکناری و جواریندا بۇلونا مۆتجداً بیر میلیون قدر ایسلام جماعتی، کندی (اؤز) حوقوقوموزو مۆدافیعه اؤچون «آراز حۆکومتی» نامیندا بیر تشکیلات یاپیب و بۇ تشکیلاتین مقر- حۆکومتی ایغدییر قصبه سی تعیین اولدو و ساییر نواحیده شوعبه لر آچیلیب، جماعت و میلتیمیزین حوقوقونو مؤحافیظه و مۆدافیعه ائتمکله برابر هئچ بیر میلتین ودۆولتین حوقوقونا تجاؤوزوموز اولمایاجاق-یر. لاکین باشقالاری بیزیم حوقوقوموزا تجاؤوز ائندیکی تقدیرده عومومی سفربرلیک ایله سیلاحا ساریلیب، مالیمیز، جانیمیز و قانیمیزین سۆن داملاسینا قدر کندی حوقوقوموزو (گۆزله مگه حاضریریز). کندی حوقوقوموزو گۆزله مک صلاحیتی دخی حۆکومت- مزبوریه وئریلیدی و بۇ خۇصوصدا بئجئریکلی (باجاریقلی) و دیارتلی (درایتلی) بیر حۆکومت تشکیل ائیدیلر کی، هر نه هاوت (۲) ایله، هانگی اسباب ایله اولورسا- اولسون بۇ اؤفاق میلت و جماعتین حوقوقونو مۆدافیعه و مؤحافیظه ائیله سین. بۇنون اؤچون مجلس لازیم بیلدیگی بیر حربیه، خارجیه، مۆلکته،

مۇقاۋىمىتە دعوت ائتمىكلە مشغول ايدى و بۇلگەدە بۇ يۇلدا يۇرولماز فعاليت گۇستىرىدى. امير بىگىن دعوتىنى آلىنجا، ابراهيم بىگ ناخجىوانا يۇلا دۇشور. قمرلىدە آراز- تۆرك حۇكومتى نىن رئىسى ايله لازىمى اۇلان مسألەلر بارەسىندە صۇحبت ائدىر، مصلحتلشمەلر آپارىر. ابراهيم جهانگىرزادە درحال حربى قۇۋەلرى تشكىل ائدىب، مدافعه ايشلرىنە باشلايىر.

آلايلار (هنگلر) تابورلار (قۇردانلار) تشكىل اولوندو. ۹- جو فىرقە كۇماندانى ميرآلای رۇشدى بىگىن ۹- نويابىر ۱۹۱۸- جى ايلدە حياتا كىچىردىگى سايفىيا گۇزە ناخجىوان منطقەسىندە آشاغىداكى مىقداردا سىلاح وار ايدى. ۱۲۰۵ رۇس بشش آچىلانى (۱۷۵۸۴ پاترون)، ۲۴۵ بردانكا (۵۳۸)، ۵۷ رۇس اوچ آچىلانى (۳/۱۰۸)، ۵۶ عثمانلى مائۇزئرى (۲۳۸)، ۱۰ ايران تۇفنگى (۲۰۶)، ۴۳ فرانىسىز تۇفنگى (۲۰۴۸۷)، ۶ آلمان تۇفنگى (۸۵)، ۴ آئۇستىريا (اوتىرش) تۇفنگى، (۱۳۷). ھابئىلە شاھتاختى، نۇراشتن، يىنىچە و سەدرەك منطقەلرىندە ۲۹۸ مائۇزئر، ۱۳ بۇيوك چاپلى عثمانلى تۇفنگى، ۲۵۹ رۇس بشش آچىلانى، ۲۰۴ رۇس اوچ آچىلانى، ۶۰۶ بردانكا، ۸۳ رۇس ذوقتوزلوس وارايدى.

بۇرادا، ھمچىنىن بۇيوك وئرى، قمرلى، اۇلوخانلى، اوچ كىلسە و سەردار آباد

حۇكومتى نىن باشچىسى اولموش ابراهيم بىگ جهانگىرزادە ۲۱-۱۹۱۹- جى ايلردە مالتادا سۇرگوندە اۇلاركن يازدىغى خاطرەلرىندە (خاطىرەلرىن اليازماسى نىن فۇتو صورتى تۆركىدە قاضى اونيوئرسىتەسى نىن اساسلى كىتابخاناسىندادىر) بۇ بارەدە بئىلە يازىردى: «بىز قارصدا مىللى شورا اىنتىخايبىلا اۇغراشدىغىمىز سىرادا و تۆرك اۇردوسو ناخجىوان، شرور، درەلەيز، قمرلى، اىغدىر، گۆمرو و زنگى باساردان چكىلمزدن بىر ھفتە مۇقۇم قمرلىدە بىر اىجتىماع اولموش. اۇرادا آراز- تۆرك حۇكومتى نامىندا بىر حۇكومت تشكىل ائدىلمىش و منى دە حربىيە ناظىرى اىنتىخاب ائىلەمىشلر». اۇ زامان اى. جهانگىرزادە قارصىن قايماكامى (قايمىم مقامى) ايدى. خاطرەلرىندە آراز- تۆرك حۇكومتى رئىسى امىرىبىگ اكىرزادە نىن اۇنا مکتوب گۇندەرمەسىنى و اۇنو دعوت ائتىدىگىنى گۇستىرىر. ابراهيم جهانگىرزادە امىرىبىگ بارەسىندە بئىلە يازىردى: «ايى بىر آدام ايدى، وطن، مىلّت يۇلۇندا جان وئرن بىر اىنساندان باشقا بىر شى دئىيلدى».

خاطىرەلەردن بللى اۇلوركى، بۇ واخت ابراهيم بىگ قارصدا تشكول ائتمىش اۇلان قارص اىسلام شوراسىنى مۇحكملتمك، شورا شۇعبەلرى آچماق، عئىن زاماندا بۇلگە جماعتىنى ارمنى وگۆرجولرە قارشى

«عصرلردن بىرى تۆرك خولياسى ايله يۆز مينلرجه قافقاز اهل- ايسلاميه سى نين دين و قان قارداشلارينا قۇوشماق صورتى ايله گۆردوگو و كئچمكده اولدوغو بۇ مسعود گۆنلرين بيزده حۆصوله گتيرديكى تاثيرى تعريفيندن عاجيزيك... يگانه اؤمود و پناھيميز اولان حۆكومت- عثمانيه نين ده بيزى اؤتوماياجاغىنى بيليريك. بۇ صورتده اؤردوسونون ترکه مجبور ائيدليديكى بۇ تۆرك و ايسلام مۆلكونده قالاجاق اولان بيز قافقاز مۆسلمانلارى هر واختدان زياده كين و عداوت آرتيران و دايمما قانيميزى ايچمك اؤچون بيز اىشتياق بسله يرهك فؤرست بكله ين (گۆزله ين) خونخوار جاناوار، ارمنى عسگرلرى، ارمنى اھاليسى ھۆجومونا معروض قالاراق، بيز چۇخلاريميزين قانى ھدر و چۆلوق- چۇچوقلاريميزين (اؤشاقلاريميزين) يئنه قمه و سۆنگولر آلتيندا ايمحا ائدبله جگيندن قۇرخوروق... تجاؤۈزه معروض قالاجاغيميزى حس ائديرىك».

بۇ مۆراجيعتده آخيردا اؤچ كيلسه (اىچمى آزدىن)، ايفدير و ناخجيوان منطقهلريندن كافى ميقداردا ارزاقين اينديدن تۇپلانماسينا ياردىم ائدىلمه سى خواهىش ائديلىر. مۆراجيعتى ايمضالاييبىلار : آراز- تۆرك حۆكومتى رييسى، قمرلى رييسى، وئدى باسار قضا رييسى، شرور قضا

منطقهلرينده مۇوجود اولان سيلاھلارين ميقدارى گۆستريلىردى.

ابراھيم بيگ ۲۰ تابوردان ناخجيواندا ۴ تابور (۵۰۰- ۲۵۰ نفر آراسيندا اولماقلا)، شرور- درهله يزده ۳ تابور يئرلشديرميش، ايفديريليلاردان ۱۵۰۰ نفرلىك بيزر آلاى و بئش سؤارى بيزرلىكى تشكىل ائتميشدى.

آراز- تۆرك حۆكومتى نين رهبرلىكى يعقوب شوقى پاشايا مۆراجيعت ائدەرک علاوه سيلاھلى قۇۋەلره سيلاھ، دؤيوش سؤرساتى، پول آيريلماسىنى خواهىش ائديردى. حۆكومت رييسى اميربيگ اكبرزاده نين بۇ مۆراجيعتينده ناخجيوانلا علاقهدار ايكي تكليفى نظرى جلب ائدير:

(۱۰- جۇ بند) «ناخجيوان حۆكومت- محلّيه رييسى قالمىش ارزاقى تۇپلاماقدا مادام (اهمال) ائدير، بۇنا مانع اولونمازسا، سؤترا بيزه ھئج بيزرئى قالماز».

(۱۲- جى بند) «ناخجيوان حۆكومت- محلّيه رييسىنده بۇلونان قمرلى، شرور و ناخجيوان بلدىلرلى نين پاراسى طلب ائديلىر».

مۆراجيعتده سيلاھ و حربى لوازيما، عسگر، ضابط، ارزاق، پول، تلفون و. س. ايله كۆمك گۆستريلمه سى خواهىش ائديلىردى. نۇبايرين ۱۶- دا قبول ائديلن مۆراجيعتده دئيبليردى:

جى ايل تارىخلى تله قرافلا ۹- جو اوردو كوماندانى يعقوب شوقى پاشا يا بيلديرمىشىدى. يعقوب شوقى پاشا دا «بۇ تشكىلاتىن ناخجىوان شوعبەسىنى ايداره ائىدلىرى در حال حبس ائىدىب سوزغو- سؤالا تۆتدوقدان» سؤنرا اوردو كوماندانلىغىنا معلومات وئرىلمەسىنى ايستەمىشىدى.

حۆكومت بىر طرفدن داخلىدە پوزغونلوق فعاليتىنى، بىر ياندىن دا ارمنىلرىن تجاووزلىرىنى دفع ائتمگە چالشيىردى. تجاووز ايسه آرا وئرمىردى.

اؤنو دا قتيد ائتمك لازىمدىر كى، تۆرك- ايسلام اھالىسىنە ظۆلم ائىدىن ارمنىلر بئىن الخالق عالمده ده تامام يانلىش ايجتماعى فيكىر يارادىردىلار كى، گويا ارمنىلرە ظۆلم ائىدىرلر. ۹- جو اوردو كوماندانى يعقوب شوقى پاشا راپوزتلارى نىن بىرىندە يازىردى: «ارمنىلر بىر طرفدن ايسلاملار ظۆلم و جفا ائتمككە برابر ديگر طرفدن، اؤروپا افكارىنى تۆركلوك علئىھىنە چئويرمك مقصدىلە واوئىلا قۇپارىرلار.»

ناخجىواندا آراز تۆرك حۆكومتى نىن اساس خادىملرى حۆكومتىن محليە رىيسى على شفيق بىگ، جعفر قۇلوخان، كلب على خان، عباس قۇلوخان، يوزباشى، خليل بىگ ايدىلر. هم آراز تۆرك حۆكومتى دؤورونده، هم ده اؤندىن سؤنرا ناخجىوان خانى جعفر قۇلوخانين و اؤغلو كلب

رىيسى، ناخجىوان قضا رىيسى، گئرنى باسار قضا رىيسى، زنگى باسار قضا رىيسى.

ارمنى تجاووزونو دفع ائتمك اؤچون آراز- تۆرك حۆكومتى نىن قمرلىدە كئچىردىگى تۇپلانتىدا بئله قرار وئرىلمىشىدىر: «بىرىمىز بئله قالساق، ارمنىلرى تورپاغىمىزدا بۇراخماياغايق.» بۇ اؤنونلا علاقه دار ايدى كى، ارمنىلرە بعضى هم سرحد كندلردە اھالى تشويش ايجىندە ايدى. آراز- تۆرك حۆكومتى حربى ناظىرى جهانگىرزاده ابراهيم بىگ ارمنىلرە هم سرحد اؤلان تۆرك- ايسلام كندلرى نىن واھىمە يە دۆشوب كۆچمەلرىنى چۆخ پىسلەدى و اىضاح ائىدى كى، وطنى مۇدافىعە ائتمك گر كدىر، ارمنى تېلىغاتىنا ياخۇد ارمنىلرىن پۇلو ايلە همىن تېلىغاتى يايانلاردا اؤيماماق لازىمدىر.

بۇ آرادا باكىدا، آذربايجانين ديگر يئرلرىندە اؤلدوغو كىمى، ناخجىواندا دا بولشويك تېلىغاتى آپارىلىردى. خۆصوصىلە مركزى تېفلىسىدە اؤلان «ھمت» تشكىلاتى نىن عۆضولرى بۇرادا گىزلى فعاليت گوستىردىلر. عزيز شريف، قاسم جمال، حسينعلى، حاجى كۆل اؤغلو، اسماعيل عبدالعزىز اؤغلو و باشقا ھمتچىلر يئرلى حۆكومتە قارشى گىزلى ايش آپارىردىلار.

حۆكومت- محليە رىيسى على شفيق بىگ بۇ فاكلارى ۴- اؤكتىابر ۱۹۱۸-

مۇختىلىف بۆلگەلەردىن داھا ۱۰ نىڭ گىلىدى. آراز تۆرك حۆكۈمىتى مەركىزى قارصاۋلاراق تىبىت ئاندىلەن مىللى شورا حۆكۈمىتىنە ايلھاق ئاندىلدى. بۇندىن سۇئرا فەئالىيىتىنى ھەمىن حۆكۈمىتىن بىر شۇئەبەسى كىمى داوام ئاندىرەمگە باشلادى. ۱۹۱۹- جۇ ايل يانوارىن ۱۸- ۱۷- دە دۆكتور اسد بېگىن باشچىلىغى ايلە تۇپلانمىش كۇنگرەدە مەركىزى قارصاۋلماقلا «جنوب- غرب قاقاز حۆكۈمىتى» تىكىل ئاندىلدى. حۆكۈمەت رىئىسلىگىنە يىنە ابراهىم بېگ جھانگىرزادە سۇچىلدى. بۇ حۆكۈمەت ۱۹۱۹- جۇ ايلىن آپرەل آيىنەن ۱۲- سىنەدك فەئالىيەت گۇستردى و بۇزاخىلدى. لاکىن ناخجىوانداكى تۆرك حەربى حىصەلەرى آخىرادك اۋز قارداشلىق بۇرچلارنى يىرىنە يىتتىرىپ، بۇ بۆلگەنى تەرك ائتمەدىلەر. اۋنلار مۇستەقىل آذربايجانچى سىياسەت يىرىدن يىرلى حۆكۈمىتى آخىرا قدر مەدافە ئاندىلەر. نەھىت تۆرك دىپلوماتىياسى ۱۹۲۱- جى ايلىن مارت آيىندا ماسكوا، ھەمىن ايلىن اۋكتىابرىندا قارصاۋلماقەلەرى ايلە ناخجىوانىن مۇختار بۆلگە حۆقۇقونون و آذربايجاننا مەخسۇس لۇغونون تەسدىق ئاندىلەسەنە داخىل اۋلدو. ■

الى خانىن نۇفۇدو بۇيۇك ايدى. ۵ نۇيابەر ۱۹۱۸- جى ايلدە قارصاۋلماقەسى قارصاۋلماقەسى شوراسى آدىيلا اۋز مىللى حۆكۈمىتىنى قۇرراق عثمانلى دۆلەتىندىن رەسماً اىختىيار آلمىشىدىلەر. شورانىن ايلەك ايجلاسى ۱۴ نۇيابەرا تەيىن اۋلۇنۇمشدو و بۇ بارەدە اطراف بۆلگە اھالىسىنە خەبەر وئەرىلمىشىدى. قارصاۋلماقەسى شوراسىنىن ايلەك تۇپلانمىسى نۇيابەرىن ۱۴- دە كىچىرىلدى. بۇ بىرىنچى قارصاۋلماقەسى كۇنگرەسى آدلاندى. پىر اۋغلو فەخرالدىن بېگىن رىئىس اۋلدوغو ۸ نەفرلىك بىر مۇقتى ھەيئەت ايلە كۇپىنىكچى امىن آغانىن باشچىلىغىندا «مىللى ايسلام شوراسى مەركىزى عۇمۇمىسى» آدىيلا يىرلى بىر حۆكۈمەت قۇرۇلدو. قارصاۋلماقەسى ايسلام شوراسى رىئىسى كۇپىنىكچى امىن آغا، مۇئاۋىنى ايسە پىر اۋغلو فەخرالدىن بېگ سۇچىلدىلەر.

قارصاۋلماقەسى شوراسى ۳۰ نۇيابەر ۱۹۱۸- جى ايلدە بۇيۇك بىر كۇنگرە چاغىردى. باتۇمدان اۋرۇبادا قدر اۋلان يىرلەرە اۋلجەدن خەبەر گۇتدەرىلەرەك تەمىلچىلەرىن قارصاۋلماقەسى رەلمەسى بىلدىرىلمىشىدى.

اۋرۇبادا، ناخجىوان، قەملى، سۇرەمەلى (ايغدىر)، سەردار آباد، شەرقى گۇل، آھىسكا، آھىلەكەلەك بۆلگەلەرىندىن ۶۰ نەفر مىلەت وكىلى سەلھىيەتلىك ايلە گىلدىلەر. ايكىنچى گۇن

ورق زد و سرنوشت و هویت این مردمان را عوض کرد.

در زمان خلافت عمر بن خطاب، پیشروی اعراب مسلمان به سوی ایران آغاز شد و جنگهای متعددی بین اعراب و سپاهیان ساسانی در گرفت. جوانشیر در پیکارهای اعراب با ساسانیان، در کنار رودخانه‌های دجله و فرات شرکت داشت. وی در نبرد قادسیه به عنوان سپهدار ارژان، شجاعتهایی از خود نشان داد، ولی پس از پیروزی اعراب مسلمان، بر دولت تضعیف شده ساسانی، جوانشیر به سرزمین خود بازگشت و پس از چندی، بار دیگر قیام کرد. لیکن از واپسین ربع قرن هفتم، ناگزیر از پرداخت باج به خلیفه، خاقان و قیصر گردید. سلسله مهرانیان که در دوره اسلامی به نام «ایران‌شاه» معروف بوده‌اند تا سال ۲۰۶ هـ. ق. بر این سرزمین حکمرانی کرده‌اند.

ولایت ارژان آن روزی و قره‌باغ امروزی، در سال ۲۵ هجری، در دوران خلافت عثمان بن عفّان، به دست «مسلمان باهلی» سردار عرب گشوده شد و از همین سالها که مردم این دیار، اسلام را پذیرفتند، قره‌باغ جزو سرزمینهای مفتوحه مسلمان‌نشین درآمد. در قرنهای نخستین اسلامی، از سوی خلیفه، یک والی برای سرزمینهای هر دو سوی ارس به نام ایالت آذربایجان تعیین می‌شد که مقرّش شهر اردبیل بود. در دوران

قره‌باغ در دوران بعد از اسلام

صمد سرداری‌نیا

قره‌باغ در قرن هفتم میلادی، به مرکزیت شهر بردعه، مرکز حکومت سلسله مهرانیان بود و جوانشیر نه تنها بر ارژان آن روزی و قره‌باغ امروزی، بلکه بر سراسر آلبانیا حکومت می‌کرد. در اوایل این قرن، پیامبر اسلام (ص) در شهر مکه، رسالت خود را اعلام نمود و تولد دنیای نوینی را نوید داد و این آغاز، صفحه جدیدی را در تاریخ ملل شرق میانه و نزدیک، از جمله مردم قره‌باغ

در این ایام خزران بودند که شهر قبه‌له در مغرب شروان را در تصرف خود داشتند. گذشته از کوهستانی بودن منطقه که سبب تفرقه مردم می‌گشت، گوناگونی جمعیت نیز به بقای شاهزاده‌نشین‌های کوچک متعدّد کمک می‌کرد. برخی از این شاهزاده‌نشین‌ها را دولت ساسانی، برای تقویت دفاع مرزی ایجاد کرده بود. این دودمان‌های محلی خراجگزار فاتحان عرب گردیدند و عموماً دست‌کم تا اواخر عصر اموی دست نخورده باقی ماندند.^۱

چند سال بعد از فتح قره‌باغ به دست اعراب، خزرها به آلبانی سرازیر شدند. جوانشیر با سپاهیان خود از رود کر گذشت و به جنگ با دشمن پرداخت و پیروز شد و سردار اسیر خزر را به شرطی آزاد کرد که از این پس، دیگر خزرها به آلبانی هجوم نکنند. ولی علیرغم این معامله، دو سال دیگر، دوباره خزرها به آلبانی حمله کردند. جوانشیر در ساحل کر با خاقان خزر دیدار کرد و آشتی نمود. این مصالحه، فرمانروائی جوانشیر را استوارتر کرد.

در دههٔ هفتم سدهٔ هفتم، جوانشیر با خلیفه مذاکره کرد و به سوی دارالخلافه رفت. او را با شکوه خاصی پیشواز کردند. خلیفه

خلافت حضرت علی بن ابیطالب (ع) والی آذربایجان اشعث بن قیس بود که برای دومین بار به این سمت منصوب می‌گردید. و. مادلونگ دربارهٔ چگونگی اسلام آوردن مردم این سرزمین می‌نویسد:

«آذربایجان و ولایات ایرانی خاور ماورای قفقاز تا دربند، بر خلاف ولایات حاشیه جنوبی دریای خزر در برابر فتوح نخستین عرب که تا اندازه‌ای حتی در ایام خلافت عمر روی داده بود، چندان ایستادگی نکرده بودند. از مرزبان ساسانی آذربایجان که در این ایام با قبول پرداخت خراج، تسلیم فاتحان عرب شده بود، بعدها ذکری در منابع نمی‌شود. در دربند که تازیان آن را باب یا باب‌الابواب می‌خواندند، فرمانده پادگان ایرانی با آن‌ها برضد دشمنان دیگر، خصوصاً ارمنیان و خزران متحد گردید. خزران در واقع راه پیشروی اعراب به سوی شمال را سدّ کرده بودند و در طی دهه‌های آینده بارها به اژان، ارمنستان و آذربایجان تاختن آوردند. هنگامیکه مسلمان باهلی در ایام خلافت عثمان، از ارمنستان به مشرق ماورای قفقاز تاخت، شاهزادگان محلی از شکی در مغرب تا شروان در مشرق و مسقط در شمال تسلیم وی شدند و به پرداخت خراج موافقت کردند.

مهاجمان گوناگون دیگری نیز مانند گاه‌هائی در آنجا دایر کرده بودند که مهم‌ترین آن‌ها

۱ - تاریخ ایران، پژوهش دانشگاه کمبریج (جلد ۴)، ص ۱۹۶

زمین‌های مزروعی پهناوری را از دست روستائیان بومی بیرون آوردند، حدود سال ۱۴۱ هـ.ق. (۷۵۸-۹) میلادی که یزید بن حاتم مهبلی به فرمان منصور، خلیفه عباسی ولایت آذربایجان را به یزید بن حاتم مهبلی به فرمان منصور، خلیفه عباسی ولایت آذربایجان آورد و در مناطق گوناگون ولایت اسکان داد. روآدبن مثنی‌الازدی، نیای دودمان روآدی میان بند و تبریز سکونت یافت و بعدها قدرتی برای خود به هم زد. در شهرهای دیگر نیز رؤسای عرب، قلاع و استحکاماتی جهت خود ساختند و بر ساکنان بومی محل استیلا یافتند. در مرند ابوالبعیث حلبس از قبیله ربیعیه، در ارومیه صدقه‌بن علی از موالی قبیله ازد، در میانه ابو عبدالله بن جعفر همدانی، در برزه طایفه اود، درنریز حربن عمر موصلی طائی و در سراب نوادگان اشعث بن قیس کندی یکی از فاتحان نخستین عرب نشیمن گزیدند. این اعیان قدرتمند عرب و خانواده‌های آنها در سده دوم هجری (هشتم میلادی) و سده سوم هجری (نهم میلادی) موجبات دردسر زیادی را برای ولایت فراهم می‌کردند. انتصاب مکرر والیانی که وابسته به این خاندان‌های محلی بودند بر خرابی اوضاع می‌افزود.

بردعه در شمال و بعدها باب دارای ساخولنشین‌های مستحکم عرب بودند که

فرمانروائی او را در آلبانی تأیید کرد و هدایائی از جمله یک فیل به او بخشید. بدینگونه عرب‌ها توانستند سلطنت مهرانیان را در آلبانی منقرض کنند.^۲

با الحاق آلبانی به قلمرو خلافت، اگر چه به حکومت خاندان مهرانی‌ها رسماً پایان داده شد، اما به روایت منابع تاریخی، افرادی از این خاندان، حتی در قرن نهم میلادی، سوم هجری نیز نام آور بوده‌اند. با کشته شدن آخرین شهریار خاندان مهرانی در سال ۸۲۱-۲ میلادی، این خاندان، از صحنه تاریخ بیرون رفت. آلبانی در دوران اسلامی سیما و سرنوشت دیگری یافت.^۳

قبول اسلام توسط مردم این سرزمین، مذاهب دیگر (آتش پرستی و مسیحیگری) را از رونق انداخت و میان مردم نوعی وحدت دینی پیدا شد.^۴

چون آذربایجان و ماورای قفقاز مرزهای بی‌دفاعی داشتند، فاتحان عرب ناگزیر بودند نیروهای زیادی در آنجا مستقر کنند. در ایام خلافت عثمان، شمار فراوانی از جنگاوران کوفی در آذربایجان اسکان داده شدند. در نتیجه قبایل متعدّد عرب از کوفه، بصره و سوریه به آذربایجان کوچ کردند و

۲- ن. قولی‌یف، پیشین، ص ۴۵ و ۴۷

۳- رئیس‌نیا، پیشین، ص ۷۲

۴- ن. قولی‌یف، پیشین، ص ۴۵ و ۴۷

پس از مسلمان شدن بخش‌های جنوبی قفقاز، به مرور مسلمانان به بخش‌های شمالی (داغستان، سرزمین خزرها، تاتارستان و دیگر نقاط شمالی دریای خزر) رسیدند و در مسیر زمان، ساکنان آن دیار را به اسلام فرا خواندند. عده‌ای از مردم کوفه، شام، بصره و دیگر نقاط مسلمان شده نیز به قفقاز روی آوردند و سکونت اختیار کردند. ازدواج‌هایی میان تیره‌های گوناگون و سران قفقاز (خوانین و خاقان‌های خزر) با خاندان‌های خلافت صورت گرفت و به مرور در لوای اسلام ادغام‌های اجتماعی- فرهنگی پدید آمد.

به تحقیق، اغتشاش‌ها و آشوب‌ها و قیام‌هایی در کل منطقه به سان مناطق دیگر بروز کرده است، از آن میان، خیزش‌های خزرها که با اعزام مروان بن محمد در سال ۱۱۸ هجری (۷۳۸ میلادی) سرکوب گردید. جنبش‌های دیگری در قرن سوم به رهبری بابک خرم‌دین در منطقه رخ داده است که در جمع نشان‌هایی از عدالت‌خواهی مردم دو سوی ارس را آشکار کرده است.^۶ دولت عرب، از یک عده ولایات (جانشینی‌ها) تشکیل یافته بود که در اراضی

پایگاه جنگ با خزران بودند. بردعه در ایام خلافت عبدالملک، استحکامات تازه‌ای یافت و مسلمة پسر عبدالملک با اسکان دادن ۲۴ هزار سرباز سوری در ساخلونشین‌های باب در سال ۱۱۳ هـ.ق. (۷۳۱ میلادی) این پادگان‌ها را بسیار تقویت کرد. ... در قرون نخستین اسلامی، بیشتر مسلمانان آذربایجان، مذهب سنت می‌ورزیدند. اما گهگاه مذهب خارجی نیز در آنجا رایج بود. آگاهی داریم که در ایام خلافت مأمون، میان سنتیان و معتزلیان بردعه ستیزهای سنتی در گرفت. علمای حدیث در میان اهل سنت، از حنبلیان محافظه‌کار حمایت می‌کردند و به حنفیه و شافعیه به عنوان مکاتب فقهی اقلیت می‌نگریستند.^۵

مردم این دیار، در عین حال که اسلام را پذیرفته بودند، لکن در برابر ستمگری‌های خلفای اموی و عباسی، به نهضت‌هایی دست می‌زدند. ولی قدرت خلافت، آنان را در هم می‌کوبید. از آن میان، به اعزام ۳۰ هزار نظامی به دستور ولید بن عبدالملک، خلیفه اموی در سال ۶۴ هجری (۶۸۳-۴ میلادی) به منطقه قفقاز باید اشاره کرد.

^۶ - ناصر تکمیل همایون، نگاهی به «قرباغ» در مسیر تاریخ ایران، مجله مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، تابستانی ۱۳۷۲، ص ۵۹

^۵ - تاریخ ایران، پژوهش دانشگاه کمبریج (جلد ۴)، گرد آورنده رن. فرای، ترجمه حسن انوشه، ص ۱۹۷

آن عهد مشاهده می‌شود. راه دریائی خزر که آسیای نزدیک و میانه را با اروپا متصل می‌ساخت در روش بازرگانی برون مرزی تأثیر زیادی داشت. بندر مهم بازرگانی ساحل خزر، در سده‌های نهم و دهم شهر دربند بود که در آن موقع در ترکیب دولت شیروانشاهی بود.

در آن روزگار، در نقاط مختلف آن سوی ارس، مدارس وجود داشته که در آن‌ها فرزندان طبقات مختلفه مردم تحصیل می‌کردند. در حدود سده‌های هفتم و هشتم میلادی، خط محلی و بومی دیرین با خط عربی عوض شد و تالیفاتی نیز به زبان عربی نوشته شد. بعد از قرن هفتم، تمدن آذربایجان، بر اساس و جریانی به نام «تمدن اسلام» پیشرفت کرد و سده هشتم و دهم دوره شکوفائی آن بوده است. زبان علمی هم زبان عربی شد. الفبای عربی، خط رسمی و دولتی محسوب می‌شد و این روتبه تا سال ۱۹۲۶ میلادی در جمهوری آذربایجان معمول بود.

مکتب‌هایی نیز وجود داشت که در آن‌ها زبان عربی تدریس می‌شد. در این دوره علم ریاضی، طب، نجوم، هیئت، فلسفه، جغرافی و علوم دیگر پیشرفت کرد. در هر حال تحصیل فقط برای متمولین امکان‌پذیر بود و فرزندان بی‌چیزها از امکان تحصیل محروم بودند.

آذربایجان در دو ولایت جابه‌جا شده بود که هر ولایتی توسط امیری اداره می‌گشت و جانشین خلیفه در این ولایت محسوب می‌گردید که دارای تمام اختیارات کشوری و نظامی بود. اجرای سیاست خلیفه در ولایات، به عهده پادگان‌های عربی بود که در شهرهای بزرگ و محل‌های پر جمعیت و مهم در سرحدات شمالی تشکیل یافته بود. این پادگان‌ها مأموریت قراولی و انتظامی داشتند و مجازات مردم هم به عهده آن‌ها بود. در جمع آوری مالیات هم از همین پادگان‌ها استفاده می‌کردند.

یکی از عوامل اساسی که سبب پیشرفت شهرهای قدیم و تازه گردید، افزایش بازرگانی برون مرزی بود که گردش پول و کالا را در آذربایجان سرعت بخشید. صادرات مهم کشور عبارت بودند از نفت، زعفران، ابریشم، روناس، پنبه، دانه‌های روغنی، زیتون، گرجک، قالی، نمک، میوه، ماهی، اسلحه و پشم.

در بازارهای داخلی، کالاهای هندی، روسی، آسیای نزدیک و میانه، سوریته، آسیای صغیر، مصر و کشورهای دیگر موجود بود. آذربایجان در بازرگانی امپراطوری خلافت با اروپای شرقی و از آن جمله با روسیه رول مهمی بازی می‌کرد. تصادفی نیست که سگه‌های آذربایجان در جزو اندوخته‌های کشورهای شمالی و قسمت اروپائی روسیه

کارهای معماری و ساختمانی آن دوره در بناهای تدافعی و استحکامات شهرها و مراکز حاکم‌نشین در کاروانسراها، پل‌ها، محل‌های اجتماعی و کانون‌های مدنی و دنیوی و روحانی مشاهده می‌شود. این آثار در بسیاری از شهرهای قدیمی و از جمله در بردع گنجه و قبه‌له به چشم می‌خورد.

در سده هفتم، برای اولین بار، پل خداآفرین بر روی ارس ساخته شده در این عصر در شهرهای آن سوی ارس، مساجدی ساخته شده بود که از حیث طرز ساختمان و خصوصیات تزئیناتی و نمای خارجی، سبک معماری بومی را در خود منعکس می‌ساخت.^۷

پیشرفت هنر و صنعتگری در شهرها دوام داشت. در بردع پارچه‌های ابریشمین، در دربند کتان تولید می‌شد. به تدریج بهره‌برداری از نفت باکو نیز با وسایل ابتدائی رونق یافت. شهر بردع که دره‌مشرق زمین نامبردار شد، توسعه و اهمیت می‌یافت. در این دوره ابنیه رفیعی بر بناهای باستانی این شهر افزوده شد. در مرکز شهر، مقر پرشکوه فرمانروایان آلبان قرار داشت که در آن، امیر عرب می‌زیست. در اطراف آن،

کشاورزی و گله‌داری نیز می‌پرداختند. بسیاری از اهالی شهر بردع، صنعتگر و پیشه‌ور بودند. علاوه بر آنان، فئودال‌ها، بازرگانان، مأموران حکومتی، سپاهیان و نمایندگان روحانی نیز زندگی می‌کردند. در میان اهالی، اشخاص تحصیل کرده هم بودند.^۸

پیشرفت هنر و صنعتگری در شهرها دوام داشت. در بردع پارچه‌های ابریشمین، در دربند کتان تولید می‌شد. به تدریج بهره‌برداری از نفت باکو نیز با وسایل ابتدائی رونق یافت. شهر بردع که دره‌مشرق زمین نامبردار شد، توسعه و اهمیت می‌یافت. در این دوره ابنیه رفیعی بر بناهای باستانی این شهر افزوده شد. در مرکز شهر، مقر پرشکوه فرمانروایان آلبان قرار داشت که در آن، امیر عرب می‌زیست. در اطراف آن،

کشاورزی و گله‌داری نیز می‌پرداختند. بسیاری از اهالی شهر بردع، صنعتگر و پیشه‌ور بودند. علاوه بر آنان، فئودال‌ها، بازرگانان، مأموران حکومتی، سپاهیان و نمایندگان روحانی نیز زندگی می‌کردند. در میان اهالی، اشخاص تحصیل کرده هم بودند.^۸

^۷ - تاریخ آذربایجان، پیشین، ص ۷۳ و ۶۵ و

ماینتز دانیسگاهیندا تۆرکولوژی سمیناری

دۆکتور جواد هیئت

آلمانین ماینتز شهرینده یوهانس گوتنبرگ اونیورسیتەسی شرق دیللیری اینستیتۇسو تۆرکولوژی شۇعبەسى طرفیندن ژانویه آیین ۲۷-۲۵- جی گۆنلرینده سلجۇقلارین دیل میرائی (The Linguistic Heritage of Seljuks) و جنوب- غربی تۆرک دیللیرینین تاریخی قاینقلاری بارەدە بین الخالق بیر سمپوزیوم برپا ائدیلدی.

بۇ سمینارین ایجلاساری اونیورسیتەنین سنانتور سالونوندا کتچیریلدی. سمینارین ریاست هیئتلی و ترتیب ائدنلری پروفیسور لارش یوهانسون Prof. Dr. Lars (Johanson) و پروفیسور برنت برندموئن (Prof. Dr. Bernt Brendemoen), خانیم دۆکتور بولوت و سئوگی آغچا گۆل تۆرکولوژی شۇعبەسىنین رئیسلی و اعضالاری ایدی.

سمینار شنبه گۆنو ۲۶ ژانویه سحردهن یکشنبه (بازار) گۆنو آخشاما قدر دوام ائتدی. سمیناردا پروفیسور یوهانسون، پروفیسور برنت برندموئن، پروفیسور هازائی (مشهور مجار تۆرکولوگو)، دۆکتور کریستیان بولوت، پروفیسور هندریک بوشخوئن (Prof. Hendrik Boeschoten), پروفیسور مارسل اردال (Prof. Dr. Marcel Erdal), دۆکتور محمد اولمز، دۆکتور حیاتی دوهلی و ... آناطولی و ایرانداکی تۆرک دیل و لهجه لری باره ده چیخیش ائله دیلر. من ده بیرینجی گۆن ایراندا خلیج تۆرکجه سی باره ده معروضه می اؤخودوم.

بۇ تۇپلانیتیدا دۆکتور محمد اولمزله تانیش اولدوم. اؤ پروفیسور طلعت تکین ایله برابر یازدیغی تۆرک دیللیری کیتابینی منه هدیه ائتدی. بۇ کیتابی آمریکا سیاحتیمده اؤخودم. کیتاب تۆرک دیللیرینین کلاسیک تصنیفی ایله برابر یثنی فیکرلری احتیوا ائتمکده دیر. انشاءالله گله جک ساییمیزدا بۇ کیتابی تانیجاغام. ایندیلیکده دۆکتور محمد اولمز

تشکۆرومو بیلدیرمک ایسته ییرم. ■

بسمه تعالی

گروه تبلیغاتی

نشر جوان

مهری و مشاور امور تبلیغاتی

(زیر نظر تشکل امید جوان)

گروه تبلیغاتی نشر جوان آماده همکاری با ادارات و ارگانهای دولتی و بخشهای خصوصی و ارائه خدمات تبلیغاتی در زمینه‌های زیر می‌باشد:

۱- چاپ سیلک روی پارچه و برزنت و

۲- پارچه نویسی و دیوار نویسی

۳- بیلبرد

۴- هدایای تبلیغاتی از قبیل کیف و کلاسور و خودکار و جا کلیدی

۵- ارائه خدمات کامپیوتری

تعرفه‌های ارائه شده در خصوص فعالیت‌های تبلیغاتی به شرح زیر می‌باشد:

موضوع	تعداد (متر اژ)	واحد	قیمت (تومان)
چاپ سیلک فقط نوشتاری با ۲ رنگ	۱۰۰-۶۰	پلاکارد به ابعاد ۱۵۰×۹۰	۹۰۰
	۵۰۰-۱۰۰		۸۰۰
	بیشتر از ۵۰۰		۷۰۰
چاپ سیلک عکس و تصاویر تا ۲ رنگ	۱۰۰-۶۰	پلاکارد به ابعاد ۱۵۰×۹۰	۱۲۰۰
	۵۰۰-۱۰۰		۱۱۰۰
	بیشتر از ۵۰۰		۱۰۰۰
پارچه نویسی	۱	متر	۳۰۰
بیلبردهای تبلیغاتی	۱	متر مربع با تصویر	۳۰۰۰
	۱	متر مربع بدون تصویر	۲۵۰۰
طراحی و نقاشی پارچه‌های داربستی	۱	متر مربع با تصویر	۲۱۰۰
	۱	متر مربع بدون تصویر	۱۶۰۰

اداره‌های دولتی از تخفیف ویژه برخوردار خواهند بود.

گروه تبلیغاتی نشر جوان

تلفن: ۰۹۱۳-۲۰۶۰۵۷۴-۳۷۶۸۰۷۱

شرکت مهندسی مشاور اوذیل آذر

طراحی و اجرای مجسمه، نقش برجسته، فرسک و نقاشی دیواری،

دکوراسیون داخلی، مبلمان و المان‌های شهری

کرج، گوهر دشت، فاز ۳، خیابان دوم، پلاک ۱۹، طبقه دوم، تلفکس ۴۴۳۲۳۳۴-۰۲۶۱

برادران وفائی

تولید کننده کارهای چوبی

شهر ری، خیابان نیکونام، خیابان شهید کلهر، کوچه فرجی، پلاک ۴۱ تلفن ۵۶۵۹۴۴۶

پنیر آذربایجان

در بسته بندی‌های ملب ۱۷ کیلویی

یک کیلویی و نیم کیلویی

کره و فرما

تفیف ویژه مخصوص تعاونی‌های مصرف

با سرویس سریع و رایگان

تلفن: ۶۵۰۲۸۴۹ و ۲۸۵۹۷۶۴ - ۰۹۱۱

پیمانکاری موسی امانی بویاغچی

حمل و نقل مواد نفتی و گاز مایع

به تمام کشور

نشانی: تهران، اول جاده قم، اول بلوار بهشتی تلفن: ۵۹۰۲۹۷۳

کوچه فردوسی، پلاک ۱۰، طبقه اول همراه: ۲۳۰۷۴۸۱ - ۰۹۱۱

ری موبایل

خرید و فروش موبایل، تلفن نقد و اقساط، تحویل در محل، تعمیرات در اسرع وقت

بوس انواع گوشی و لوازم جانبی

شهری، خ شهید غیوری، بعد از ساختمان دارائی، نبش کوچه شهید واحدیان پ ۲۵۲

۰۹۱۱-۲۲۱۵۹۵۹ - ۳۷۵۵۰۶۰ - ۳۷۴۵۰۶۰ - ۳۷۵۶۷۹۵

به نام وجود بی‌خزان

«قلم»

قلم زبان خداست، قلم امانت آدم است!

قلم ودیعه عشق است و هر کسی را توتمی است!

«قلم توتم ماست».

(دکتر علی شریعتی)

با توجه به ارتباط صمیمانه اندیشمندان و فرهیختگان اقوام ایران با دفتر موسسه

فرهنگی و مطبوعاتی «جان آذربایجان» بدینوسیله به اطلاع مدیران مسئول و سردبیران

نشریات و کتب می‌رساند، به منظور ایجاد ارتباط و تعامل بین اندیشمندان در صورت

تمایل یک نسخه از نشریات خود را به صورت اهدائی و یا با اخذ وجه جهت

بهره‌برداری به آرشیو موسسه ارسال فرمایند.

خوشحال خواهیم شد تا پلی بین شما و فرهیختگان جامعه باشیم.

آدرس موسسه: تهران، صندوق پستی ۱۸۵۳۵/۱۴۹

موسسه فرهنگی - مطبوعاتی «جان آذربایجان»

آبۇنە فۇرمو

آبۇنە اولماق ايستەين عزيز وطنداشلاردان ايلليک آبۇنە پولونو (۲۳۰۰ تۆمن) آشاغيدا قئيد انديلن
حسابا ياتيريپ، بانک قبضيني بو فۇرم ايله ياناشي وارليغين دفترينه گۇندرمه لري خواهيش اولونور:
حساب نۆمره سي ۲۱۶۳ (دکتر جواد هيئت)، بانک ملي، شعبه داروش، تهران، خيابان بهار
آبۇنەين آدى و سۆي آدى
آدرس.....
پۇست كۇدۇ..... تلفون نۆمره سي.....

وارليق درگيسي

تهران، شهرک غرب، فاز ۲، خيابان هرمزان، برج ۹، طبقه ۳ و يا
خيابان فلسطين شمالي، شماره ۱۵۱، تلفن ۶۴۶۶۳۶۶
حۆرمتلي آبۇنەلريميزدن قاباقدان قالان بۇرجلاريني اۇدهمه لري خواهيش اولونور.

وارليق - مجله فرهنگي، ادبي، هنري به زبان ترکی و فارسي

شماره امتياز: ۸۵۳۸

صاحب امتياز و مدير مسئول: دکتر جواد هيئت

ديبر: ابراهيم رفر

تايب ايشلري: نازي اصغرنيا

آدرس: تهران، خيابان فلسطين شمالي، شماره ۱۵۱، کد پستي ۱۴۱۶۹

تلفن: ۶۴۶۶۳۶۶

VARLIQ - Quarterly Journal in Persian and Turkish

Chief Editor: Dr. Javad Heyat

Assistant Editor: E. Rafrat

Stenography: Nazi Asgharnia

3rd fl., Tower 9, Hormozan Ave., Phase 2, Shahrake Gharb or

151 Felestin Ave., Tehran, IRAN, Tel. 6466366

E- mail: varliq@ocaq.net, web site: www.ocaq.net/varliq

مژده به هموطنان ترک زبان

چاپ سوم

قرآن مجید

با ترجمه ترکی احمد کاویانپور

با کاغذ، چاپ و صحافی نفیس منتشر شد.

چاپ و انتشارات اقبال

تلفن: ۷۵۰۰۹۷۳-۷۶۳۵۷۴-۳۱۱۸۷۰۱

و در کتابفروشی های معتبر تهران و شهرستان ها

بیرینجی آذربایجان موسیقی سمیناری

ایران ایسلام جۆمهورتی و آذربایجان جۆمهورتی نین موسیقی صنعتچیلری، آراشدیریجیلاری، موسیقی مکتبلری، رقص و ماهنی آنسامبل لاری نین ایشتیراکی ایله قارشیداکی آبان آیی نین ۳-۲- ده بیرینجی آذربایجان موسیقی سمیناری کتچیريله جک. بو یاخیندا سمینارین برنامه سی و یئری حاقیندا بیلگی وئريله جک.

سمینارین آپاریجی هئیاتی